

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan dilçiliyi
problemləri*

I cild

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan dilçiliyi
problemləri*

I cild

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun "Seçilmiş əsərləri" toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I cild (2 cilddə).
Bakı, 2019, 384 səh.

Əsərin bu cildinə Azərbaycan MEA-nın üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Məhəmməd oğlu Qurbanovun nəzəri və tətbiqi dilçiliyin bir sıra məsələlərinə dair araşdırmalarının müəyyən qismi daxil edilmişdir. Kitabın məzmununda dilçiliyin müxtəlif problemləri əhatə olunur. Burada dil haqqında elmin bəzi anlayış və kateqoriyalarına dair bir sıra yeni elmi məlumatlar verilir.

Əsər geniş oxucu kütləsinə ünvanlandığı üçün ondan filoloqlar, gənc elmi işçilər, aspirant və dissertantlar, eləcə də ümumən dilçiliklə maraqlananlar faydalana bilər.

ISBN 9 789952 835823

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadqurbanov.az

GİRİŞ

Ömrünü elmə sərf edən insan heç vaxt ölmür!
Məhəmməd Peyğəmbər

Müasir dünyanın ən maraqlı və gərəkli elmlərindən biri də ictimai xarakterə malik olan dilçilik elmidir. Dil hadisə və qanunları haqqında elm – dilçilik hər zaman cəmiyyətin tərəqqi və inkişafı ilə sıx əlaqədə olmuş, öz perspektivlərində bu əvəzsiz, tükənməz mənbədən qaynaqlanmışdır. Azərbaycanşünaslığın tərkib hissəsində xüsusi mövqə tutan Azərbaycan dilçiliyi qədim və möhtəşəm xalqımızın müdrik elmi təfəkkürünün, zəngin müşahidə bacarığının ən yüksək mənəvi məhsuludur.

Dilçilik digər ictimai elmlər – fəlsəfə, məntiq, tarix, hüquqşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, musiqişünaslıq, pedaqogika, psixologiya və sair elmlər kimi mürəkkəb, çətin tərəqqi yolu keçmiş və bütün proseslərdə hərtərəfli zənginləşərək yüksək elmi səviyyəyə ucala bilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyi orta əsrlərdən başlayaraq indiyə qədər nəzəri və tətbiqi dilçilik sahəsində bir sıra böyük nailiyyətlər qazanıb, dünya dilçiliyinə əvəzi olmayan töhfələr vermişdir.

Dilçiliyimizin araşdırma problemləri – tədqiqat obyektinin, yəni dilin təbiəti ilə bağlı olub, heç vaxt azalmamış, axtarışlar həmişə milli-türkoloji tədqiqatlar arenasının ön hissəsində yer alaraq, müntəzəm şəkildə elmi maraqlara səbəb olmuşdur. Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq dil hadisə və qanunlarının tədqiqinə münasibət ictimai-siyasi məsələlərlə əlaqədar müsbət istiqamətdə xeyli dəyişmişdir. Lakin dilçiliyin həll ediləsi bir sıra başlıca problemləri hələ də qalmaqdadır. Bu sahədə müasir dilçilik elminin qarşısında ümdə vəzifələr durur. İndi çox şey dəyişib,

dilçilikdə də hər bir məsələyə dövrün vacib prinsipləri baxımından yanaşmaq tələb olunur. Bir sıra nəzəri müddəa və konsepsiyalara yenidən baxmaq, anlayışa müvafiq olmayan bəzi linqvistik və fəlsəfi terminlərin dəqiqləşdirilməsi tələbləri və s. bu kimi zəruri məsələlər meydana çıxmışdır.

Oxucuya təqdim olunan bu kitabda ilk olaraq dilçilikdə bəzi məsələlərin, elmi anlayışların dəqiqləşdirilməsi göstərilir, dil və dilçilik tarixi ilə əlaqədar yeni təsniflər tövsiyə edilir.

Bu əsərdə dilçiliyin müxtəlif problemlərindən bəhs olunur. Kitabda materiallar mövzulara görə beş bölmədə qruplaşdırılmışdır:

- *Birinci bölmədə müasir dilçiliyin qarşısında duran bəzi başlıca nəzəri və əməli problemlərdən söz açılır.*
- *İkinci bölmədə onomastikanın antroponimika sahəsinə aid olan bir sıra problemlər şərh olunur.*
- *Üçüncü bölmə ümumi dilçiliyin bəzi məsələlərinin şərhinə həsr olunmuşdur.*
- *Dördüncü bölmədə insan və nitq probleminə toxunulur. Nitqin irsi hadisə olmadığına dair maraqlı faktlar göstərilir.*
- *Beşinci bölmədə bədii mətnin linqvistik təhlilindən bəhs olunur, tədqiqatın prinsip və metodları müəyyənləşdirilir.*

I BÖLMƏ

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ: PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAF VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN PERSPEKTİVLƏRİ

Azərbaycanşünaslığın tərkibində mühüm mövqeyə malik olan *Azərbaycan dilçiliyi* xalqımızın çoxsahəli fəaliyyət dairəsinin vacib bir hissəsinin (dil məsələlərinin) öyrənilməsində xüsusi rol oynamış və təbii olaraq, indi də bu vəzifəni yerinə yetirməkdədir. Hər bir xalqın milli varlığının bünövrəsi olan amillərdən biri – dil, onun mənəvi, mədəni, ictimai və digər səciyyəvi cəhətləri ancaq dilçilik vasitəsilə elmi şəkildə ətraflı tədqiq olunur və cəmiyyətdə geniş təbliğ edilir.

İnsanın mənəvi fəaliyyətinin əvəzsiz məhsulu kimi hər bir elm yaranma, formalaşma və inkişafetmə prosesləri ilə bağlı müəyyən əlamətlərə, xüsusiyyətlərə malik olur. Bunların bir neçəsinə nəzər yetirək.

1.01. ELM VƏ ONUN BƏZİ CƏHƏTLƏRİ

Müasir dünyada diqqəti ən çox çəkən problemlərdən biri də elm haqqında anlayışın və onunla bağlı məsələlərin şərhidir. Bu məsələlərə iki tədqiqat istiqamətində münasibət bildirilmiş: *birincisi*, bəzi alimlər yeri gəldikcə dolayısı ilə elm problemlərinə toxunub fikir söyləmiş; *ikincisi*, bir qrup alim-tədqiqatçı (elmşünas) elm məsələlərini konkret tədqiqat mövzusunə çevirib, mülahizələr irəli sürməyə səy göstərmişdir. Hər iki halda aparılan tədqiqatlar əsasın-

da dünya alimləri arasında elm haqqında, onun yaranma əsasları, elmlərin miqdarı, növləri, təsnifi haqqında çox müxtəlif mülahizələr, dolaşmaq və ziddiyyətli fikirlər meydana gəlmişdir. Bu bərədəki fikir ayrılığı, ümumməqbul sayılmayan görüşlər, baxışlar elmi ədəbiyyat vasitəsilə türkoloji dilçiliyə, o cümlədən dil haqqında Azərbaycan elminə də yol tapmışdır.

Elmşünasların və qeyrilərinin dediklərini geniş təhlil və təsvir etməyi qarşıya məqsəd qoymadığımız üçün burada yalnız düzgün hesab etdiyimiz cəhətləri yığcam xatırlamağı münasib bilmişik.

1. Elmin yaranması və onun əsasları

Elmin yaranması. Dünya xalqlarının təcrübə və ənənələrindən aydın olduğu kimi, heç bir zaman elm elm xatirinə yaranmamışdır. Hər bir elm və onun qolları cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, maddi-mənəvi və sair zəruri ehtiyac və tələbləri əsasında meydana çıxır. Yaranmaqda olan bu və ya başqa elm hər hansı bir faktın araşdırılması, təhlili və təsvir edilməsi ilə bağlı təşəkkül tapır.

Elmin yaranması üçün üç amil əsasdır:

Birincisi – obyekt

İkincisi – metod

Üçüncüsü – məqsəd.

Bu amillərin vaxtında və düzgün müəyyənləşdirilməsi, onların vəhdəti yaranan hər hansı elmin obyektivliyini, sabitliyini və nəhayət, məhsuldarlığını təmin edir.

Cəmiyyətin zehni əmək nailiyyətlərinin zirvəsi olan hər bir elm və ya onun qolları böyük zəhmətin, ciddi axtarışların məhsulu kimi meydana gəlir. Asanlıqla yaranmış elmə bəşəriyyət tarixində təsadüf olunmur. Elm yalnız və yalnız əziyyətlərin, gərgin düşüncələrin, iti və böyük yaradıcı təfəkkürün bəhrəsi olaraq formalaşır.

Elmin əsasları. Hər bir elmin yaranıb formalaşması onun nəzəri əsasları ilə bağlı olur. Elmin başlıca iki nəzəri əsası mövcuddur və bunlar elmin özək sütunlarını təşkil edir. Nəzəri əsası olmayan heç bir elmin inkişafını təsəvvürə gətirmək mümkün olmur.

Dilçilik ictimai – filoloji elm kimi tarix boyu iki nəzəri əsas üzərində təşəkkül tapıb inkişaf yolu keçmişdir. Həmin əsaslar aşağıdakılardır:

1. Dilçiliyin linqvistik-nəzəri əsası;
2. Dilçiliyin fəlsəfi-nəzəri əsası.

1-ci cədvəl. Dilçiliyin əsasları

Dilçilik elminin linqvistik nəzəri əsasları qədimdən başlayaraq indiyə qədər dünyanın müxtəlif ölkələrində yeni-yeni filoloji görüşlərlə zənginləşib təkmilləşmişdir. Dilin ən kiçik və ən böyük vahidinə, eləcə də müxtəlif dil hadisə və qanunlarına dair əsaslı nəzəri fikirlər, mülahizələr yürüdülmüşdür. Bu və ya başqa dil sistemi üzərində çıxarılmış nəzəri nəticələrdən çox hallarda başqa sistemə malik dillərin tədqiqində də istifadə olunmuşdur. Bütün bunların əsasında dilçilik elmi böyük tərəqqiyə nail ola bilmişdir.

Dilçilik uzaq keçmişdən fəlsəfəyə daha çox əsaslanmışdır. Buna görə də XIX əsrin ortalarına kimi dilçilik elmi ilkin fəlsəfənin bir sahəsi hesab edilmiş və bu gün təsəvvür olunan dilçilik dilin fəlsəfəsi adlandırılmışdır.

Hazırda linqvistik nəzəri tədqiqatların uğurla başa çatdırılmasında fəlsəfənin qanunlarına əsaslanmaq, ona istinad etmək həlledici mahiyyət kəsb edir. Buna görə də zamanın elmi-tədqiqat tələblərindən biri kimi Azərbaycan dilçiliyində dilin və dilçiliyin zəruri fəlsəfi problemlərinin geniş açılması öz həllini gözləyir.

2. Elmlərin təsnifi

Elm cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını təmin edən başlıca amillərdəndir. Hər bir xalqın və millətin tərəqqisində elmin rolu və əhəmiyyəti əvəzsizdir. Dünya xalqlarının sivilizasiya səviyyəsi, əsasən, elmi nailiyyətlərlə, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin dərəcəsi ilə ölçülür.

Elmşünaslığa dair materiallar nəzərdən keçirildikdə elmin miqdarı və onların təsnifi ilə bağlı məzmun və mahiyyətə bir-birindən az-çox fərqli olan onlarca mülahizə və konsepsiyaya rast gəlmək olur. Problemlə əlaqədar irəli sürülmüş fikirlərin bəziləri bir-birinə uyğun olub, biri digərini tamamladığı kimi, bəziləri digərini inkar edir və fikirlərin bəzilərində isə səhv, dəqiq olmayan, dolaşiq istiqamətlər göstərilir. Belə fikir müxtəlifliyi elmlərin təsnifi tarixinin keçmişdən başlayaraq bütün əsrlər üzrə izlənərkən, xüsusilə XIX və XX əsrlərdə daha çox müşahidə olunur.

Elmlərin miqdarı. Elmin təşəkkül tarixi cəmiyyətin inkişafının ən qədim dövrləri ilə səsləşir. Kainat və təbiətin əlamət və xüsusiyyətləri üzərində insanın müşahidə qabiliyyəti, bacarığı yarandığı andan elm rüşeymləri, ibtidai biliklər meydana gələrək diqqətləri cəlb etmişdir. İnsanlarda elmyaratma prosesi zaman-zaman davam və inkişaf etmiş, bunun nəticəsində elm növü – elmlər sistemi yaranıb formalaşmışdır.

Dünya elmlərinin miqdarına dair tam dəqiq informasiya hələ əldə olunmamışdır. Elmsünaslar bu problemlərlə əlaqədar böyük çətinliklər olduğunu həmişə etiraf etmişlər.

Ümumiyyətlə, dünya elmləri miqdarının dəqiqləşdirilməsinə, həqiqətən, maneçilik törədən bir çox obyektiv və subyektiv səbəblər mövcuddur.

1. *Elmlərin yaranma və inkişaf sürəti.* Yaşadığımız dövrdə başqa istiqamətlərdə olduğu kimi, elmi dünyagörüş və biliklər əldə etmək üçün də fasiləsiz və müntəzəm şəkildə işlər gedir, bunların nəticəsində yeni-yeni elmlər yaranır. Elmsünaslar bu inkişaf sürətini əhatə edə bilən ümumiləşdirmə işləri apara bilmirlər. Onların elmlərin miqdarını barədə ötən ilə dair verdikləri məlumatlar, təbii olaraq, qarşıdakı ildə natamam hesab olunur. Çünki elmlər cərgəsinə daxil olan yeni elmlərin bəzisi yekun məlumatlardan kənar qalmış olur.

2. *Elm şöbəsinin müstəqil elm hesab edilməsi.* Dünyanın bir sıra elmi-tədqiqat müəssisələrində bu və ya başqa elmin şöbəsi, əsassız olaraq, müstəqil elm adlandırılır. Məsələn, dilin fonetik sistemini öyrənən şöbəyə fonetika deyilir.

Lakin buna müstəqil elm deyənlər də az deyildir. Belə hallar müstəqil elmlərin miqdarının dəqiqləşdirilməsinə ciddi maneçilik törədir.

3. *Elmi metodun elm adlandırılması.* Məlum olduğu kimi, metod elm üçün vacib amillərdəndir. Lakin o, elm deyildir. Dilçilikdə bəzən təsviri dilçilik, tarixi dilçilik, tarixi-müqayisəli dilçilik və s. adlar altında dilçilik elminin növləri, müstəqil elm sahələri anlayışları ifadə olunur. Bunların heç biri müstəqil elm və ya elm sahəsi deyildir. Bu cür tədqiqatlarda, sadəcə olaraq, işlədilmiş bu və ya digər aparıcı metodun adından istifadə olunduğu üçün bu cür dilçilik adları meydana çıxmışdır.

Bu məsələlərin elmi əsasda şərh olunması müasir dilçiliyimizin başlıca vəzifələrindəndir.

Dünya elmlərinin təsnifi tarixindən. Elm tarixinin ən başlıca problemlərindən biri *dünya elmlərinin təsnifi* hesab olunur. Bu problem tarix boyu elmşünaslıqda böyük aktualıq təşkil etmiş və indi də öz vacibliyini saxlamaqdadır.

Dünya elmlərinin *təsnifi ideyası* uzaq keçmişdə meydana çıxmışdır. Elmlərin – elmi biliklərin təsnifinə ilk dəfə qədim Şərq ölkələrinin alimləri başlamışlar. Qədim Misir və Hindistan ölkələri alimlərinin apardıqları elmi müşahidə və qruplaşdırmalar bu sahənin yaranıb formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Elmlərin təsnifi problemi qədim yunan alimlərinin fəaliyyətində də maraqlı mövqe tutmuşdur. Alimlərdən Platon, Demokrit, Aristotel və Epikür elmlərin bölgüsünə dair müxtəlif məzmunlu təsniflər irəli sürmüşlər.

Elmlərin təsnifinə dair qədim dövrlərin alimlərinin fəaliyyətlərində bir sıra sistemlər, prinsiplər, konsepsiyalar yaranmış və bunlar sonrakı zamanlarda təqdim edilən və tövsiyə olunan təsniflərə öz təsirini göstərmişdir.

Elmlərin təsnifi problemi orta əsrlərdə, xüsusən IX–XIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Yaxın və Orta Şərq ölkələri alimlərinin diqqətini xüsusi olaraq cəlb etmiş, onların ciddi səyləri nəticəsində tarixin ayrı-ayrı əsrlərində elm üçün son dərəcə vacib və dəyərli təsniflər meydana gəlmişdir.

IX əsrdə Şərqlin ən böyük mütəfəkkirlərindən *Əbu Yaqub əl-Kindi* dünya elmlərinin təsnifi ilə məşğul olmuşdur. Onun verdiyi təsnifdə dünya elmləri üç yerə – 1) məntiq və riyaziyyat, 2) fizika, 3) metafizikaya bölünmüşdür.

X əsrdə məşhur filosof-elmşünas *Əbu Nəsr əl-Fərabî* elmlərin təsnifi ilə bağlı xüsusi tədqiqat işləri aparmış və əldə etdiyi nailiyyətləri, gəldiyi nəticələri “İxsa əl-ulum” (“*Elmlərin təsnifi*”) adlı əsərində əks etdirmişdir. Adıçə-

kilən əsərdə dünya elmləri beş qrupda təsnif olunur. Həmin bölgü belədir:

1. Dilçilik	4. Siyasət
2. Məntiq	5. Təbiət elmləri
3. Riyaziyyat	

Mahmud Qaşqarlı

Fərabinin bu təsnifində *dilçilik* elminin xüsusi göstərilməsi həmin elmin tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qərbin bəzi alimləri dilçiliyin tarixinin XIX əsrdən başladığını söyləyərkən, şübhəsiz ki, bu nəzəri məlumatlardan bixəbər olmuşlar.

XI əsrdə türkologiyanın məşhur bahadırı *Mahmud Qaşqarlı* türk dillərinin öyrənilməsi və təsnifində *ilk dəfə olaraq filologiyada elmi müqayisə üsulundan istifadə etmişdir* ki, bu da elmlərin təsnifi zamanı müraciət olunan ən başlıca vasitədir. Ümumiyyətlə, müqayisə üsulu elmi axtarışların əvəzsiz silahıdır.

XI əsrdə dünya elmlərinin bölgüsü problemi ilə müxtəlif elm sahələrində misli-bərabəri olmayan müvəffəqiyyətlər qazanmış İbn Sina da məşğul olmuşdur. Əsl elməşünas bacarığı nümayiş etdirmiş bu filosof elmlərin xüsusiyyətlərini aşkar edərkən onların başlıca əlamətlərini nəzərə alıb, əvvəlcə elmləri iki böyük qrupa bölmüşdür: *nəzəri* və *əmali* elmlər. Alim sonra bu iki elm qrupunun hər birinə aid hesab etdiyi elmləri müəyyənləşdirmişdir.

XIII əsrdə dünya şöhrətli alim-filosof Tusi geniş yaradıcılığında elmlərin qrupları probleminə dair də əsaslı fikirlər bildirmişdir. Tusinin fəaliyyətindəki elm təsnifi dərin nəzəri prinsiplər üzərində hazırlanmış ən qiymətli bölgülərdən biridir¹.

Elmlərin təsnifinə dair orta əsrlərdə Şərqi filosoflarının əldə etdikləri nailiyyətlər sonrakı əsrlərdə yaranan təsniflər üçün bünövrəyə çevrilmişdir. Belə ki, elmlərin təsnifi ilə məşğul olan elmşünaslar həmin alimlərin müəyyən etdikləri prinsiplərdən, sistemlərdən, elmlərə verilən ictimai formalardan, aparılmış qruplaşdırma və ümumiləşdirmə təcrübələrindən geniş faydalanmışlar. Orta əsrlərdəki təsniflərin bir sıra əlamət və cəhətləri XVIII–XX əsrlərdə irəli sürülən bölgülərdə də müşahidə olunur.

Dünya elmlərinin təsnifinə XIX və XX əsrlərdə maraqlı daha güclü olmuşdur. Dünya elmi tarixindən məlum olur ki, XIX əsr ərzində onlarca təsnif irəli sürülmüşdür. XX əsrdə isə, demək olar ki, dünyanın elmi tərəqqiyə malik olan bütün ölkələrində bu problemlə məşğul olmuşlar. Lakin çox təəssüflər olsun ki, hələ indiyə qədər problemlə bağlı tam *ümumməqbul təsnif* müəyyənləşdirilməmişdir².

XX əsrdə dünya elmlərinin təsnifinə həsr olunmuş materialların çoxunda elmlər iki yerə bölünmüşdür. Bunlardan bəzisinə nəzər salaq.

- 1. Dəqiq və təsviri elmlər.** Elmləri bu cür təsnif etmək həqiqətdən uzaqdır. Çünki dəqiqlik hər bir elm üçün ən vacib cəhətdir. Hər növ elmi biliklər dəqiqlik prinsipi əsasında müəyyənləşdirilir. Təsvir anlayışına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, hər bir elmdə elmi təsvirə

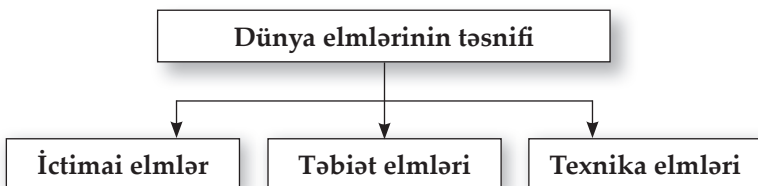
¹ Bax: Ağababa Rzayev. "Nəsrəddin Tusi (həyatı, elmi, dünya görüşü)". Bakı, 2001. Professorun bu dəyərli əsərində elmlərin təsnifinə dair başqa bir çox mövcud fikirlər barədə də geniş və maraqlı elmi məlumatlar verilmişdir.

² Afad Qurbanov. "Ümumi dilçilik". I cild, Bakı, 1989, s. 134-144.

xüsusi yer verilir. Deyilən bu iki cəhət və onların vəhdəti bütün elmlərdə mövcuddur.

2. **Fundamental və qeyri-fundamental elmlər.** Bu təsnifə görə, guya yalnız kimya, fizika, riyaziyyat və s. bu növ elmlər fundamentaldır. İctimai elmləri qeyri-fundamental hesab etmək heç bir cəhətdən əsaslı deyildir. Fundamentallıq, əsasən, tədqiqatın keyfiyyət dərəcəsi ilə bağlıdır.
3. **Eksperimental və qeyri-eksperimental elmlər.** Eksperiment ümumi tədqiqat üsullarından biridir. Buna görə də elmlərin əksəriyyətində, o cümlədən, ictimai elm olan dilçilikdə də istifadə olunur. Deməli, elmləri bu cür iki yerə bölmək də həqiqətdən uzaqdır.
4. **Nəzəri və tətbiqi elmlər.** Bu bölgü elm sahəsi anlayışına uyğun verilmişdir. Məlum olduğu üzrə, bütün elmlərin iki sahəsi mövcuddur. Bunlardan biri nəzəri, digəri isə tətbiqidir. Dilçilik elminin nəzəri dilçilik və tətbiqi dilçilik sahələri vardır. Deməli, bu bölgüdə də həqiqətə uyğunluq yoxdur.
5. **İctimai və təbiət elmləri.** Dünya elmlərinin ümumi təsnifini bu cür vermək müəyyən dərəcədə düzdür, lakin bu da tam deyildir.

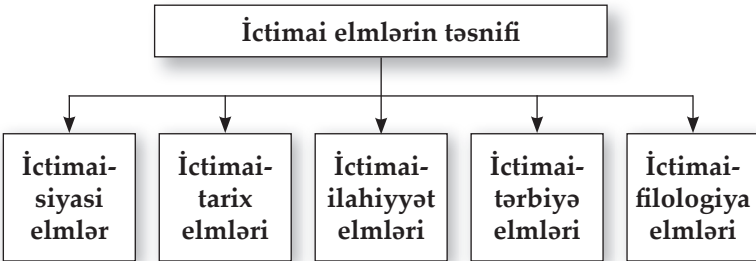
Dünya elmləri obyektə, metoda, məqsədə, vəziyyətə, mövqeyə və digər cəhətlərə görə iki deyil, üç böyük qrupda ümumiləşdirilir. Bu bölgü dünya elmində geniş yayılmış və çoxlu tərəfdarları vardır.

2-ci cədvəl. Dünya elmlərinin tərkibi

3. İctimai elmlərin bölgüsü

Cəmiyyətə aid bilik sahəsi olan ictimai elmlər tədqiqat obyektinə, onun əlamət və xüsusiyyətlərinə görə mahiyyətə bir-birindən fərqlənən müəyyən sistemlər təşkil edir. Çoxsaylı elmlərin qruplaşdırılması, hər birinin mövqe və vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi uzun illərdən bəri mübahisə, müzakirə cəbhəsinin gündəliyindən düşmək bilmir. Bünövrəsi ictimai elm anlayışına tam uyğun gələn hər bir bilik sahəsi haqda bəzən bir-birini təkzib edən say-sız-hesabsız mülahizələr, düşüncələr irəli sürülmüş və indi də davam etməkdədir. İctimai elmlər sisteminin ümumi tərkibi haqqındakı dolaşlıq, qeyri-dəqiqlik bu sahənin hər bir alimini narahat etməyə bilməz. Odur ki, bu sahədə də tədqiqatçılarımızın – dilçilərimizin həlledici, yekunlaşdırıcı mülahizələrinə böyük ehtiyaclar duyulmaqdadır.

3-cü cədvəl. İctimai elmlərin qrupları

Elmlərin təsnifinə məxsus mövcud müddəaları nəzərə alaraq müasir ictimai elmləri təxminən yuxarıdakı kimi qruplaşdırmağı daha münasib bilirik.

Elmşünaslıq tarixində bəzi alimlər filologiya elmlərini “humanitar elmlər” adlandıraraq ictimai elm olmadığını fikrini irəli sürmüşlər. Vaxtilə elm tarixində səslənmiş bu dolaşlıq indiyə qədər davam etməkdədir. Bunun nəticəsi olaraq çox hallarda ictimai bünövrəli filologiya elmləri icti-

mai elmlərdən tam ayrı düşünülərək onları ictimai elmlərə qarşı qoymuşlar. Hazırda "ictimai və humanitar elmlər", yaxud "humanitar və ictimai elmlər" kimi terminlər qeyd olunan qeyri-dəqiqlik əsasında meydana çıxmışdır. Elmlərin tarixi inkişaf qanunauyğunluqları əsasında bunların müasir dövrdə nizama salınmasının, dəqiqləşdirilməsinin vaxtı çatmışdır.

Zənnimizcə, humanitar adlandırılaraq ictimai elmlər sistemindən xaricdə nəzərdə tutulan dilçilik və ədəbiyyatşünaslığı ictimai elm statusundan kənardə düşünmək həqiqətə heç cür uyğun gəlmir. Belə ki, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq kimi digər ictimai elmlər qrupları da insan mənasını bildirən "humos" sözünün mənası ilə səsleşir. İctimai elmlər sisteminə aid olan hər bir elmin əsasında insan, cəmiyyət, ictimaiyyət anlayışları əsas yer tutur.

Elm tarixində dilçilik və onun dünya elmləri sistemində yeri barədə, xüsusilə Qərbdə çox müxtəlif fikirlər, təsəvvürlər olmuşdur¹. Hələ X əsrdə müstəqil elm sahəsi kimi elmlərin təsnifi cərgəsində dilçiliyin xüsusi qeyd olunmasından bixəbər olan bəzi alimlər dilçiliyi xüsusi elm hesab etməyin əleyhinə olmuş və bunu ancaq düzgün yazı (orfoqrafiya), düzgün tələffüz (orfoepiya) məsələləri ilə məşğul olan praktik bilik sahəsi adlandırmışlar. Belə görüşlərin elmi əsası olmadığı üçün sonralar alimlər tərəfindən haqlı olaraq rədd edilmişdir.

Dilçiliyin elmlər sistemində yeri barədə fikir söyləyənlərdən XIX əsrin tanınmış alimi *Avqust Şleyxer* dilçiliyi təbiət elmlərindən hesab etmişdir. XX əsrin əvvəllərində Avstriya alimi *Hüqo Şuxard* "Dilçiliyi nə ictimai, nə də təbiət elmlərinə aid etmək olar, bu, ayrıca elm qrupudur" demişdir.

¹ Bax: Afad Qurbanov. "Ümumi dilçilik". I cild, Bakı, 1989, s. 140-142.

Dilçilik elmi haqqında mübahisələr, yola saldıığımız XX əsrdə olduğu kimi, indi də davam etməkdədir.

4. Mütəxəssisin seçdiyi elm sahəsinin mövqeyini bilməsi zəruriliyi

Elmi fəaliyyət sahəsinə qədəm qoyan hər bir tədqiqatçı üçün əsas və ilkin şərtlərdən biri onun seçdiyi elmin vəziyyətini, dünya elmləri sistemində yerini, digər elmlərdən fərqli olan başlıca əlamətlərini bilməsidir. Elm nümayəndəsi tədqiq etdiyi elm sahəsinin keçmiş, indisi və gələcəyi ilə maraqlanmalı, dərin axtarışlar, geniş müşahidələr əsasında elmi məsələlərin tədqiqi istiqamətlərini özü üçün müəyyənləşdirməkdə əməyini əsirgəməməlidir. Dilçi əsaslı şəkildə bilməlidir ki, onun fəaliyyət göstərdiyi tədqiqat sahəsi – dilçilik ictimai elmdir.

Zehni əməklə məşğul olan hər kəsin, o cümlədən dilçinin qarşısında iki ümdə vəzifə durur. Bunlardan *birincisi* – dilin hadisə və qanunlarının tam incəliyi ilə tədqiqinə nail olmaq və *ikincisi* – dilin aydınlaşdırılmış sirlərini, əlamət və xüsusiyyətlərini ictimaiyyətə çatdırmaq, ədəbi dilin bütün sahələrinin geniş şəkildə öyrənilməsinə təbliğ etməkdən ibarətdir.

1.02. DİLÇİLİYİN İNKİŞAF TARİXİNİN İZLƏNİLMƏSİ

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyinin bir çox linqvistik nəzəri müddəaları, təbii olaraq, *ümumi dilçiliyin elmi-təmali əsasları* ilə bağlıdır. Buna görə də həm türkoloji dilçilik tarixinin, həm də onun bir qolu olan Azərbaycan dilçiliyi tarixinin obyektiv öyrənilməsində ümumi dilçiliyin tarixinə söykənərək onun keçdiyi yollara uyğun axtarışlar aparmaq tələb olunur.

1. Dilçilik tarixinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Elmşünaslığın nəzəri müddəaları və zəngin elmi-ictimai təcrübəsinə görə hər bir elmin yaranma və inkişaf yolları tarixinin tədqiqi həmin elmin ən başlıca problemidir. Dilçilik tarixinin illər və əsrlər üzrə əsaslı öyrənilməsi böyük nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir¹.

Dilçiliyin tədqiqat miqyası və nailiyyət dərəcəsi dövrlər üzrə öyrənilərkən onun inkişaf dinamikası daha aydın aşkar edilir, bunun nəticəsində də dil haqqında elmin keçmişini düzgün qiymətləndirmək mümkün olur, indisi və gələcəyi üçün perspektivlər, yollar müəyyənləşdirməyə də əlverişli imkanlar yaranır.

Dilçilik tarixinin yaradılması tədqiqatçıdan hərtərəfli və dərin bilik, gərgin və böyük əmək tələb edir. Obyektiv və düzgün elm tarixi hər bir elmin aynasıdır. Burada hər şey mövcud olduğu formada, həqiqətə uyğun tərzdə qiymətini almalıdır. Qeyri-obyektivlik, saxtalaşdırma halları dilçilik tarixi üçün də tamamilə yolverilməzdir.

2. Dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsinin bəzi tələbləri

Hər bir elmin inkişaf tarixinin yazılmasında bir çox zəruri məsələlər mövcuddur. Bunlardan ən başlıcası, öz mürəkkəbliyi, çətinliyi ilə fərqlənən *elm tarixinin dövrləşdirilməsi* məsələsidir.

Elm tarixinin, o cümlədən dilçiliyin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi üçün bəzi vacib meyarlara, prinsip və tələblərə əməl olunması zərurət təşkil edir. Dövrləşdirmə aparılarkən ilk növbədə *elmin yaranma zamanının dəqiq müəyyənləşdirilməsi* tələb olunur. Buna əməl edilmədikdə bəhs olunan elm sahəsinin tarixində müəyyən saxtakar-

¹ Afad Qurbanov. "Dilçiliyin tarixi". Bakı, 1976.

lığa və səhvlərə yol verilməsi halları özünü göstərir. Belə bir vəziyyətə XX əsrdə Qərb alimləri tərəfindən yazılmış və dilçiliyin yaranma və inkişaf tarixindən bilavasitə bəhs edən onlarca əsərdə təsadüf olunur.

Dünya dilçiliyinin yaranma tarixindən danışılarkən Qərb dilçiliyində, xüsusən Avropa elmində bir-birinin ziddini təşkil edən iki mülahizə meydana gəlmişdir.

- a) Dilçiliyin yaranması XIX əsrdən götürülmüş;
- b) Dilçiliyin tarixi eramızdan əvvəllərə aid edilmişdir.

I mülahizə. Dilçiliyin yaranma tarixinin səhvən XIX əsrin birinci rübündən götürülməsinin, əsasən, üç səbəbi olmuşdur. *Birincisi* – məlum olduğu üzrə, müxtəlif zamanlarda fəlsəfə geniş anlayış ifadə edərək bir sıra ictimai (pedaqogika, psixologiya...) və hətta təbiət elmlərini (fizika...) özündə birləşdirmiş, pedaqoji fikirlərin, cəmi tərbiyənin fəlsəfəsi, dil haqqında biliklər dilin fəlsəfəsi adlanmış və s. XVIII əsrin sonu –XIX əsrin əvvəllərində fəlsəfə anlayışının daralması, məhdudlaşması nəticəsində dil haqqında elm də, başqa bir sıra elm sahələri kimi, fəlsəfədən ayrılıb tam müstəqil elm şəklini almışdır. Bəzi Avropa dilçiləri tarixə müraciət etmədən bu proses üzərində dilçilik tarixi barədə qeyri-obyektiv fikir irəli sürmüşlər. Dilçilik tarixinin iki əsr bundan əvvəl başlanması fikrinin irəli sürülməsinin *ikinci səbəbi* alman alimi Frans Boppun 1816-cı ildə yazdığı “Sanskrit dilinin yunan, latın, fars və german kimi dillərlə müqayisədə təsriflənmə sistemi haqqında” əsərinin dilçilik elminin başlanğıcı – bünövrəsi adlandırılması olmuşdur. F.Bopp dilçilik tədqiqatında *ilk dəfə müqayisəli-tarixi metoddan* istifadə etmişdir. Dil haqqında elmin inkişafında onun rolu az deyildir. Lakin heç cür onu dünya dilçiliyinin banisi hesab etmək doğru olmaz. *Üçüncü* səbəb – Qərb dilçilərinin Şərq elmi barəsində kifayət qədər informasiyaya malik

olmamalarıdır. Hələ qədim və orta əsrlərdə Şərqdə digər elimlərlə bərabər dil haqqında elmi biliklər inkişaf etmişdir. X əsrdə (əl-Fərabî) dilə dair biliklərin cəminin dilçilik adlandırılması bu elmin tarixinin qədimliyini göstərən faktlardan, olsa-olsa, yalnız biridir.

II mülahizə. Dilçiliyin tarixini eramızdan əvvəlki zamanlara aid etmək fikri elmi və məntiqi cəhətdən tamamilə düzgün hesab edilə bilər. Aydın məsələdir ki, insanlar hələ ən uzaq keçmişdə dilin nə olduğu, onun quruluşu, bir dilin, xüsusən öz doğma dilinin başqa dildən fərqlənməsi ilə maraqlandıqları andan dilçilik elmi tədricən yaranmağa başlamışdır. Dilçilik heç də bəzi Avropa dilçilərinin güman etdikləri kimi gənc elm deyildir. Onun yaranma tarixi çox-çox qədimdir, təqribən 2500 ildən artıq inkişaf yolu keçmişdir.

Dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsində mötəbər mənbələrə, dürüst faktlara əsaslanmaqla yanaşı, cəmiyyətin – xalqların və millətlərin yaşadıkları müxtəlif zaman kəsiklərində, ayrı-ayrı əsrlərdə rastlaşdıqları iqtisadi, siyasi, mədəni hadisələrin mənzərə və vəziyyətlərini səciyyələndirərək onun həlledici amillərdən biri kimi nəzərə alınması da başlıca şərtlərdəndir.

A. Ümumi dilçiliyin dövrləşdirilməsi

Dilçilik cəmiyyətin tərəqqisi ilə əlaqədar ictimai-mədəni tələblərə müvafiq surətdə tərəqqi yolu keçmiş və indi də cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi inkişaf etməkdədir.

Dünya dilçiliyinin inkişafı bütün tarix boyu təbii olaraq eyni səviyyə və səciyyədə olmamışdır. Belə ki, bu elm ictimai, siyasi və mədəni problemlərlə bağlı müəyyən əsr və ya əsrlərdə aşağı, yaxud yuxarı səviyyədə tərəqqiyə malik olmuşdur. Məsələn, XIX əsrdə dil haqqında elm o dərə-

cədə inkişaf etmişdir ki, əvvəlki əsrlərin heç birini onun nailiyyəti ilə müqayisə etmək olmur. Dilçiliyin əsrlərə görə bu cür qeyri-bərabər inkişaf tərzini onun tarixini dövrləşdirməkdə son dərəcə çətinlik törədir.

Dilçiliyin dövrləşdirilməsinə dair Qərb elmində müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bəzi Avropa alimləri dilçiliyin tarixini üç dövrə, bəziləri isə iki dövrə bölmüşlər. Dilçiliyin tarixinin iki dövrə bölünməsi aşağıdakı kimi göstərilir:

- a) Dilçiliyin qeyri-elmi dövrü;
- b) Dilçiliyin elmi dövrü.

Dilçilik elminin belə dövrləşdirilməsində heç bir meyar, elmi prinsip və hətta məntiqi hökm və müddəalar nəzərə alınmamışdır. Dilçilik elminin inkişaf tarixini qeyri-elmi və elmi hissələrə bölmək məntiqin adi qanunlarına ziddir. Bu bölgünün I dövründə dilçilik elmi tamamilə inkar edilir. Elm elmi biliklərin cəmidir. Müəyyən sahəyə dair elmi bilik yoxdursa, deməli, onda elm anlayışından bəhs etmək də mümkün ola bilməz.

Qeyd olunan bu səhv bölgüdə XIX əsrə qədərki dilçilik qeyri-elmi hesab edilir. Bizə gəlib çatan materiallara əsasən, hələ eradan əvvəl V əsrdə nitq hissələrinə dair elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. O zamanlardan üzü bəri ayrı-ayrı əsrlərdə nəzəri dilçiliyin çox mühüm problemlərindən, o cümlədən dilin mahiyyəti, mənşəyi, cümlə üzvləri, qrammatik kateqoriyalar, sözün morfoloji tərkibi və sair haqqında linqvistik mülahizələr irəli sürülmüşdür ki, onlar indi də nəzəri və tətbiqi dilçilikdə öz aktuallığını itirməmişdir.

Fikrimizcə, ümumi dilçiliyin inkişaf tarixini, təxminən, aşağıdakı kimi beş dövrə bölmək olar:

Ümumi dilçiliyin inkişaf dövrləri

- I dövr** – Dilçilik rüşeymlərinin (dil haqqında görüşlərin) tədricən meydana çıxması, elmin təşəkkül yoluna qədəm qoyması [*eramızdan əvvəl – yeni eranın IV əsri*].
- II dövr** – Şərqdə nəzəri dilçilik mülahizə və görüşlərinin get-gedə çoxalması [*V–XV əsrlər*].
- III dövr** – Nəzəri dilçiliklə yanaşı, tətbiqi dilçilik axtarısları coğrafiyasının genişlənməsi [*XVI–XVIII əsrlər*].
- IV dövr** – Dilçiliyin tam müstəqil ictimai elm statusunu alması [*XIX əsr*].
- V dövr** – Dilçiliyin şaxələnməsi, elmi tədqiqat metodlarının kəmiyyətə zənginləşməsi, yeni perspektiv istiqamətlərin meydana gəlməsi [*XX əsr – XXI əsrin əvvəli*].

B. Türkoloji dilçiliyin dövrləşdirilməsi

Qədim tarixə malik çoxsaylı türk dillərinin, ləhcələrinin tədqiqi və təbliği tarixini izləmək, meydana olan elmi tədqiqatlara münasibət bildirmək müasir *türkşünaslığın* ən zəruri problemlərindəndir. Dünya dilçiliyinin ənənələrinə görə hər bir elm tarixinin araşdırılması xronoloji tələblərə əsaslanır. Türkoloji dilçiliyin ta qədimdən başlamış inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsində də, təbii olaraq, digər meyar və ölçülərlə bərabər xronoloji ardıcılıq elmi prinsipi həlledici rol kəsb edir. Türk xalqlarının keçib gəldiyi hər bir əsrin, hətta konkret ilin özünəməxsus linqvistik nailiyyətləri, müvəffəqiyyətləri mövcuddur ki, ancaq onlara əsaslanaraq obyektiv dövrləşdirmə aparmaq mümkün olur. Başqa elm sahələrində olduğu kimi, türkologiyada da dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsi son dərəcə çətin və müşkül məsələdir. Dünya dilçiliyində xüsusi mövqeyi olan türkoloji dilçilik hazırda öz zəngin tarixinə, keçib gəldiyi

dolğun, məzmunlu yollara nəzər salmaq, yeni-yeni elmi istiqamətlərə üz tutmaq mərhələsindədir.

Türk dilləri sahəsindəki elmi araşdırmaların, tədqiqat və təbliğatların tarixi qədim zamanlardan başlayır. Aparılmış geniş və fundamental nəzəri və əməli linqvistik işlər əsasında türk xalqlarının hər birinin özünəməxsus dil haqqında elmi – dilçiliyi yaranıb formalaşmışdır. O cümlədən, Azərbaycan dilçiliyi, türk (osmanlı) dilçiliyi, özbək dilçiliyi, türkmən dilçiliyi, qazax dilçiliyi, tatar dilçiliyi və s. bütün bunlar, eləcə də adı çəkilməyən digər milli türkoloji dilçiliklər *ümumtürk dilçiliyinin* tərkib hissəsini təşkil edir.

Türk dillərinin ləhcə, dialekt və şivələrinin tədqiqi, təbliği ilə bağlı meydana çıxmış minlərcə elmi, elmi-metodiki əsər, mülahizə və görüşləri nəzərdən keçirib, saf-çürük etdikdən sonra türkoloji dilçiliyin inkişaf tarixinə dair, təxminən dörd dövr və on beş elmi-tədqiqat istiqaməti müəyyənləşdirmək olur¹.

Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri

- I dövr** – *Türk dillərinə marağın artması və tətbiqi dilçilik rüşeymlərinin yaranması [ən qədimdən – X əsrin sonuna qədər].*
- II dövr** – *Türkoloji dilçiliyə aid nəzəri-linqvistik müddəaların və tətbiqi işlərin meydana gəlməsi [XI–XIII əsrlər].*
- III dövr** – *Türkoloji dilçiliyin xüsusi elm sahəsi kimi formalaşması [XIX əsr].*
1-ci mərhələ: XIX əsrin I yarısında türkoloji dilçilik (1801–1850)
2-ci mərhələ: XIX əsrin II yarısında türkoloji dilçilik (1851–1900)

¹ Afad Qurbanov. "Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri". Bakı, 2000.

IV dövr – *Türkoloji dilçiliyin geniş şaxələnməsi və yüksək inkişaf vüsəti alması [XX əsr – XXI əsrin əvvəli].*

1-ci mərhələ: *XX əsrin əvvəllərində türkoloji dilçilik (1901–1930).*

2-ci mərhələ: *XX əsrin ortalarında türkoloji dilçilik (1931–1970).*

3-cü mərhələ: *XX əsrin sonunda türkoloji dilçilik (1971–2000).*

4-cü mərhələ: *XXI əsrin əvvəllərində türkoloji dilçilik (2001-ci ildən indiyə qədər).*

1.03. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFI

Azərbaycan dilçilik elmi xalqımızın böyük əqli zəhməti nəticəsində əldə etdiyi əvəzsiz mənəvi xəzinəsidir. Azərbaycan dilçiliyi – fəlsəfə, hüquq, məntiq, pedaqogika, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq və sair digər ictimai elmlərlə yanaşı tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

1. Azərbaycan dilçiliyinin yaranması

Dil haqqında Azərbaycan elmi uzunəsrlik mürəkkəb keçmişə malikdir. Bu elmin rüşeymləri qədimdən başlayaraq çoxsahəli *ümumazərbaycan elmi* cərgəsində tədricən yaranıb, zaman-zaman zənginləşərək formalaşmışdır.

Dilin müxtəlif sahələrinə dair meydana çıxmış çoxçeşidli linqvistik rüşeymlər Azərbaycan dilçiliyinin aşağıdakı kimi iki istiqamətdə yaranmasının təməlinə çevrilmişdir:

- *Nəzəri Azərbaycan dilçiliyi;*
- *Tətbiqi Azərbaycan dilçiliyi.*

İstər nəzəri, istərsə də tətbiqi sahədə dilə aid meydana gəlmiş biliklər olduqca çətin iqtisadi-sosial və siyasi-mədəni şəraitdə yaranmışdır. Məlum olduğu üzrə, qədimdə, xüsusən Qərb ölkələrində latın, Şərqdə isə ərəb dili geniş

istifadə olunurdu. Qərbdən fərqli olaraq, Şərqi dünyasında ərəb dilindən praktik ünsiyyət məqsədləri ilə yanaşı, onun daxili hadisələri, qayda-qanunları ümumən linqvistik xüsusiyyətləri elmi tədqiqat və təhlilə cəlb edilirdi. Belə bir prosesdə mənşəcə qeyri-ərəb alimlər, o cümlədən azərbaycanlı – türk alimlər də yeri gəldikcə öz doğma dillərinin əlamətləri haqqında linqvistik fikir və mülahizə söyləməyi unutmurdular.

Bunların nəticəsi olaraq, Azərbaycan dilçiliyi getdikcə zəngin məzmun kəsb edərək dünya dilçiliyinin tərkibində xüsusi mövqə tutmuşdur. Hazırda azərbaycanlı elmi-linqvistik təfəkkürünün məhsulu olan onlarca fundamental tədqiqat işi dünya dilçiliyinin xəzinəsinə daxil olaraq onun inkişafında özünəməxsus əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

2. Azərbaycan dilçiliyi tarixinin öyrənilməsi

Başqa ictimai elmlərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyi tarixinin də öyrənilməsi türkologiyada – azərbaycanşünaslıqda ən əhəmiyyətli problemlərdəndir. Təcrübə göstərir ki, hər bir milli dilçiliyin təşəkkül və inkişaf tarixinin araşdırılmasında bir sıra müxtəlif forma və yollara mürciət etmək olar. Məsələn:

1. Milli dilçiliyin bu və ya digər *mövzu və probleminin* inkişaf tarixinin ayrıca araşdırılması. Məs.:

- *Azərbaycan dilçiliyində fonem nəzəriyyəsi.*
- *Azərbaycan dilçiliyində söz və ifadə.*
- *Azərbaycan dilçiliyində qrammatik kateqoriya.*
- *Azərbaycan dilçiliyində funksional üslubların inkişaf tarixi* və s.

Mövzu və problemlərin tarixinə dair linqvistik görüşlərdən, əsasən, müəyyən tədqiqat işlərinin ön hissəsində – girişdə bəhs olunur.

2. Dilçiliyin müəyyən *şöbə* və *sahələrinin* inkişaf tarixinin araşdırılması. Məs.:

- *Azərbaycan leksikologiyasının inkişaf tarixi.*
- *Azərbaycan onomalogiyasının inkişaf tarixi.*
- *Azərbaycan derivatologiyasının inkişaf tarixi* və s.

Belə tarixi axtarışlarda dilçiliyin zəruri hesab olunan bir *şöbə* və ya sahəsi elmi tədqiqat obyektı olur.

3. Milli dilçilik tarixinin müəyyən *zaman kəsiyinin* öyrənilməsi. Məs.:

- *XIX əsr Azərbaycan dilçiliyi tarixi.*
- *XX əsr Azərbaycan dilçiliyi tarixi* və s.

Bu növ işlər tədqiqatçının arzu və qarşıya qoyduğu məqsədlə bağlı olaraq müəyyənləşdirdiyi zamanın – əsrin materialları əsasında aparılır.

4. Dilçilik elminin yaranma və inkişaf tarixinin *bütöv zaman boyu* izlənilməsi. Məs.:

- *Türkooloji dilçiliyin tarixi.*
- *Azərbaycan dilçiliyinin tarixi* və s.

Dilçilikdə bu növ tədqiqat işlərində tarixi-xronoloji prinsiplərə əsaslanaraq dil haqqında deyilmiş hər cür nəzəri, əməli biliklərin – lingvistik mülahizə və görüşlərin cəmi ardıcıl və bütöv şəkildə əhatə olunur.

Azərbaycan dilçiliyinin yaranma və inkişaf tarixinin ciddi öyrənilməsinə, əsasən, XX əsrin 40-cı illərindən yubiley məqalələri ilə başlanılmışdır. Bu barədə Ə.Dəmirçizadə (1947), M.Şirəliyev (1969), Z.Budaqova (1969), A.Qurbanov (1979), Ə.Abdullayev (1998), Q.Bağirov (1989), Ə.Rəcəbov (1992), Y.Seyidov (1996), B.Sadiqov (2000), A.Hacıyev (2001) və başqaları müəyyən işlər görmüşlər. İstər elmi məqalə və kitablarda, istərsə də M.Qasımovun (1958), A.Babayevin (1996) dissertasiya işlərində Azərbaycan dilçiliyi tarixinin

bir çox problemlərindən geniş bəhs olunmuşdur. Lakin Azərbaycan dilçiliyi tarixi hələ tam və arzuolunan səviyyədə işlənilməmişdir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixi araşdırılarkən bir sıra qüsurlara yol verilmişdir:

- Əvvəla, bu sahəyə aid materiallar tam əhatə edilməmiş;
- Haqqında bəhs edilən bəzi mənbələr obyektiv mövqedən qiymətləndirilməmiş;
- Şair və yazıçıların dil haqqında olan adi fikirləri qeyri-dəqiqliklə “dilçilik görüşləri” adlandırılmışdır.

Dilçilik görüşləri linqvistik nəzəri və tətbiqi konsepsiya və nəzəriyyələrlə səciyyələnir. Belə elmi keyfiyyətlər isə ən məhsuldar və professional dilçilərin yaradıcılığında özünü göstərir. Buna görə də dilçi ilə dilsevəri qarışdırmaq yolverilməz haldır. Hər bir **DİLSEVƏR** öz düşüncə tərzinə uyğun olaraq dil haqqında poetik və emosional sözlər, təmtəraqlı cümlələr söyləyə bilər. Lakin bu deyimlərdəki fikirlər hələ dilçilik görüşü və nəzəriyyəsi deyildir. Dilçilik tarixçisi bu incəliklərin fərqiə hamıdan öncə diqqətlə varmalıdır.

İstənilən səviyyəli Azərbaycan dilçiliyi tarixinin tədqiqi son dərəcə ağır və gərgin əmək tələb edən sahədir. Hazırda bu çətin və mürəkkəb məsələnin şərhə müasir Azərbaycan dilçiliyi qarşısında duran ən zəruri problemlərdəndir.

3. Azərbaycan dilçiliyi tarixinin dövrələşdirilməsi

Real və fundamental dilçilik tarixinin işlənilməsi üçün bir neçə tələb və prinsiplərə ciddi əməl olunması lazım gəlir:

- *Xalqın ümuminkişaf tarixinə əsaslanılması;*
- *Əvvəldən indiyədək yaranmış dilçilik materiallarının tam əhatə olunması;*
- *Mənbə və məxəzlərin hərtərəfli mötəbərliyinin dəqiqləşdirilməsi;*

- *Mövcud tarixi faktlar əsasında dilçiliyin inkişaf dövrlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi* və s.

Azərbaycan dilçiliyi tarixinin inkişaf dövrlərinə dair müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bu məsələ ilə əlaqədar fikir yürüdənlərin bir çoxu Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixini iki dövrə bölmüş – XX əsrin 20-ci illərinə qədərki müddəti I dövr, 20-ci illərdən sonrakı zamanı isə II dövr adlandırmışlar. Bu cür dövrləşdirmə reallığa uyğun gəlmədiyi üçün ümumməqbul hesab edilə bilməz. Çünki həmin bölgədə dil faktları deyil, yalnız ictimai quruluş forması əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan dilçiliyinin yaranma və inkişaf tarixini, təxminən, aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirmək məqsəddə uyğun olar.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrləri

- I dövr** – *Azərbaycan dilçiliyinə dair tətbiqi dilçilik rüşeymlərinin təşəkkülü [ta qədimdən – X əsrin axırınadək].*
- II dövr** – *Azərbaycan dilçiliyinə dair nəzəri mülahizələrin tədricən meydana çıxması [XI–XVIII əsrlər].*
- III dövr** – *Azərbaycan dilçiliyinin ictimai elm kimi get-gedə formalaşması sahəsi [XIX əsr].*
1-ci mərhələ: XIX əsrin I yarısında Azərbaycan dilçiliyi (1801–1850)
2-ci mərhələ: XIX əsrin II yarısında Azərbaycan dilçiliyi (1851–1900)
- IV dövr** – *Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və tətbiqi sahədə sürətli inkişafı [XX əsr – XXI əsrin əvvəli].*
1-ci mərhələ: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyi (1901–1930)
2-ci mərhələ: XX əsrin ortalarında Azərbaycan dilçiliyi (1931–1970)

3-cü mərhələ: XX əsrin sonunda Azərbaycan dilçiliyi (1971–2000)

4-cü mərhələ: XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyi (2001-ci ildən indiyə qədər).

Azərbaycan dilçiliyinə məxsus materiallar dövrlər üzrə təhlilə cəlb edilərkən aşağıdakı ardıcılığın gözlənilməsi faydalı ola bilər:

1. Azərbaycan dilçiliyinin rüşeymləri, inkişaf qədəmləri barədə fikirlər.

2. Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi:

- **struktural cəhətlərə aid tədqiqatlar;**

- **funksional cəhətlərə dair: üslublara – ədəbi dilin tarixinə məxsus araşdırmalar.**

3. Nəzəri dilçilik şöbələrinin inkişafına aid tədqiqatlar. Burada hər şöbəyə dair üç növdən bəhs olunan əsərlərin təhlili. Məsələn, fonetika şöbəsi sahəsində tədqiqatlar:

- *təsviri fonetikaya aid;*

- *tarixi fonetikaya dair;*

- *müqayisəli fonetikaya aid əsərlər.*

4. Tətbiqi dilçiliyə aid tədqiqat işlərinin təhlili.

5. Nitq mədəniyyətinin inkişaf məsələləri.

6. Bədii əsərlərin dilinin tədqiqi.

7. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiq tarixi.

8. Ümumi dilçilik məsələlərinə dair tədqiqatlar.

Təcrübə və linqvistik ənənələrdən aydın olur ki, dilçilik tarixində bu kimi sistem və ardıcılıqdan istifadə etmək məsələlərin əlaqəli və obyektiv şərhinə xüsusi imkan yaradılır.

4. Müasir Azərbaycan dilçiliyində baş verən durğunluğun bəzi səbəbləri

Milli dilçiliklər cərgəsində öz nailiyyətləri ilə müəyyən mövqe tutan Azərbaycan dilçiliyi, xüsusi olaraq, XX əsrin II yarısında böyük inkişaf sürəti ilə nəzərləri cəlb etmişdir. La-

kin təəssüflər olsun ki, XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlində bu elm sahəsinin inkişafında müəyyən zəifləmə, durğunluq baş vermişdir. Belə xoşagəlməz halın meydana çıxmasının bir sıra obyektiv səbəbləri müşahidə olunur.

1. Kiçik – azəhəmiyyətli, ikinci və hətta üçüncü dərəcəli mövzuların tədqiqinə daha geniş yer verilməsi.

Azərbaycan dilçiliyində yuxarıda göstərilən zaman kəsiyində aparılmış elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyəti kəmiyyətdən xeyli aşağı düşmüşdür. Məlumdur ki, hər bir elmi-tədqiqat işi aid olduğu elm sahəsinə az və ya çox dərəcədə yenilik gətirərək onun inkişafında müəyyən rol oynamalıdır. Belə bir tələb hər növ tədqiqat işinin ən başlıca məqsədidir. Ətraflı düşünülməmiş, əhəmiyyətsiz məsələyə aid mövzular işlənildikən lazımı səviyyədə elmi məqsədə çatmaq mümkün olmur. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən elmi tədqiqat üçün *ilk növbədə hərtərəfli mövzu aktuallığı* əsas şərtlərdəndir ki, bu, heç vaxt unudulmamalıdır. Hazırda Azərbaycan dilçiliyində mövzu aktuallığının dəqiq müəyyənləşdirilməsinin mövcud durğunluğun aradan qaldırılmasına ciddi təsir edə biləcəyi şübhəsizdir.

2. Tədqiqatlar sırasında problematik və ümumiləşdirici elmi işlərə xüsusi yer ayrılmaması. Tarixi təcrübə və ənənələrdən məlumdur ki, hər bir elm sahəsinin inkişafı fundamental elmi-tədqiqat işlərinin yaranmasından asılı olur. Azəhəmiyyətli elmi tədqiqatlar elmin inkişaf sürətində heç zaman həlledici rola malik ola bilmir. Buna görə də böyük elmin, yüksək inkişaf etmiş elmin əsasını ən zəruri problemlərin məzmununu açıqlayan, məntiqi ümumiləşdirmələr aparılan əsərlər təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün də bu şərtlərə ciddi əməl edilməsi tələb olunur.

3. Böyük və global problemlərin kollektiv şəkildə tədqiq edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməməsi. Başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçiliyin də əsasları ilə bağlı təd-

qiq olunası bir sıra böyük problemlər vardır. Belə irihəcmli, perspektivli, zəruri problemlərin az müddətdə həlli digər bir çox məsələlərin də vaxtında aydınlaşdırılması üçün imkan yaradır. Böyük problemlərin tədqiqi təkmüəlliflik formasında uzun zaman ərzində yerinə yetirilə bilər ki, bu da elmin inkişaf sürətinin azalmasına səbəb olur.

Azərbaycan dilçiliyində kollektiv tədqiqat aparmaq təcrübəsinin müəyyən ənənəsi vardır. Bu qaydada aparılmış tədqiqatların təsiri ilə xeyli nailiyyətlər qazanılmışdır. Müasir dilçiliyin inkişafı naminə hazırda kollektiv tədqiqatlar aparmaq üsulunu davam etdirmək olduqca zəruridir.

4. Tədqiqatçı məsuliyyətinin zəifləməsi. *Elmin inkişaf sürəti tədqiqatçı məsuliyyətindən az asılı deyildir.* Bu məsuliyyət azaldıqca elmdə get-gedə durğunluq başlanır və bunun nəticəsində elmin inkişaf sürəti çox aşağı düşə bilər.

Dərin düşüncə qabiliyyəti, iti təfəkkür, kəskin məntiq, incə müşahidə bacarığı, cəsarətli söz deyə bilmək tədqiqatçı keyfiyyətlərinin tərkib hissəsini təşkil edən ünsürlərdir.

Tədqiqatçı elm qarşısında böyük məsuliyyət daşıyır. Öz məsuliyyət hissəsinin gücünə əsaslanaraq dilçi-tədqiqatçı elmin tarixini izləməyi, indiki vəziyyətini müəyyənləşdirməyi və gələcəyi haqqında düşünməyi bacarmalıdır. Hər bir tədqiqatçı yaradıcı və yenilikçi olmağı unutmamalı, deyilmiş mülahizələrə obyektiv yanaşa bilməlidir. Nəhayət, tədqiqatçının ən böyük vəzifəsi əldə etdiyi elmi nəticənin arxasında möhkəm dayanmağı bacara bilməsidir.

5. Keçmişin bəzi səhv linqvistik görüşlərinin yenedən elmi-tədqiqat arenasına gətirilməsidir. Dünyada birdən-birə yaranmış və yüksək inkişaf səviyyəsinə malik heç bir elm olmamışdır. Hər bir elm, o cümlədən dilçilik də müəyyən ictimai tələblər əsasında meydana gəlib, tədricən inkişaf yolu keçmişdir. Bu prosesin başlanğıcından tutmuş

son zamanlara qədər elmə dair mülahizə, görüş və fikirlər irəli sürülmüşdür. Həmin elmi düşüncələr zaman-zaman sınaqdan keçirilmiş, dəqiqləşdirmə və təkmilləşdirmələr aparılmış, həqiqətə uyğun gələn fikirlər özünə mövqe qazanmış, əhəmiyyətini itirmiş mülahizə və anlayışlar isə elmdən çıxarılmış, elmə yeni-yeni ümumi biliklər daxil edilmişdir.

Dilçilikdə də müxtəlif dövrlər ərzində meydana çıxmış onlarca mülahizə zamanın elmi tələblərinə cavab verə bilmədiyindən əhəmiyyətini itirərək köhnəlmiş və istifadədən kənar qalmışdır. Dünya dilçilərinin, hətta korifeylərin əsrlər boyu söyləmiş olduqları mülahizələrin bir qismi bu gün üçün köhnəlmişdir. Belə fikirlərə dilçiliyin bütün sahə və şöbələrində rast gəlmək olur. Köhnə mülahizə, görüş, fikir və təsniflərdən istifadə etmək – “köhnəlik bəlası” Azərbaycan dilçiliyində geniş yayılmışdır. Uzağa getmədən bu barədə ancaq bircə faktı xatırlatmaqla kifayətlənəcəyik.

XX əsrin 50-ci illərində marksizm-leninizm fəlsəfəsinə əsasən dilin lüğət tərkibi ilə bağlı “dilin lüğət fondu” anlayışı irəli sürülmüşdür. Geniş elmi müzakirələr aparılaraq az müddətdən sonra bu anlayışın əsassız olduğu müəyyənləşdirilmiş və 60-cı illərdə onun dilçilikdə işlədilməsi məqsədəuyğun hesab olunmamışdır. Təəssüf ki, bu anlayışa indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyinə aid bəzi əsərlərdə hələ də yer verilməkdədir.

Bu cür köhnəlikdən əl çəkməmək, uzaqlaşmamaq elmin inkişafına maneə törədən, *durğunluğa səbəb olan* amillərdəndir. Həmçinin belə bir yol dilçilikdə böyük səhv, qüsur və mübahisələrin yaranmasına da gətirib çıxarır.

6. Nəşriyyatla bağlı çətinliklərin olması. Müasir Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına maneə olan səbəblərdən biri elmi əsərlərin çapı problemidir. *Hazırda çap baryeri professional dilçilər üçün çıxılmaz vəziyyət yaratmışdır.* Bu çətin vəziyyət ancaq dövlət səviyyəsində həll edilə bilər və buna ümid etmək olar.

7. Nəzarətsizlik nəticəsində özbaşınalığın baş alması.

Hazırda dilçilik adı altında onlarca elmi iş yazılıb jurnal və məcmuələrdə nəşr edilir. Bu barədə müxtəlif vasitə və yollarla çap olunan kitablar da az deyildir. Lakin məqalə başlıqlarından və kitab adlarından məlum olur ki, bu elmi işlərin çoxunda elmi məqsəd və vəzifələr dəqiq deyildir. Orada elmin inkişafı ön planda nəzərdə tutulmamışdır. Buna görə də hər kəs istədiyi məsələdən, istədiyi şəkildə bəhs edib əsər çap etdirməyə cəhd etmişdir. Bu cür tədqiqat işləri özbaşınalığa uyğun gəlir ki, bu da elmin inkişafına ciddi maneçilik törədir.

Bütün elmi işlər vahid məqsədə – elmin müəyyən sahəsinin inkişafına xidmət etməlidir. Bunun üçün elm və tədris müəssisələri nəzarəti artıraraq, hər bir elmi işin çapa layiq olması barədə Elmi Şuranın qərarını çıxarmalıdır. Elmi əsərlərin nəşri yalnız elmi idarə və müəssisələrin nəzarəti, razılığı və təqdimatı əsasında aparıldıqda zəruri elmi nailiyyətlər əldə edilə bilər.

5. Azərbaycan dilçiliyinin XXI əsr problemləri

Azərbaycan xalqı XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində çox çətin, həm də ziddiyyətli ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi amillərlə üzləşdiyinə baxmayaraq, hər sahədə olduğu kimi, dilçilikdə də müəyyən linqvistik uğurlar qazanmışdır.

Məlumdur ki, elm daim inkişafda olan – tədqiqatları qurtarmayan, birdəfəlik tamamlanmayan hadisədir. Bu keyfiyyət dilçiliyə daha çox aiddir. Çünki dilçiliyin obyekt – dilin cəmiyyətlə bağlı, onunla birlikdə hər an inkişafda mövcudluğunu əks etdirir. Həmin tərəqqi yolu cəmiyyətlə dilin varlığından ayrılması qeyri-mümkün olan, təsəvvürə gətirilə bilməyən bir şəkildə təzahür edir. Dilçilik elminin problemləri bitib-tükənməzdir. Buna görə də zaman-zaman bu və ya başqa vacib problem ortaya çıxır və müəyyən müddət ərzində onun həlli elmi ictimaiyyət qarşısında ciddi zərurət yaradır.

Əsrimizin bugünkü və gələcək elmi-tədqiqat problemləri çoxdur. Bunlar kəmiyyətlə yanaşı, məzmun və keyfiyyətcə də müxtəlif səciyyəlidir. Müasir dilçiliyin elmi-tədqiqat mündəricəsi aşağıdakı sahələrə dair problemlərin – onların nəzəri və əməli məsələ və mövzularının kompleks kimi təsəvvür olunur.

1. **Azərbaycan dilçiliyi problemləri.** Konkret şəkildə Azərbaycan dilinin tədqiqi ilə bağlı olan müasir dilçiliyin bir çox xüsusi problemləri vardır¹. Bunların məzmununu dil komponentlərinin (fonetik sistemin, lüğət tərkibinin və qrammatik quruluşun) bu və ya digər məsələləri təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyinə aid ekstralinqvistik və sair problemlər də az deyildir.
2. **Türkoloji dilçilik problemləri.** XX əsrin bəzi ictimai-siyasi məsələlərinin təsiri nəticəsində ümumən türkologiyanın, xüsusən türkoloji dilçiliyin bir çox problemləri qəsdən toxunulmaz vəziyyətə salınmışdır. XX əsrin sonlarından etibarən “elm buzu”nun sınımağa başladığı andan **türkoloji dilçiliyin bir sıra vaxtı ötən problemləri vaxtı çatan problemləri ilə qovuşmuş** və hazırda elmi-tədqiqat dünyasının diqqətini özünə cəlb etməkdədir. Ulutürk dili problemi, türk dillərinin hər birinin müstəqil təşəkkül tarixi, inkişaf dövrləri, başqa dillərə təsir dairəsinin coğrafiyası və sair bu kimi vacib məsələlərin qərəzsiz – fundamental tədqiqi türkoloji dilçiliyin inkişaf sürəti üçün olduqca zəruridir.
3. **Ümumi dilçilik problemləri.** Dilçilik nəzəriyyələrinin kəşfi xüsusi – milli dilçiliklərin inkişafının əsaslarını təşkil edən amillərdəndir. Ümumnəzəri məsələləri, elmi konsepsiyaları bu gün başqa ölkələrdən, yadlardan gözləmək doğru deyildir. Təcrübə göstərir ki, böyük nəzəriyyələr elmi damlalardan yaranır. Bu damla-

¹ Afad Qurbanov. “Azərbaycan dilçiliyinin müasir problemləri (proqram)”. Bakı, 2000.

lar, zərrələr ayrı-ayrı milli dilçiliklərdə meydana çıxabilir. Məhz buna görə də digər ümumi nəzəri görüşlərlə bərabər, türk dilləri ilə bağlı xüsusi cəhətlərin türkoloji dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində işlənilən ümumi dilçilik xəzinəsinə ötürülməsi tələb olunur.

Külli miqdarda mövcud olan ümumdilçilik təməlli makro və mikro – müasir fəlsəfi linqvistik, psixoloji linqvistik (psixolinqvistika), riyazi-linqvistik, coğrafi-linqvistik, texniki-linqvistik, pedaqoji-linqvistik və sair problemlərin bu və ya başqa məsələlərin həllində, nəzəri konsepsiyaların formalaşdırılmasında Azərbaycan dilçiliyi də əsas qüvvələrdən biri kimi söz demək bacarığı və səyinin azalmasına heç vaxt yol verməməlidir.

Müasir Azərbaycan dilçiliyi özünün yüksək inkişaf sürətinə hər zaman yuxarıdakı üç sahənin nailiyyətləri əsasında müvəffəq ola bilmişdir. Buna görə də Azərbaycan dilçiliyinin gələcək inkişaf yollarında, perspektivlərində də türkoloji və ümumi dilçiliklə əlaqə və vəhdətdə olmasına xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Bunu elmin inkişaf qanunları tələb edir.

Dilçilik problemləri iki formada müşahidə olunur:

- 1) Tədqiqinə başlanılmamış məsələlərlə bağlı meydana çıxan müasir problemlər;
- 2) Elmin inkişafı nəticəsində bəzi məsələlərin yenidən dəqiqləşdirilməsi əsasında yaranan müasir problemlər.

Bu ikinci növ problemlərin müəyyən məsələlərinin təkmilləşdirilməsi hazırda elmin inkişaf etdirilməsi üçün heç də az əhəmiyyətli deyildir. Vaxtilə tədqiq olunmuş onlarca linqvistik məsələlər vardır ki, orada olan köhnəlmiş cəhətlər, mülahizə və hökmlər hazırda elmin ümumi tərəqqisinə ciddi maneçilik törədir. Həlli o qədər də asan olmayan bu kimi linqvistik məsələlərin qaydaya salınması, dəqiqləşdirilməsi müasir Azərbaycan dilçiliyinin ümdə problemlərindəndir. Belə aktual linqvistik problemlər, təbii olaraq, dilçiliyin hər iki sahəsi üzrə (nəzəri və tətbiqi) özünü göstərir.

II FƏSİL

NƏZƏRİ DİLÇİLİK İSTİQAMƏTİNDƏ

Müasir Azərbaycan nəzəri dilçilik istiqamətində dəqiqləşdirilməsi vacib olan bir sıra mühüm problemlər qarşıda durur. Həmin problemlərə məxsus məsələlər müxtəlif sahə və mövzularla bağlıdır. Onlardan bəzilərinə qısa nəzər yetirməklə kifayətlənəcəyik.

2.01. AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİ

Hazırda dünya dilçiliyinin ən vacib problemlərindən birini dil ailələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Elm aləmində başqa bir sıra dil ailələri kimi, Altay dilləri ailəsinin tərkibi və əlamətləri haqqında da müəyyən mübahisələr dolaşmaqdadır¹.

1. Türk dilləri qrupunun Altay dilləri ailəsində mövqeyi

Azərbaycan dilinin aid olduğu türk dilləri qrupunun dünya dilləri arasında mövqeyi barədə XVI əsrdən başlayaraq zaman-zaman xeyli mülahizələr irəli sürülmüş, bəzi linqvistik görüşlər, nəzəriyyələr meydana çıxmışdır.

1. Ural-Altay nəzəriyyəsi. XVIII əsrdə meydana gəlmiş *Ural-Altay nəzəriyyəsi* milliyyətçə İsveç olan Tabbert Stralenberqin (1676–1750) adı ilə bağlıdır.

¹ Afad Qurbanov. "Dünyanın dil ailələri". Bakı, 1994.

Zabit rütbəli Stralenberq Poltava döyüşlərində əsir düşmüş və 20 ilə qədər Uzaq Sibirdə yaşamışdır. O, bu illərdə Rusiyanın şərqində yaşayan xalqların tarixinə, adət-ənənəsinə, dilinə dair axtarış və müşahidələr aparaq material toplamışdır. Vətənə qayıtdıqdan sonra həmin materiallar əsasında əsər hazırlayıb, onu 1730-cu ildə Stokholmda "Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi" ("Das Nord-und Ostliche Teil von Europa und Asia") adı ilə çap etdirmişdir.

T.Stralenberq öyrəndiyi xalqların bir kökdən törəndiyi fikrini bildirir və onları müəyyən əlamətlərə görə 6 qrupa bölür:

1. Uyğurlar (bu adla fin-uqorlar adlandırılır);
2. Türk – tatarlar;
3. Samodeylər;
4. Monqol və mancurlar;
5. Tunquslar;
6. Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı tayfalar.

T.Stralenberq bu xalqların dillərindən bəhs edərkən onların uzaq keçmişdə, yəni dörd min il bundan əvvəl ulu bir dilləri olduğu fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Stralenberqə görə, ulu dil – "Ural-Altay" adlanan dil – sonradan iki qola: Ural dili və Altay dilinə bölünmüş və bu qollar da get-gedə ayrılıb bir sıra müasir dillərin yaranmasında əsas təşkil etmişdir. İrəli sürdüyü bu fərziyyə ilə o, dilçilik tarixində Ural-Altay nəzəriyyəsinin bünövrəsini qoymuşdur. Ural-Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dillərin, demək olar ki, hamısı aqlütinativ xarakterlidir. Buna görə onların qohumluğu yox, zahiri oxşar və yaxınlıq əlamətləri bu dil ailəsinin yaradılmasında başlıca rol oynamışdır.

Ural-Altay dilçilik nəzəriyyəsi XVIII əsrin 30–50-ci illərində çox geniş yayılmış, onun tərəfdarları artmışdır. Ayrı-ayrı illərdə alman alimi Vilhelm Şott, M.A.Kastren və

başqa bir sıra alimlər bu nəzəriyyəni inkişaf etdirmişlər. Ural-Altay dilçilik nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fəaliyyəti iki istiqamətdə özünü göstərdi:

1. Bəzi türkoloq-şərqşünaslar bu nəzəriyyənin tərəfdarı olub, onu bəyənilib qəbul etmişlər. O.Bötlinq, V.Tom-sen, İ.Qombots və başqaları kimi.
2. Bir sıra alimlər Ural-Altay dilləri ailəsinin hüdudlarını daha da genişləndirməyə çalışmışlar. XIX əsrin görkəmli dilçisi Rasmus Rask bu dil ailəsinə Şimali Afrika, Asiya, Avropa və Qafqaz dillərini də əlavə etmişdir. M.Miller isə Cənubi Hind, Tibet və başqa dilləri Ural-Altay dilləri ailəsinə daxil edib onun sərhədini daha da genişləndirməyə səy göstərmişdir¹. Ural-Altay nəzəriyyəsinin pərəstişkarları Ural-Altay dillərinin hind-Avropa dilləri ailəsi ilə də yaxın olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Şübhəsiz ki, bu fikirlər dil faktlarından daha çox fərziyyələrdən əmələ gəlmişdir.

Ural-Altay dil qohumluğu nəzəriyyəsinin tərəfdarları zaman-zaman get-gedə azalmışdır. Bu, XX əsrin I rübündə meydana gələn linqvistik tədqiqatlarla bağlıdır.

Tədqiqatçılar tərəfindən dil problemlərinə təcridən tarixi-müqayisəli aspektdə yanaşmaq Stralenberqin müddəalarının qeyri-dəqiqliyini aşkar etmişdir.

2. *Altay nəzəriyyəsi.* XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında Ural-Altay dillərinin qohumluğuna şübhə daha da artdığı üçün bu ailənin Ural və Altay qollarına aid edilən dillər arasındakı qohumluq münasibətləri ayrılıqda axtarılmışdır. Bunların nəticəsində hər iki qol müstəqil dil ailəsi hesab olunmuşdur. Buradan da *Altay dilçilik nəzəriyyəsi* meydana çıxmış və ilk növbədə türk, monqol, tunqus və mancur dillərinin eyni mənşədən olduğu fikri irəli sürülmüşdür.

¹ Fərhad Zeynalov. "Türkologiyanın əsasları". Bakı, 1981, s.63.

Altay dilçilik nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, Altay dilləri ailəsini təşkil edən dillər bir ulu dildən – ulu Altay dilindən əmələ gəlmişdir. Buradaca xatırlatmalıyıq ki, tarixdə ulu Altay dili olmamış və buna görə də onun mövcudluğunu bildirən faktlara rast gəlmək qeyri-mümkündür. Altay dilləri aşağıdakı əlamətlərin oxşar və eyniliyinə görə müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) Fonetik xüsusiyyətlərə görə – eynicinsli fonemlərin olmasına, bir neçə samitin söz əvvəlində yanaşı işləmə bilməsinə, ahəng qanununun (dodaq və damaq ahəngi) olmasına...,
- 2) Leksik cəhətlərə görə – dilin müxtəlif laylarındakı leksemlərin eyniliyinə...,
- 3) Qrammatik əlamətlərə görə – şəkilçilərin təkvəzifəliyinə, cins kateqoriyasının olmamasına, cümlə üzvlərinin yerinə, sözlərin sırasına...,
- 4) Linqvistik-tipoloji cəhətə görə – bu dillərin hamısının aqlütinativ xarakterli olmasına görə və s.¹

Deməli, altayşünaslar bu dillərin qohumluğunu müdafiə edərkən yuxarıdakı cəhətlərə əsaslanmışlar. Türk, monqol, tunqus və mancur dillərinin qohumluğu V.Kovtiç, R.İ.Ramsdet, Y.D.Polivanov tərəfindən, monqolşünasların, tunqus və mancurşünasların da əksəriyyəti bu dillərin qohumluğu fikrini bəyənmiş və onu müdafiə etmişlər. Koreya və yaponşünaslar koreya və yapon dillərinin də Altay dilləri ailəsinə məxsus olduğu fikrini irəli sürmüşlər.

Altay dilləri ilə bağlı aparılan ciddi elmi tədqiqatlar dünya elmi tərkibində altayşünaslığa xüsusi yer qazandırmışdır. Altay dünyasını, Altay ümumiliyini daha da açıqlamaq müasir elm üçün olduqca vacibdir. Hazırda bu problemlərlə Amerikada da ciddi məşğul olunur. İndia-

¹ F.Zeynalov. "Türkologiyanın əsasları". Bakı, 1981, s.6-7.

na ştatındakı eyniadlı universitetdə təşkil olunmuş Da-imi Beynəlxalq Altayşünaslıq Konqresi (DBAK) xeyli iş görmüşdür.

Dünya elmində Altay dillərinin qohumluğuna müna-sibət birmənalı deyildir. Bir sıra alimlər bu dillərdə qohum-luq olduğunu göstərib onu müdafiə etdikləri kimi, bəziləri Altay dillərinin qohumluğunu inkar edirlər. A.Vamperi, A.M.Şerbak, C.Klouson, Q.Dörfer və başqaları bu dillərin qohumluğuna şübhə ilə yanaşır və demək olar ki, bu ide-yanı rədd edirlər. Onların fikrincə, həmin dillərdəki oxşar, yaxın xüsusiyyətlər bu xalqların qonşu ərazidə yaşaması, onların bir-biri ilə iqtisadi, siyasi, mədəni və sair əlaqələrin təsiri nəticəsində yaranmışdır.

Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dillərin ümumiliyi, mənşə birliyi tam sübut olunmadığı üçün bunlar bəzən ay-rı-ayrı dil ailələri kimi də göstərilir. Məsələn, “türk dilləri ailəsi”, “monqol dilləri ailəsi” və s.

Altayşünaslıqda – türkologiyada – azərbaycanşünas-lıqda hökm sürən bu mübahisə, göründüyü kimi, proble-min ətraflı və dəqiq müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Müasir elm bu barədə öz yekun sözünü deməlidir.

Altayşünaslıqda Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dil-lərin *müxtəlif şəkildə* qruplaşdırıldığına rast gəlmək olur. Belə ki, bu ailəni alimlərin bəzisi iki, digərləri isə üç qrupa bölmüşdür.

İki qrupda müəyyən edilən:

- 1) Türk dilləri qrupu;
- 2) Monqol-tunqus-mancur dilləri qrupu.

Üç qrupda müəyyən edilən:

- 1) Türk dilləri qrupu;
- 2) Monqol dilləri qrupu;
- 3) Tunqus-mancur dilləri qrupu.

Yaxud:

- 1) Türk-tatar dilləri qrupu;
- 2) Monqol-mancur dilləri qrupu;
- 3) Tunqus dilləri qrupu.

Göründüyü kimi, burada ciddi dolaşılığa yol verilmiş, ümumməqbul hesab edilən heç bir fikir olmamışdır.

Yuxarıda adları çəkilən – türk, monqol, mancur və tunqus dilləri qrupları fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən bir-birindən xeyli seçilir. Həmin fərqli cəhətlər onların hər birinin ayrıca qrup formasında göstərilməsinə kifayət dərəcədə əsas verir.

Zənnimizcə, bəhs olunan dillərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Koreya və yapon dilini daxil etməklə, Altay dilləri ailəsinin müasir tərkibini aşağıdakı kimi altı qrupda müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğundur:

1. *Türk dilləri qrupu (23 dil).*
2. *Monqol dilləri qrupu (3 dil).*
3. *Tunqus dilləri qrupu (3 dil).*
4. *Mancur dilləri qrupu (5 dil).*
5. *Koreya dili (1 dil).*
6. *Yapon dili (1 dil).*

Altay dilləri ailəsində türk dilləri qrupunun mövqeyi olduqca genişdir. Türk dilləri bu ailə daxilində kəmiyyət və keyfiyyətə xüsusi olaraq fərqlənir. Altay dilləri ailəsinin tərkibində olan dillərin *64 faizə* qədərini türk dilləri təşkil edir.

2. Azərbaycan dilinin müasir türk dilləri sırasında yeri

Türk dillərinin miqdarca müəyyənləşdirilməsi, onların qohumluq əlamətlərinin dərəcəsinə görə qruplaşdırılıb

təsnif edilməsi əsrlər boyu dünya alimlərini – dilçi, altayşünas və türkoqları ciddi şəkildə düşündürən, aktualıq arenasından silinməyən, mübahisələr səhnəsindən düşməyən problemlərdən olmuş və hazırda da özünün tam dəqiqləşdirilməsini gözləyir.

Türk dilləri anlayışı altında qədim (qədim osmanlı, qədim uyğur, qədim özbək...) və müasir ümumtürk mənşəli dillər nəzərdə tutulur. Dünyanın lingvistik xəritəsində kəmiyyətcə ən çox fərqlənən dil qruplarından biri türk dilləridir. Çoxsaylı türk dillərindən uzaq keçmişdən başlayaraq geniş istifadə olunmuşdur. Lakin onların bəzisi son əsrlərdə öz fəallığını tam və ya nisbətən itirmişdir. Barabin dili, kap dili (*Tabbert Stralenberq*¹); cığatay dili, kuman dili, misa dili (*İ.N.Berezin*); qarakas dili, qızıl dili, tolos dili, çulum dili, teleut dili, beltir dili, kuyerik dili, aksu dili, qaşqar dili, sart dili, tarançı dili, kokani dili (*V.V.Radlov*); Orxon-Yenisey dili, kaybol dili (*F.E.Korş*); qarakas dili (*A.N.Samoyleviç*); oguz dili (*S.Y.Malov*); xəzər dili, uzların dili, peçenek dili, səlcuq dili, qırçaq dili, qızılorda dili (*N.A.Baskakov*); doldan dili (*L.Bentsinq*) və sair dilləri misal göstərmək olar. Bu dillərin çoxu geniş ictimaiyyət tərəfindən indi anlaşılır.

Dünyada neçə türk mənşəli dilin (qədim və müasir dil) mövcud olması barədə hələ dəqiq elmi məlumat yoxdur. Bu haqda fikirlər çox müxtəlifdir. Problemin tamamlanmamasının əsas səbəblərindən biri “müstəqil dil” anlayışına eyni mövqedən yanaşılmamasıdır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar bir çox dialektləri müstəqil dil hesab edərək dillərin miqdarının süni şəkildə artırılmasına, qeyri-dəqiqliyə yol verilməsinə gətirib çıxarmışlar. Stavropola köçmüş türkmənlərin danışdığı türkmən dilinin dialekti olduğu halda turxmen adı ilə səhvən müstəqil dil hesab edilmişdir. Dağıstan ərazisində

¹ Mötörizədə göstərilən müəlliflərin əsərlərində adları çəkilən dillər haqqında məlumatlar vardır.

özlərini *tərəkəmə* adlandıran azərbaycanlıların danışığının müstəqil “tərəkəmə dili” olduğu göstərilmişdir. Bəzi dilçilik əsərlərində müstəqil tatar dili ilə yanaşı *kazan tatar dili, çulum tatar dili, Krım tatar dili...* müstəqil dil kimi izah olunmuşdur. Burada məkan və dil əhatəsi, dil təsiri amilləri nəzərə alınmamışdır. Məlumdur ki, bir dil və ya dialekt başqa dilin əhatəsinə düşərkən ona böyük və güclü təsir göstərilir. Belə olduqda təsirə düşən dilin və ya dialektin müstəqil olmasından deyil, dil təsirindən bəhs etmək lazım gəlir. Bu məqsədlə Krım-tatar danışığına nəzər yetirək. Krımın dağ və dağətəyi ərazisində yaşayan tatarların danışığında əsas yeri ümumtatar dili ünsürləri təşkil edir. Həmin dil tamamilə tatar dilidir. Lakin Krımın türk xalqları əhatəsində olan tatar danışığına türk dili güclü təsir göstərmiş və orada – tatar dilində, türk (osmanlı) çaları həddindən artıq çoxalmışdır. Belə danışq müstəqil dil hesab (krım-tatar dili) edilərsə, onda buna bənzər hadisələr, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların danışığı¹ da müstəqil dil sayılmalıdır. Bu isə elmi baxımdan yolverilməzdir. Azərbaycanlı hər yerdə azərbaycanlıdır. Onun dili də istifadə olunduğu müxtəlif məkanlardan və düşdüyü təsirdən asılı olmayaraq, daima öz milli bünövrəsinə bağlı vahid Azərbaycan dili olaraq qalmaqdadır.

Türkologiyada türk dillərinin sayına aid müxtəlif rəqəmlərə rast gəlmək olur. Bu barədə ilk söz Mahmud Qaşqarlıya məxsusdur. Onun əsərində 20 türk dilinin adı çəkilir. XVIII–XX əsrlər ərzində türk dillərinin sayının 50–60-a qədər olduğu göstərilmişdir. XX əsrin sonlarında bəzi alimlər müasir türk dillərinin 20, digərləri isə 24 dil olduğunu bildirmişlər.

¹ Cənubi Azərbaycanda “tədbir görmək” əvəzinə – “tədbir qılmaq”, “Xəzərin çirklənməsi” əvəzinə “Xəzərin bulanması” işlənir. Bunlar cüzi fərqlərdir.

Müəyyənləşdirdiyimizə görə, hazırda 23 türk dili fəaliyyət göstərməkdədir:

1. <i>Altay dili</i>	13. <i>Noqay dili</i>
2. <i>Azərbaycan dili</i>	14. <i>Özbək dili</i>
3. <i>Başqırd dili</i>	15. <i>Salar dili</i>
4. <i>Çuvaş dili</i>	16. <i>Şor dili</i>
5. <i>Xakas dili</i>	17. <i>Tatar dili</i>
6. <i>Qarayım dili</i>	18. <i>Tuva dili</i>
7. <i>Qaqauz dili</i>	19. <i>Tofa dili</i>
8. <i>Qaraçay-balkar dili</i>	20. <i>Türk dili</i>
9. <i>Qaraqalpaq dili</i>	21. <i>Türkmən dili</i>
10. <i>Qazax dili</i>	22. <i>Uyğur dili</i>
11. <i>Qırğız dili</i>	23. <i>Saxa dili</i>
12. <i>Qumuq dili</i>	

Orta əsrlərdən başlayaraq türk dillərinin təsnifi ilə həm milli, həm də xarici ölkə alimləri məşğul olmuşlar. XIX və XX əsrlərdə bölgülərin sayı xeyli artmışdır. Türk dillərinə dair olan təsniflərin hər birində faydalı cəhətlərlə yanaşı, qüsurular da az deyildir. Ümumiyyətlə, türk dillərinə dair əksəriyyət tərəfindən qəbul edilə biləcək təsnif meydana gəlməmişdir.

Fikrimizcə, Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunu tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər əsasında aşağıdakı kimi beş yarımqrupda təsnif etmək daha münasibdir:

I. Türk dilləri qrupunun oğuz dilləri yarımqrupu:

- Bura daxildir:
1. *Azərbaycan dili*
 2. *Qaqauz dili*
 3. *Türk dili*
 4. *Türkmən dili*
-

II. Qıpçaq dilləri yarımqrupu:

- Buraya aiddir: 1. *Altay dili*
2. *Qaraqalpaq dili*
3. *Qazax dili*
4. *Qırğız dili*
5. *Noqay dili*

III. Bulqar dilləri yarımqrupu:

- Buraya aiddir: 1. *Özbək dili*
2. *Salar dili*
3. *Uyğur dili*

IV. Qarlıq dilləri yarımqrupu:

- Buraya aiddir: 1. *Başqırd dili*
2. *Çuvaş dili*
3. *Qaraçay-balkar dili*
4. *Qarayim dili*
5. *Qumuq dili*
6. *Tatar dili*

V. Tukuy dilləri yarımqrupu:

- Buraya aiddir: 1. *Xakas dili*
2. *Şor dili*
3. *Tofa dili*
4. *Tuva dili*
5. *Saxa dili*

Deməli, müasir Azərbaycan dili Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunun oğuz dilləri yarımqrupuna məxsusdur.

2.02. AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Dil tarixinin tədqiqi, məlum olduğu kimi, bir sıra zəncirvari məsələlərlə bağlıdır. Burada dilin təşəkkülü, inki-

şaf istiqamətləri və sair kimi vacib mövzuların ardıcıl və sistemli şəkildə kompleks araşdırılması tələb olunur. Dil tarixinin, o cümlədən Azərbaycan dili tarixinin tədqiqində başlıca olaraq aşağıdakı məsələlərin əhatə olunması zərurət kimi qarşıda durur.

1. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi

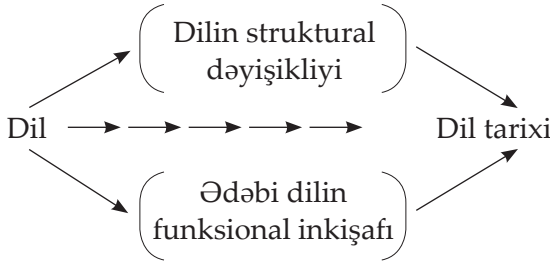
Dilçilikdə Azərbaycan dilinin türk dilləri qrupunun oğuz yarımqrupuna məxsus olması elmi əsasda birmənalı olaraq sübut edilmişdir. Lakin bu dilin Ulutürk – ilktürk dili bünövrəsində nə vaxt və necə təşəkkül tapması hələ tam və konkret müəyyənləşdirilməmiş qalır. Halbuki Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinin obyektiv açıqlanması üçün bu məsələ ən zəruri olub, tarixi-xronoloji inkişaf zəncirinin ilk halqasını təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində dil tarixinin tədqiqi sahəsində ümdə vəzifələrdən biri də mötəbər və inandırıcı faktlara söykənərək bu məsələni – Azərbaycan dilinin təşəkkülünü ətraflı şərh etməkdən ibarətdir.

2. Azərbaycan dilinin inkişaf istiqamətləri tarixi

Hər bir dil təşəkkül tapdıqdan sonra zaman-zaman onun fonetik sistemində, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunda sadə və bəsitdən yüksəyə doğru tədricən inkişaf yolu başlanır. Bu proses dil komponentlərində müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Ümumiyyətlə, dəyişiklik, zənginləşmə leksik və frazeoloji tərkibdə daha sürətli olur.

Dilin tarixi inkişaf məqamları izlənərkən onun irəliyə doğru iki istiqamətdə olduğu müəyyənləşir. Bunlardan biri struktural, digəri funksional istiqamətdir.

4-cü cədvəl. Dilin inkişaf istiqamətləri

Dilin struktural cəhətləri – dil vahidlərinin dəyişməsi və inkişafı tarixi fonetika, tarixi leksikologiya, tarixi onomalogiya, tarixi frazeologiya, tarixi semasiologiya, tarixi, tarixi derivatologiya, tarixi morfologiya, tarixi sintaksisdə... öyrənilir.

Dilin funksional xüsusiyyətləri – dil vahidlərinin üslubi imkan və məqamları, funksional üslubları, onların yararlanma, zənginləşmə və inkişafı ədəbi dil tarixinin tədqiqat obyektidir.

Hər bir dilin tarixi göstərilən bu iki istiqamətin tədqiqi vəhdətində meydana çıxır. Deməli, *dil tarixi struktural və funksional əlamət və keyfiyyətlərin* məcmusudur.

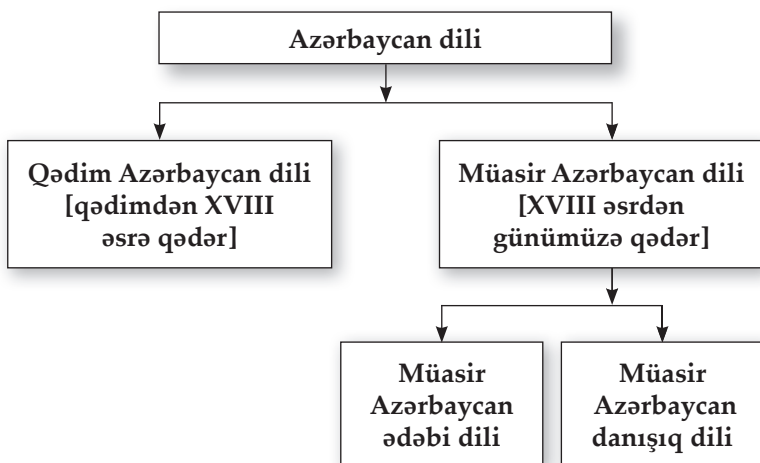
3. Qədim və müasir Azərbaycan dili tarixi

Dünya dillərinin ümuminkəşaf qanunauyğunluqları tarixindən aydın görünür ki, hər bir dilin ilk dövrü ilə müasir forması arasında müəyyən fərqlər olur. Buna əsasən də hər hansı bir dilin qədim və müasir vəziyyəti müəyyənləşdirilir.

Dilçilik nəzəriyyəsində “qədim dil” anlayışını müəyyən etmək üçün “dilən anlaşılma dərəcəsi” əsas prinsip, həlledici meyar götürülür. Bu prinsipə əsaslanaraq dünya dilçiliyində və eləcə də türkoloji dilçilikdə bir sıra türk dillərinin “qədim” və “müasir” formaları göstərilmişdir.

Qədim osmanlı dili/müasir türk dili
Qədim uyğur dili/müasir uyğur dili
Qədim özbək dili/müasir özbək dili
Qədim qırğız dili/müasir qırğız dili
Qədim qazax dili/müasir qazax dili
Qədim türkmən dili/ müasir türkmən dili

Bunlarla bərabər, bəzi yazılarda “*qədim Azərbaycan dili*”nin (*azəri*) də adı çəkilir¹. Həqiqətən qədim dil anlayışı meyarına müvafiq qədim tarixli Azərbaycan dilinə nəzər salındıqda XVIII əsrə qədər olan zamanı *qədim Azərbaycan dili* adlandırmaq olur. Bu fikri söyləməyə dil faktları tam əsas verir.

5-ci cədvəl. Azərbaycan dilinin tarixi

Xalqımızın mənəvi tarixi mədəniyyətinin dəyərli bir komponenti kimi *qədim Azərbaycan dilinin* yeni – XXI əsrin tələblərinə müvafiq hərtərəfli, fundamental tədqiqi Azər-

¹ Вах: А.Н.Баскаков. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития. Труды инст. Языкознания АН, М., т.I, 1952.

baycan elminin qarşısında duran ən gərəkli, ən vacib problemlərdəndir.

4. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin tədqiqi sahəsinə böyük elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Lakin ədəbi dilin inkişafı dövrləşdirilərkən çox müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Bunu təbii hal saymaq olar. Çünki hər müəllif dil hadisələrinə öz mövqeyindən yanaşdıqca belə bir müxtəliflik mütləq özünü göstərməli olur. Hazırda Azərbaycan dilçiliyi belə hallara son qoyaraq hamının qəbul edə biləcəyi – ümumməqbul hesab olunan dövrləşdirmələrə, bölgülərə nail ola bilər. Müasir elmimizdə bunun üçün hər cür imkan və şərait mövcuddur.

Ədəbi dil cəmiyyətlə daha sıx bağlıdır. İctimai-mədəni, iqtisadi-siyasi mövqelərdə baş verən hadisələr ədəbi dildə müxtəlif proseslərin yaranmasına təkan verir. Ədəbi dildə gedən hər bir proses dildə müəyyən əlamətlərin meydana çıxmasına, onların inkişaf etməsinə, zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Bunun da əsasında müasiri olduğumuz əsrin ədəbi dili keçmiş zamandakı ədəbi dildən müxtəlif cəhətdən, o cümlədən keyfiyyətcə də fərqlənir. Bütün bunlar ədəbi dilin inkişaf yollarının dövrlərə, mərhələlərə bölünməsində mütləq nəzərə alınır.

Zənnimizcə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini dil faktlarına, linqvistik proseslərə əsaslanaraq aşağıdakı kimi dövrləşdirmək məqsədəuyğun ola bilər.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrləri

I dövr – *Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və tədricən inkişaf dövrü (V–XVIII əsrlər)*
1-ci mərhələ: V–XII əsrlər

- 2-ci mərhələ: XIII–XVIII əsrlər*
XIII–XIV əsrlərdə ədəbi dil
XV–XVII əsrlərdə ədəbi dil
XVIII əsrdə ədəbi dil
- II dövr** – *Azərbaycan ədəbi dilinin tam sabitləşməsi dövrü (XIX əsr)*
1-ci mərhələ: XIX əsrin I yarısı
2-ci mərhələ: XIX əsrin II yarısı
- III dövr** – *Azərbaycan ədəbi dilinin geniş inkişaf yolu keçməsi dövrü (XX–XXI əsrlər)*
1-ci mərhələ: 1901–1920-ci illər
2-ci mərhələ: 1921–1950-ci illər
3-cü mərhələ: 1951–1980-ci illər
4-cü mərhələ: 1981–1990-cı illər
5-ci mərhələ: 1991-ci ildən indiyə qədər

2.03. DİLÇİLİK ŞÖBƏLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Dilçilik elminin ən vacib problemlərindən biri dilçiliyin şöbələrini müəyyənləşdirilməsidir. Bu problem bütün dünya dilçiliyində mürəkkəb və mübahisəlidir. Bəzi alimlər dilçiliyin şöbələri ilə fənn və sahə anlayışlarını qarışdırmışlar. Məsələn, üslubiyat və dialektologiya fənlərini morfolojiya, sintaksis kimi müstəqil şöbə adlandırmışlar. Halbuki dialektologiyada morfolojiya, sintaksis, fonetika şöbələri vardır. Şöbə adlanan sahə daxilində müstəqil şöbə göstərmək ancaq məntiqsizlikdən başqa bir şey deyildir. Bəzi alimlər dilçilik şöbəsini müstəqil elm adlandırmışlar. Məsələn, fonetika elmi, leksika elmi və s. Bir qrup alim isə dilçiliyin müəyyən şöbəsini müstəqil və digərlərini səhvən onun yarımşöbələri kimi qələmə

vermişlər. Məsələn, frazeologiya, onomalogiya, semasiologiya, hətta leksikoqrafiya leksikologiyasının yarımşöbəsi hesab edilmişdir.

Dilçilik şöbəsini müəyyən etmək üçün tədqiqatın obyekti, tədqiqatın həcmi, tədqiqatın metodu, məqsəd və vəzifələri nəzərə alınır. Bu meyar və tələblərə əsasən dilçilik şöbələrini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək məqsədə daha uyğun gəlir:

**Nəzəri dilçilik
şöbələri**

1. Fonetika
2. Leksikologiya
3. Onomalogiya
4. Semasiologiya
5. Frazeologiya
6. Etimologiya
7. Derivatologiya
- 8 Morfologiya
9. Sintaksis

**Tətbiqi dilçilik
şöbələri**

1. Qrafika
2. Orfoqrafiya
3. Orfoepiya
4. Leksikoqrafiya
5. Linqvotərcüməşünaslıq

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində yazılmış bəzi əsərlərdə keçmişin səhvlərini yenidən elmə gətirmək halları da vardır. Elm daim inkişaf edir, yeni-yeni təsniflər, fikirlər meydana gəlir. Onları görməyib, keçmişin əhəmiyyətini itirmiş mülahizə və bölgülərindən istifadə etmək elmdə durğunluğun yaranmasına səbəb olur. Belə xoşagəlməz üsuldan birdəfəlik uzaqlaşmaq zamanın linqvistik elmi tələbidir.

2.04. AZƏRBAYCAN DİLİ FONETİK SİSTEMİNİN TƏDQIQI

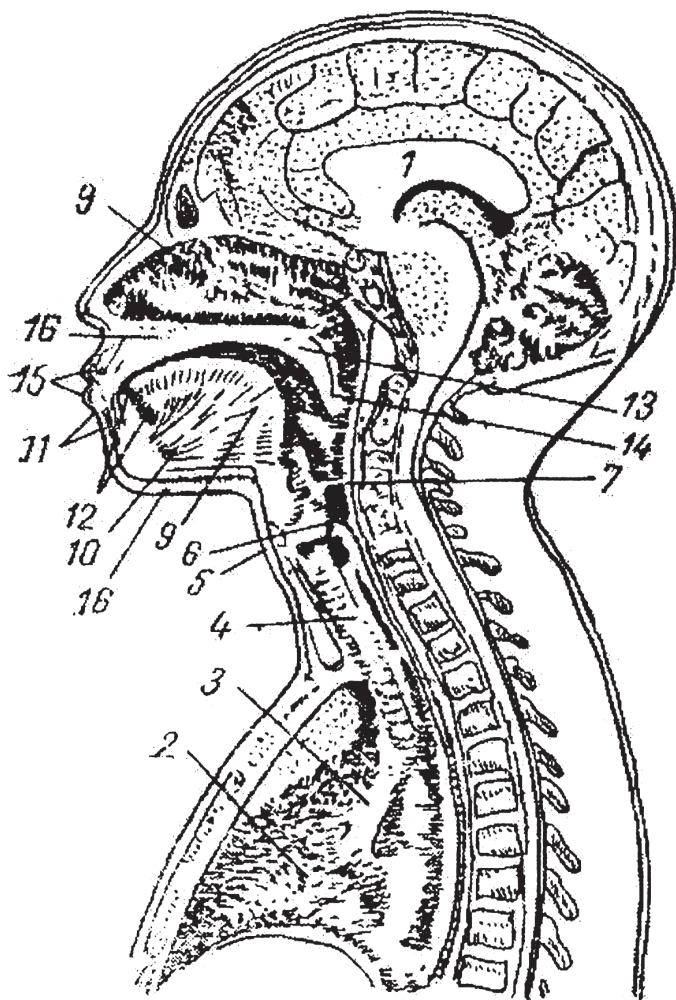
Dilimizin səs sistemi keçən əsrdən, xüsusi olaraq, tədqiqata geniş cəlb edilmişdir. Fonetika ilə bağlı ümumi və xüsusi məsələlərin çoxu əhatə olunmuşdur. Lakin bununla bərabər bəzi məsələlərin dəqiqləşdirilməsinə və fonoloji tədqiqatların geniş, əhatəli türkoloji dilçilik istiqamətində aparılmasına zərurət və ehtiyac hələ də hiss olunmaqdadır.

1. Danışıq üzvləri haqda

İctimai nitq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən danışıq üzvlərinin mövqeyi, fəaliyyəti və təsnifi ümumi dilçiliyin fonetika şöbəsinin ən gərəkli məsələlərindən olmuşdur. Bu haqda hər hansı ümumnəzəri görüşlər milli dil fonetikalarının yaradılmasında, təbii ki, bünövrə rolunu oynamışdır.

İstər Qərb, istərsə də Şərq dilçiliyində danışıq üzvlərinin təsnifində müxtəlifliyə yol verilmişdir. Belə bir vəziyyət bizim dilçilikdə də özünə yer tapmışdır. Elmi müşahidələrdən aydın olur ki, bəzi alimlər danışıq üzvlərinin təsnifini verərkən bu və ya digər üzvün adını çəkməmiş, yaxud da bir üzvün (dilin) hissələrini müstəqil danışıq üzvü hesab etmişlər. Belə fərqli mülahizə və təsniflər, şübhəsiz ki, az da olsa elmin inkişafına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməz.

Danışıq üzvlərinin quruluş və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, dəqiqləşdirmə məqsədi ilə onların 1-ci – şəkildəki kimi 16 üzvdən ibarət olduğunu məqsədə müvafiq hesab edirik.

1-ci şəkil. Danışıq üzvləri

1) beyin-əsəb sistemi; 2) ağciyərlər; 3) bronxlar; 4) nəfəs borusu; 5) qırtlaq (xirtdək); 6) səs telləri; 7) udlaq boşluğu; 8) burun boşluğu; 9) ağız boşluğu; 10) dil; 11) dişlər; 12) yuvaqlar; 13) damaq; 14) dilçək (damaq pərdəsi); 15) dodaqlar; 16) çənələr (alt və üst).

2. Fonemlərin tədqiqi barədə

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili zəngin və rəngarəng fonemlər sisteminə malikdir. Bu fonemlər əsasında Azərbaycan dili gözəl ahəngdarlıq, poetiklik, musiqilik qazana bilmişdir. Hər bir fonem dilimizdə xüsusi mövqə və əhəmiyyət kəsb edir. Vaxtilə dilimizdə fəal iştirak edən *sağır nun* fonemi XX əsrin 30-cu illərindən sıxışdırılaraq, onun fonemlər sistemindən uzaqlaşdırılmasına ciddi səy göstərilmişdir. Bu fonem Azərbaycan dili sisteminin ayrılmaz üzvü olduğu üçün 70 ildən artıq vaxtda onu unutdurmaq qeyri-mümkün olmuşdur. Söz kökündə və şəkilçilərdə işlənilib öz varlığını möhkəm saxlamış *sağır nun* Azərbaycanın qərb bölgəsində xalqın dilindən heç vaxt düşməmişdir. Türk dillərinin *xüsusi əlaməti* kimi diqqəti cəlb edən sağır nun türkoloji dilçilik səviyyəsində, diaxronik aspektdə öyrənilsə, təkcə azərbaycanşünaslıqda deyil, ümumən türkologiyada çox faydalı ola bilər.

Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminin digər türk dillərinin səslər xəzinəsilə müqayisəli, tarixi-müqayisəli istiqamətdə araşdırılması mühüm linqvistik məsələlər kimi dilçilik elminin qarşısında durur.

2.05. AZƏRBAYCAN DİLİ LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ARAŞDIRILMASI

Müasir dövrdə ciddi zərurət yaradan problemlərdən biri də dilimizin zəngin və rəngarəng lüğət tərkibinin araşdırılmasıdır. Məlum olduğu kimi, dilin ən çox dəyişikliyə uğrayan hissəsi onun lüğət tərkibidir. Bu, təbiidir, ona görə ki, cəmiyyətin arasıkəsilməz iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni inkişafı prosesində müəyyən tələbatlar əsasında meydana gələn hər bir söz və ifadə dilin lüğət tərkibindəki sözlər

cərgəsində özünə yer tutaraq, digər lüğəvi ünsürlərlə birgə fəaliyyətdə olur.

Belə mürəkkəb proseslərin müxtəlif sahələri ilə bağlı linqvistik mövqedən tədqiq olunması onlarca elmi-nəzəri məsələ və mövzu meydana gələrək nəzərləri cəlb edir. Buna görədir ki, dilin lüğət tərkibinə dair çoxsaylı problemlər heç vaxt dilçiliyin tədqiqat gündəliyindən tamamilə çıxmır.

Hazırda dilin lüğət tərkibi ilə əlaqədar bir sıra anlayışların, mülahizə və görüşlərin dəqiqləşdirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə xüsusi ehtiyac hiss olunur.

1. Dilin lüğət tərkibi anlayışı

Dünya dilçiliyində “dilin lüğət tərkibi” anlayışı haqda müxtəlif linqvistik görüşlər mövcuddur. Bəzi alimlər vaxtilə “lüğət tərkibi” və “leksika” terminlərini sinonim kimi işlətməmiş, bunların eyni mənada başa düşülməsini düzgün hesab etməmişlər. Əslində, bu terminlərin ifadə etdikləri anlayışlar kəmiyyətcə bir-birindən fərqlidir; dəqiqlik cəhətdən biri digərini əvəz edə bilmir. “Lüğət tərkibi” məzmun əhatəsinə görə geniş, lakin “leksika” termini ondan dar səciyyəlidir.

Maddi varlıqdakı hər şeyin və insanların düşüncələrindəki bütün anlayışların adı vardır. Arzu olunan, gərək bilinən nə varsa, ad vasitəsilə təsəvvürə gətirilir. Dildəki adlar forma və məzmunca müxtəlifdir. Nümunələrə nəzər yetirək:

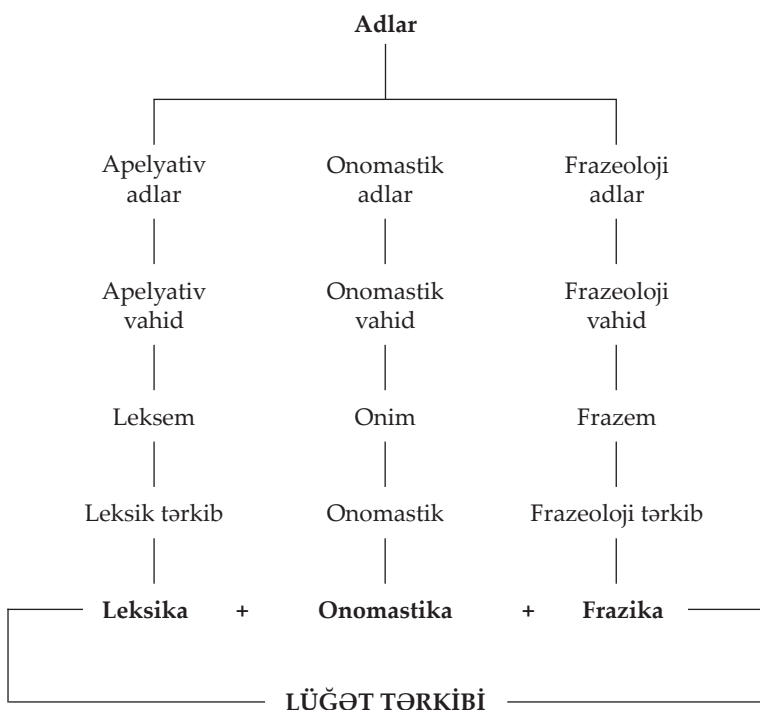
Apelyativ – ümumi adlar (şəhər, kənd, insan, adam, xalq, millət, qırmızı, yaşıl, mavi, beş, yeddi, doqquz, biz, siz, qazanmaq, yorulmaq, yoxlamaq, dözmək, əsəbiləşdirmək, anlamaz, yalvarmaz, üstələmək, öldürmək, gec, tez-tez, aşağı, yuxarı...);

Onomastik – xüsusi adlar (Bakı, Nardaran, Fidan, Ramin, Toğrul, Rafat, Maqsud, Araz, Xəzər, Azər, Aysən, Aytən,

Ülkər, Amid, Hamid, Vüqar, İlqar, İradə, Sərdar, Qırat, Dürat, Minbudaq...);

Frazeoloji – ümumi adlar (əldə etmək, əldən düşmək, baş çəkmək, baş vurmaq, canını dişinə tutmaq, qanını qaraltmaq, dilbilməz, dil tökmək, gözünün odunu almaq, nəfəsini kəsmək, baş qaldırmaq, ürəyinə düşmək, baş əymək, gözü yol çəkmək, saç ağartmaq, ayaq saxlamaq, əl uzatmaq, su bulandırmaq, ayaq döymək, qanını içmək, dili kəsilmək, əl çəkmək, əliyəri, göz qoymaq...).

Bu qrupların hər biri dilin lüğət tərkibində xüsusi lay təşkil edir. 7-ci cədvəldə bu keyfiyyət və əlamətlər daha müfəssəl görünür.

6-cı cədvəl. Dilin lüğət tərkibi

Deməli, dilin lüğət tərkibi, cədvəldən aydın göründüyü kimi, müxtəlif növ adların cəmindən ibarət olub, tərkiblər tərkibidir.

XX əsrin 50-ci illərində Sovet hakimiyyəti dövründə dil və dilçilik məsələləri geniş müzakirə obyektinə çevriləndə dilin lüğət tərkibinə dair də bəzi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “dilin lüğət fondu” fikri idi. Bu termin altında belə bir anlayış ifadə olunurdu ki, guya dilin lüğət tərkibinin özəyi mövcuddur və həmin *özək fond təşkil* edir. Hətta bu fonda aid olan sözlərin 5-6 əlamətdar keyfiyyətə malik olduğu da göstərilirdi.

Az keçmədən 50-ci illərin sonunda “dilin lüğət fondu” anlayışı mübahisələrə səbəb oldu. Başlanan müzakirələrdə onun qondarma, uydurma və qeyri-elmi bir mülahizə olduğu sübuta yetirildi. Dünya dilçiliyində bu fikir tamamilə rədd edildi.

Qeyd etdiyimiz və buna bənzər bəzi köhnəlmiş fikirlərin, təəssüf ki, indiyə kimi Azərbaycan dilçiliyinə yenedən gətirildiyinə təsadüf olunur. Monoqrafiya və dərs vəsaitlərində, dissertasiya işləri və elmi məqalələrdə “dilin lüğət fondu” terminini işlədənlər az deyildir. Ümumiyyətlə, köhnəlik bəlası dilçilikdə geniş yayılmışdır. Belə gerilikçilik, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, elmin inkişafına mane olan, durğunluq yaradan zərərli hallardandır.

XXI əsr hər cəhətdən yenilikçilik tələb edən bir zamandır. Gerilikçilik əsrin bütün elmi tələblərinə ziddir. Buna görə də gerilikçilik dilçi fəaliyyəti üçün də xüsusi olaraq bağışlanmazdır.

2. Termin və terminologiya məsələləri

Dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini adi sözlər, digərini isə terminlər təşkil edir. Termin xüsusiləşdirilmiş mənaya

malik sözlərdir. Termin elmin əlifbasıdır. Hər bir elm terminlə təşəkkül tapır və inkişaf yolu keçir.

Dünya elmlərinin bütün sahələrinə aid səciyyəvi terminlər yaranıb formalaşmışdır:

- 1) ictimai elmlərə dair terminlər;
- 2) təbiət elmlərinə aid terminlər;
- 3) texnika elmlərinə məxsus terminlər.

Bu böyük elm qruplarını təşkil edən elm sahələrinin hər birinin də xüsusiyyətlərinə uyğun fərqli terminləri yaranmışdır. Məsələn, ictimai elmlərə aid olan – fəlsəfə terminləri, dilçilik terminləri, pedaqogika, ədəbiyyatşünaslıq terminləri və sair.

Müxtəlif elmlərdə istifadə olunan terminlər sistem əmələ gətirir. Elmdə yaranmış hər bir termin və bütövlükdə formalaşmış terminlər sisteminin xüsusi tarixi vardır. Ayrı-ayrı terminlərin və terminlər sisteminin tarixi – onların yaranma prinsipləri, inkişaf yolları, məxsusi əlamətləri və digər nəzəri məsələləri ilə terminologiya məşğul olur. Deməli, terminologiya (termin+ologiya) terminlər haqqında nəzəri və əməli təlimdir¹.

XXI əsrdə terminologiya mühüm tədqiqat sahəsidir.

Bunun inkişaf etdirilməsində bütün elm sahələri nümayəndələrinin və xüsusi olaraq *terminoloq dilçilərin* üzərinə böyük vəzifələr düşür.

1) Terminlərə müntəzəm tarixi nəzarət

Çoxsaylı Azərbaycan elmində əsrlər boyu böyük terminoloji uğurlar qazanılmışdır. Qədimdən başlamış indiyə qədər bütün elm sahələri üzrə elmi təfəkkürün ifadəsi olan minlərlə müxtəlif termin yaradılıb işlənmişdir.

¹ Müasir elmdə terminologiya termininin digər mənada – terminlərin cəmi kimi işləndiyi hallar da vardır. Həmin terminin göstərilən semantik yükünün götürülməsinə və ya azaldılmasına xüsusi ehtiyac hiss olunur.

İstifadə olunan hər bir terminin və ya termin sistemlərinin yaranma və inkişaf tarixinin izlənməsi, müxtəlif proseslərə nəzər yetirilməsi, hazırkı vəziyyətin üzə çıxarılması və bunun əsasında mövcud zəruri terminoloji problemlərin aydınlaşdırılması, terminoloji məsələlərin həlli üçün çox gərəklı olar. Buna görə də xalqın səciyyəvi leksik xəzinəsi – terminlər müntəzəm şəkildə işlənilməli, linqvistik nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Aparılan terminoloji müşahidələr nəticəsində terminlərlə bağlı həlli zəruri olan iki məsələ qarşıya çıxır; bunlardan biri bəzi terminlərin dəqiqləşdirilməsi, digəri isə tələb və ehtiyaca görə yeni-yeni terminlərin yaradılmasıdır.

2) Bəzi terminlərin dəqiqləşdirilməsi

Hər bir elm yarandığı andan inkişaf yoluna qədəm qoyur, zənginləşmə və təkmilləşmə istiqamətində davam edir. İnsanın zehni fəaliyyətinin zirvəsi olan elm nəhəng və coşqun dağ çayına bənzəyir. Belə çaylar, adətən, zaman-zaman aşır-daşdıqca maneələri fəth edib yolunu hamarlayır, get-gedə təbiətdə daimiləşir. Elmin də əbədiləşmə statusu qazanması həmin prosesi xatırladır.

Hər bir elmin tarixində ilkin və ya sonralar meydana gəlmiş bəzi terminlər zaman keçdikcə, inkişafıla bağlı təbii olaraq semantik və funksional baxımdan müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Belə hallarda terminlərin köhnəliyini, yerində işlənmədiyini, anlayışı dəqiq ifadə edə bilmədiyini, sinonimlik yaratdığı, çoxmənalılıq kəsb etdiyini və sair terminoloji qüsurlar müşahidə olunur və müasir elmin tələblərinə müvafiq onların dəqiqləşdirilməsi zəruriliyi meydana çıxır. Dialektoloji, yaxud fəlsəfi anlayışları ifadə edən bir neçə terminə nəzər yetirək.

Metodologiya – fəlsəfi anlayış ifadə edən bu termin XX əsrdə meydana çıxmış və ən çox ictimai elmlərdə fə-

səfi bünövrə mənasında geniş işlədilməyə başlanılmışdır. Metodologiya termini iki komponentdən (metod+ologiya) ibarət olub, metodun yaranması və təbiəti, xüsusiyyətləri barədə təlim mənasını bildirir. Metodologiya termininin nəzəri əsas kimi işlədilməsi “dialektik metod” anlayışı ilə bağlı olmuşdur. Keçən əsrin marksizm-leninizm fəlsəfəsində “dialektik metod” bütün elmi metodların bünövrəsi, metodlar metodu adlandırılıb, hər bir elmi metod dialektik metod əsasında, onun tələblərinə uyğun formalaşdırılmışdır. Bu cəhət nəzərə alınaraq o dövrdə “metodologiya” elmlərin fəlsəfi nəzəri əsası mənasında işlədilmişdir. Çoxmənalılığa məruz qalmış bu termin dəqiqləşdirilərək, hazırkı elmlərdə onun bir mənada – metodlar haqqında təlim mənasında işlədilməsi məqsədə daha uyğundur. Fəlsəfi anlayış ifadə edən “metodologiya” və “metodoloji əsas” terminlərinin əvəzində isə “fəlsəfi əsas” termini işlədilsə, müasir elm üçün daha münasib ola bilər.

Ləhcə – dialektoloji anlayış bildirən ləhcə termininin Azərbaycan dilçiliyində işlədilməsində böyük hərc-mərclik, özbaşınalıq meydana gəlmişdir. Bu termindən bəzi elmi-tədqiqat əsərlərində “şivə”, bəzilərində “danışıq” və sair mənalarda istifadə olunur. Dialektoloji anlamda ləhcə nə “şivə”, nə də “danışıq”dır.

Dilçilikdə başlıca ünsiyyət vasitəsi və onun sahələrini ifadə etmək üçün müəyyən meyarlar əsasında dil, ləhcə, dialekt və şivə terminlərinə müraciət olunur. Dilçilik nəzəriyyələrindən məlum olduğu kimi, dilin ləhcələri, dialektləri və şivələri ola bilər. Lakin bu o demək deyildir ki, göstərilən fərqli dil sahələrinin hamısı hər bir dildə mövcud olur. Dünya dillərinin bəzində bu kateqoriyaların hamısı olduğu halda, digərlərində bunların ancaq müəyyən qrupu özünü göstərir. Belə xüsusiyyətlər, təbii olaraq, dillərin yayılması, istifadə həcmi, məxsusi digər əlamətləri ilə bağlıdır.

Ləhcə termini dilçilik elmi tələblərinə uyğun işləndikdə kəmiyyətə dil terminindən sonra ünsiyyət bildirən ən böyük vahid anlayışını ifadə edir. Müasir dillərin əksəriyyətində, o cümlədən, müasir türk dillərində ləhcə axtarmaq doğru deyildir. Lakin tarixi baxımdan ulu türk dili tərkibində ləhcələr olmuşdur. Ləhcədən yüksək səviyyəyə doğru inkişaf etmiş müasir türk xalqlarının dilləri bəzi hallarda keçmişdə olduğu kimi, indi də ləhcə adlandırılır. Məsələn, türk dilinin azəri ləhcəsi, özbək ləhcəsi, qazax ləhcəsi, türkmən ləhcəsi, noqay ləhcəsi və s.

Müasir dünya dilçiliyində "ləhcə" termini yuxarıda qeyd olunan geniş mənada işlənir. Onun qeyri mənalarla istifadə olunması düzgün sayılmır.

Onomastikaya dair aşağıdakı terminlər semantik cəhətdən dəqiqləşdirilərkən göstərilən mənalarda işlədilməsi məqsədə daha uyğundur:

1. **Onomastika** – Xüsusi adların cəmi.
2. **Onomalogiya** – Xüsusi adlardan bəhs edən dilçilik şöbəsi.
3. **Etnonimika** – Etnonimlərin cəmi.
4. **Etnonimiya** – Etnonimlər barədə biliklər.
5. **Antroponimika** – Səxs adları, soyadlar, ləqəblər, təxəllüslərin cəmi.
6. **Antroponimiya** – Şəxslə bağlı adlar barədə biliklər.
7. **Toponimika** – Toponimlərin cəmi.
8. **Toponimiya** – Toponimlərə dair nəzəri biliklər.
9. **Hidronimika** – Hidronimlərin cəmi.
10. **Hidronimiya** – Hidronimlərə məxsus nəzəri biliklər.
11. **Zoonimika** – Xüsusi zoonimlərin cəmi.
12. **Zoonimiya** – Zoonimlərə dair nəzəri biliklər.
13. **Kosmonimika** – Xüsusi kosmonimlərin cəmi.
14. **Kosmonimiya** – Kosmonimlərə aid nəzəri biliklər.
15. **Ktematonimika** – Ktematonimlərin cəmi.

16. *Ktematonimiya* – *Ktematonimlər haqqında biliklər.*

17. *Onomoloq* – *Onomastika tədqiqatçısı.*

Terminlərdəki hər cür qeyri-dəqiqlik elmin inkişafına öz mənfi təsirini göstərən amillərdəndir. Ona görə də əldə olunmuş zəngin, nəzəri və əməli biliklər əsasında terminlərin dəqiqləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi müasir elmin əsas vəzifələrindəndir.

3) Yeni terminlərin yaradılması

Müasir dünyamızda cəmiyyətin iqtisadi-sosial və siyasi-mədəni inkişafı, beynəlxalq əlaqə və münasibətlərin artması ilə bağlı, demək olar ki, hər gün, hər an yeni-yeni kəşflər əldə olunur, təzə nəzəriyyələr yaranır, mühüm problemlər həll olunur. Bütün bunların əsasında yeni termin yaratmağa ehtiyac duyulur. Terminoloji ehtiyaclar ödənərkən irəliləyən aylar, bir-birini əvəz edən illər yeni-yeni terminlərlə səciyyələnir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminyaratma iki faktor – dilin öz imkanları və alınmalar əsasında həyata keçirilir.

1. *Daxili imkanlar əsasında termin yaratma.* Elmin tələblərinə müvafiq yeni terminlər yaradarkən dilin öz daxili imkanlarından istifadəyə böyük üstünlük verilməsi əsas şərtlərdəndir. Çünki belə olduqda dil üçün son dərəcə zərurət təşkil edən onun öz milli ruhu, milli koloriti qorunmuş və inkişaf etdirilmiş olur. Hər növ termin yaratmaq üçün müasir Azərbaycan dili geniş və zəngin leksikoloji imkanlara malikdir.

Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradılarkən işin iki istiqamətdə aparılması gərək olur:

- a) ədəbi dilin materialları əsasında termin yaratmaq;
- b) dialekt leksikasından istifadə etmək.

2. *Başqa dillərdən termin götürmək.* Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinə əcnəbi terminlər axını başlayıb. XXI əsrin ilk illərindən bu terminlər selindən faydalı istifadə etməyi bacarmaq lazım gəlir. Yersiz işlənən hər bir leksik ünsür daxil olduğu dilin inkişafına maneçilik törədib, onun milli ahəngini poza bilər. Odur ki, əcnəbi dillərdən termin götürərkən onu dilimizin qayda-qanunlarına tam uyğunlaşdırıb işlətmək üsulunu ön plana çəkmək lazımdır. Linqvistik məsuliyyət, ehtiyatlılıq burada öz gücünü ikiqat göstərməlidir. Unutmaq olmaz ki, elmi loyğalıq, əcnəbi terminlərə aludəlik oxucu və dinləyiciyə bəzən xoş gəlsə də, elmi dilin əksinədir, dözülməzdir.

Nəhayət, istər milli dilin materialları əsasında yeni termin yaradılarkən, istərsə də başqa dildən termin götürülərkən üç vacib meyarın unudulmaması tələb edilir:

- a) terminin təkmənalılığı;
- b) sinonimsizliyi;
- c) qısa quruluşa malik olması.

4) Terminoloji rubrika yaratmaq zəruriliyi

Hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunun müxtəlif mikrosahələrinə dair külli miqdarda yeni-yeni leksik vahidlər – neologizmlər işlənir ki, bunların da bir qismi terminlərdir. Müasir dildə neologizmlərdən cürbəcür istifadə edildiyi müşahidə olunur. Bəzi terminlər bir neçə variantda işlənir, bəzi leksemlərin semantik yükündə və morfoloji quruluşunda uyğunsuzluq özünü göstərir. Belə linqvistik proseslərin tənzimlənməsi müasir terminoloji vəzifələrdəndir.

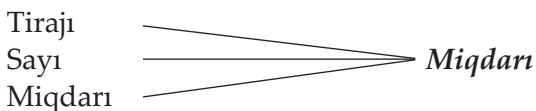
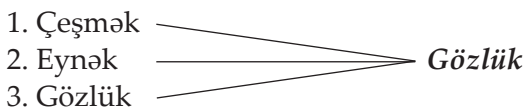
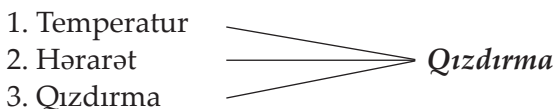
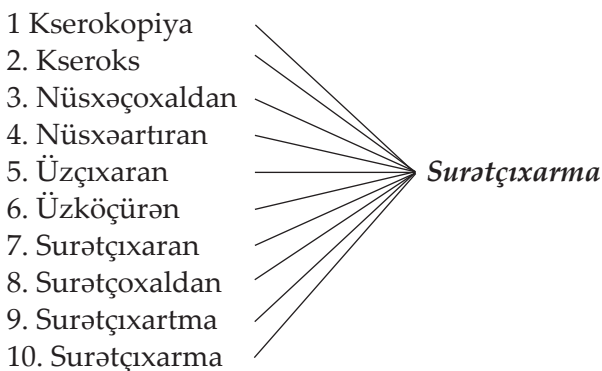
İctimaiyyətdə terminoloji uğurlar qazanmaq üçün terminlərə dair müxtəlif növ rubrikalar ən vacib və faydalı linqvistik tədbirlərdəndir.

Bəzi terminoloji rubrikalarda terminlərin kütlə tərəfindən işlənən variantlarının hamısının göstərilməsi və

təklif olunan termin variantının da onların qarşısında qeyd olunması məsləhətdir. Məsələn:

İşlənilir

Məsləhət bilinir

Belə rubrikalar vasitəsilə məsləhət bilinən terminə dair ictimaiyyətin rəyini bilib və ictimai razılaşma əsasında ümum-

məqbul hesab edilə bilən terminləri müəyyənləşdirmək olar. Müxtəlif məzmun və formalı terminoloji rubrikalara qəzet və jurnal, elmi və metodiki məcmuə səhifələrində geniş yer verilsə, terminlərə dair problemlərin həllinə xeyli əməli xidmət olar.

2.06. AZƏRBAYCAN DİLİNİN QRAMMATİK QURULUŞUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ

XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşunun müxtəlif sahələri geniş, əhatəli tədqiqata cəlb edilmiş, bir sıra fundamental əsərlər yaradılaraq diqqətəlayiq linqvistik uğurlar qazanılmışdır. Bununla belə, tədqiq olunması problemlər də az deyildir.

Hazırda Azərbaycan dili qrammatikasının tərkib hissəsi olan morfolojiyaya dair bir sıra problemin həlli ciddi şəkildə qarşıya çıxmışdır.

1. Budaq morfemlərin əhatəli tədqiqinin zəruriliyi

Azərbaycan ədəbi dili dünyanın zəngin morfoloji imkanlara malik dillərindəndir. Bu dilin şəkilçiləri – budaq morfemləri müxtəlif mövqelərdən xeyli tədqiq edilmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji xəzinəsini təşkil edən ünsürlərin, demək olar ki, müəyyən hissəsi tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Hazırda Azərbaycan dilinin çoxsaylı şəkilçilərinin ətraflı və dərinlən təhlil olunması dilçiliyin mühüm problemləri sırasına keçmişdir. Buna görə də indi morfoloji tədqiqatların da genişləndirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

2. Nitq hissələrinin quruluşca növlərinin dəqiqləşdirilməsi

Tarixən dünya dillərinin bir çoxunun nitq hissələri quruluşca təhlil edilərək üç növü (sadə, düzəltmə və mürək-

kəb) göstərilmişdir. Bu sahədəki qeyri-dəqiqlik bəzən nəzərləri cəlb etsə də, buna xüsusi əhəmiyyət verilməmiş və heç bir düzəliş aparılmamışdır.

Nitq hissələrinin quruluşca növlərinə dair qeyri-dəqiqliyi görmək üçün sayların quruluşca növlərinə nəzər yetirilsə, hər şey aydın olar. Elmi ədəbiyyatda sayların quruluşca üç növü olduğu bildirilir: sadə say – bir, düzəltmə say – birinci, mürəkkəb say – onbirinci.

Misallardan görüldüyü kimi, birinci və onbirinci nitq vahidləri **bir** leksemindən əmələ gətirilmişdir. Buna görə onların hər ikisi də düzəltmədir.

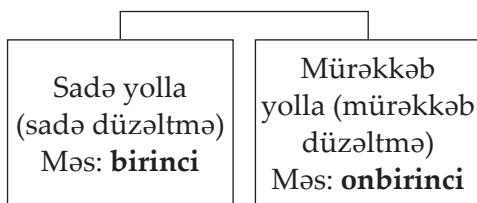
Bu qeyri-dəqiqlik iki məsələnin qarışdırılması – sözlərin yaranmasının və söz köklərinin miqdarca nəzərə alınmaması nəticəsində yaranmışdır. Nümunələrə nəzər yetirək:

I. Sözlərin yaranmasına görə:

1. İlk söz

Məs: *bir sözü*

2. Düzəltmə sözlər

II. Söz köklərinin miqdarına görə:

1. *Bir kökdən ibarət sözlər* – sadə sözlər.

Məs: *On, bir, boş, qab əl, üz, yumaq*

2. *İki və daha artıq sözdən ibarət sözlər* – mürəkkəb sözlər.

on + bir – onbir
boş + qab – boşqab
əl + üz + yuyan – əlüzyuyan

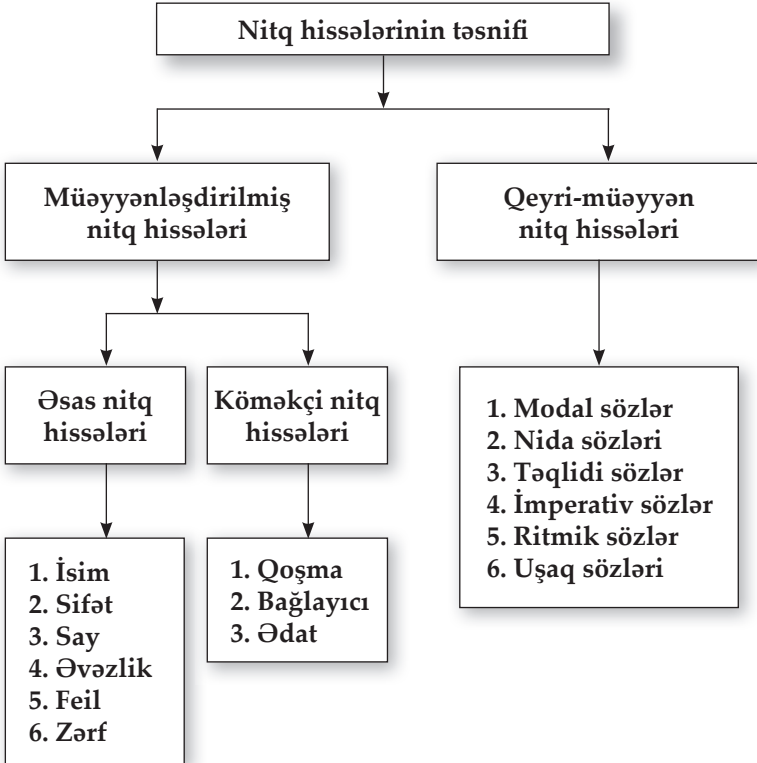
Göründüyü kimi, “düzəltmə sözlər” anlayışında yol verilmiş qeyri-dəqiqlik problem yaratmışdır. Nəzəri dilçilik sahəsində bu məsələ üzərində düşünmək tələb olunur.

3. Nitq hissələri təsnifinin tamamlanması

Azərbaycan dilçiliyində ciddi araşdırılması və tamamlanması tələb edilən müasir problemlərdən biri də nitq hissələrinin dəqiq təsnifinin verilməsinə müvəffəqiyyətlə nail olmaqdır.

Nitq hissələrinin təsnifinə dair dünya dilçiliyində, o cümlədən, türkoloji dilçilikdə bir sıra mülahizələr irəli sürülüb, onlarca müxtəlif təsniflər verilmişdir. Son zamanlara qədər bölgülər, əsasən, üç prinsip (semantik, morfoloji və sintaktik) üzərində aparılmışdır. XX əsrin II yarısına qədər türkoloji dilçilikdə nitq hissələri iki hissəyə (əsas və köməkçi) bölünmüşdür. Başqa türk xalqlarının dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf – əsas; qoşma, bağlayıcı, ədat, nida – köməkçi nitq hissəsi hesab edilmişdir. Son zamanlar “nida” köməkçi nitq hissələri cərgəsindən çıxarılıb “xüsusi nitq hissəsi” adlandırılmışdır. Nidanın xüsusi nitq hissəsi adlandırılmasının məntiqi əsası yoxdur. Elə buna görədir ki, digər türk dillərində nida köməkçi nitq hissəsi cərgəsində saxlanmaqdadır. Doğrudur, nida digər nitq hissələrindən öz xüsusiyyətlərinə görə çox fərqlənir. Məntiq onun bu fərqlənən əlamətlərinə görə adlandırılmasını tələb edir. Nitq hissələrini “xüsusi” və “ümumi” prinsipinə görə təsnif etmək dil haqqında elmə dolaşılıqdan başqa heç bir şey verə bilməz. Bütövlükdə türkoloji dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan elmində nitq hissələrinin təsnifi probleminin həlli yarımçıq vəziyyətdədir. Nitqdə istifadə olunan bütün ünsürlər elmi tədqiqata cəlb edilib sistemlərdə mövqeləri göstərilməmişdir. Müəyyənlik prinsipinə əsasən Azərbay-

can dilinin nitq hissələrini 7-ci cədvəldə olduğu kimi iki yerə (müəyyənləşdirilmiş nitq hissələri, qeyri-müəyyən nitq hissələri) bölmək olur.

7-ci cədvəl. Nitq hissələri

Mahiyətəcə son dərəcə qəliz və mürəkkəb, lakin çox zəruri olan bu problemin həllinin tamamlanması üçün dərin linqvistik tədqiqatların aparılmasına xüsusi ehtiyac vardır.

2.07. FUNKSIONAL ÜSLUBLAR VƏ ONLARIN TƏSNİFİ

Üslublارın vəzifə, əlamət və keyfiyyətlərinə görə qruplaşdırılması əsasında onların təsnifi verilir. Müxtəlif tipli dünya dillərində funksional üslublارın müəyyənləşdirilməsi və onların təsnifi müasir dilçiliyin aktual və çətin məsələlərindəndir. Bu çətinliyin bir neçə səbəbi vardır. Əvvəla, üslubi hadisə təbiətinə görə çox incə, tərəddüdlü və mürəkkəbdir. İkincisi, bir çox üslubi anlayışlar elmi cəhətdən dəqiqləşdirilməmişdir. Üçüncüsü, bütün dünya dillərinin üslubları öyrənilməmişdir. Göstərilən çatışmazlıqlar dünya dillərinin üslubi təsnifinin verilməsinə maneçilik törədir, onun həllini ləngidir.

Dilçilik tarixində ədəbi dillərin funksional üslublارının ümumi elmi təsnifini verməyə bir çoxları səy göstərmişlər. Onların tədqiqatlarında üslublar, bunların xüsusiyyətləri və təsnifi barədə məqbul hesab edilə bilən mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, funksional üslublar ədəbi dilin insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə uyğun işlədilməsidir. Başqa sözlə, üslublar ədəbi dilin istifadə olunma formalarının rəngarəngliyidir. Funksional üslublar nitqdə təzahür edir. Ona görə də dilin real fəaliyyəti burada özünü göstərir. Ədəbi dilin üslubları müəyyən vəzifə yerinə yetirdiyi üçün dilçilikdə funksional üslub adlanır.

Funksional üslub meyarı. Dilçilik elmində üslublارın müəyyənləşdirilməsinə dair hərtərəfli əsaslandırılmış dəqiq meyar yoxdur. Lakin bununla bərabər ayrı-ayrı dövrlər üzrə üslublارın müəyyənləşdirilməsində bəzi zəruri əlamətlərin əsas götürülməsi mülahizələri mövcuddur. Məsələn, müasir üslublارın varlığının və müstəqilliyinin müəyyənləşdirilməsi meyarı üçün iki amil zəruri hesab edilir.

- Üslub adlandırılan hər hansı ədəbi dil müxtəlifliyi gərək insan fəaliyyətinin müəyyən sahəsində geniş işlənilsin və müəyyən vəzifə yerinə yetirsin. Məsələn, insanların elmi fəaliyyət sahəsində elmi üslubdan istifadə edildiyi kimi;
- Belə ədəbi dil müxtəlifliyinin hər birinin lazımı qədər fərqləndirici ifadə vasitələrinin olması.

Bu başlıca üslubmüəyyənləşdirici amillərlə yanaşı dilin hər bir üslubi əlaməti də nəzərə alınmalı olur. Ümumiyyətlə, funksional üslublar onların tərkibində olan hər növ – irili-xırdalı ekstralinqvistik və linqvistik göstəricilərə əsasən müəyyənləşdirilib təsnif edilir.

Üslubiyyat tarixində funksional üslubların təsnif edilməsi təcrübəsində daha çox leksikaya əsaslanmaq ənənəsi olmuşdur. Bunun əsas səbəbi leksikanın daha geniş üslubi imkanlara malik olması və bir sıra dünya dillərinin lüğət tərkibinin elmi əsasda öyrənilməsidir. Leksikoqrafiyası əsaslı inkişaf etmiş bəzi Avropa dillərinin izahlı lüğətlərində sözlərin rəngarəng emosional-ekspresiv çalarları (loru, köhnə, yeni, dini, məcazi, ümumişlək, vulqar, ritorik, rəsmi, şivə, dialekt və s.) elmə, texnikaya, istehsalata aid olması, şifahi və yazılı nitqə məxsusluğu göstərilir.

Yalnız leksik əlamətlərə görə üslubları müəyyənləşdirmək elmdə dil hadisələrinə birtərəfli yanaşmaq kimi qiymətləndirilə bilər. Elə buna görə də dilin leksik əlaməti ilə yanaşı fonetik, onomastik, frazeoloji, qrammatik cəhətlər və ünsiyyət şəraiti nəzərə alınıb ədəbi dilin funksional üslublarını müəyyənləşdirmək daha düzgün yoldur.

Funksional üslubların yaranması. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən məişətdə, elmdə, təhsildə, ictimai həyatda, si-

yasətdə, iqtisadiyyatda, sənayedə və s. istifadə olunur. Dildən bu müxtəlif sahələrdə istifadə olunarkən bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə edilməsi məqsədi ilə dil vasitələrini seçib işlətmək əsasında onun üslubları yaranır. Hər bir üslub mövcud dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur.

Funksional üslubların yaranması və formalaşmasında aşağıdakı amillərin xüsusi təsiri olur:

- a) milli ənənə
- b) milli mədəniyyət
- c) dövlət quruluşu
- ç) dini təbliğat
- d) dil kontaktı
- e) dil siyasəti və s.

Ədəbi dilin funksional üslublarının yaranması və fəaliyyət dairəsi eyni olmur. Bunların biri tez, digəri gec və ya paralel yaranır. Məsələn, Azərbaycan dilində bədii üslubun tarixi qədim, lakin elmi üslubunku isə nisbətən son dövrlərlə bağlıdır.

Cəmiyyətin tarixində bir üslub daha fəal və aparıcı ola bilir. Belə olduqda o, başqa üslublara da öz müsbət təsirini göstərir. Tarixən funksional üslubların yaranmasında yazıçı, ziyalı, din xadimləri və müəllimlərin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Üslubları yaradan və inkişaf etdirən, əsasən, əmək fəaliyyəti sahəsinin mütəxəssisləridir. Ona görə də *alim* elmi üslubun, *yazıçı* bədii üslubun, *jurnalist* publisistik üslubun təkmilləşməsində xüsusi rola malikdir.

Dünya dillərində funksional üslubların yaranma tarixini iki yerə bölmək olar: yazıyaqədərki və yazı ənənəsinin yaranmasından sonrakı dövrlərdə üslublar.

Bu dövrlərdə yaranan üslublar təbii olaraq yaranmasına, tərkibinə, vəzifəsinə, cəmiyyətdəki xidmətinə görə bir-birindən fərqlənir.

Yazıyaqədərki dövrlərdə funksional üslublar

Məlum olduğu üzrə, “üslub” anlayışı ədəbi dillə bağlıdır. Ədəbi dil isə şifahi təşəkkül tapmışdır. Bu konsepsiyaya əsasən, şifahi ədəbi dilin yarandığı ilk dövrlərdən bəsit də olsa, onun bəzi funksional üslubları meydana gəlmişdir. Həmin üslublar bunlardır:

- 1) *Poetik üslub.*
- 2) *Ədəbi söhbət üslubu.*
 - a) *Məişət-ədəbi söhbət üslubu.*
 - b) *Rəsmi-ədəbi söhbət üslubu.*

Yazıyaqədərki dövrlərdə şifahi ədəbi dilin funksional üslubları sistemində poetik funksional üslubun xüsusi yeri olmuşdur. Çoxəsrlik tarixi müddətdə yaranan bu üslub bir sıra janrlarla bağlı idi. Burada bayatı, dastan, nağıl mikroüslublarından geniş istifadə edilmişdir. Şifahi ədəbiyyat – ağız ədəbiyyatı poetik üslubun yaranması və formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Bəzən şifahi ədəbiyyatı bədii ədəbiyyata qarşı qoyub, orada bədiilik olmadığı fikrini irəli sürənlərə rast gəlmək olur. Bu, doğru deyildir. Folklor poetikliyi söz sənətində ilkindir, güclüdür və təsirlidir. Bu keyfiyyətləri Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının da nümunələrində aydın görmək olur.

Yazıyaqədərki şifahi ədəbi dilin, ədəbi söhbət funksional üslubunun tarixi də qədimdir. Bu üslub hər bir dildə uzun illər yazı ənənəsi olmayan şəraitdə yaranır. Mənsub olduğu xalqın tarixinin qədim dövrlərindən təşəkkül tapan ədəbi söhbət üslubu formalaşdığı prosesdə özünün dil vahidlərindən müxtəlif məqsədlər üçün söz və ifadə seçib işlətmək prinsiplərini yaratmışdır. Bu üslub dilin ictimai vəzifəsini yerinə yetirərkən onun iki mikroüslubu meydana gəlmişdir. Məişət-ədəbi söhbət mikroüslubda ata qayğısı – ana nəvazişi, ata məsləhəti – ana nəsihəti üçün ədəbi səciyyəli söz və ifadələr – dil vahidləri seçilib işlədilmişdir.

Rəsmi-ədəbi söhbət üslubunda da müxtəlif müraciətlər, ricalar, xahişlər üçün mədəni söz tərkibinə, ifadələrə müraciət olunmuşdur.

Yazıyaqədərki Azərbaycan şifahi ədəbi dilində də həm poetik funksional üslub, həm də ədəbi söhbət funksional üslubu fəaliyyət göstərmişdir.

Yazı ənənəsinin yaranmasından sonrakı dövrlərdə funksional üslublar

Ədəbi dil yazı ənənəsinə nail olduqdan sonra iki formada – şifahi və yazılı şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Yazılı ədəbi dilin yaranması funksional üslubların meydana gəlməsi və formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Yazı yaddaşında həkk olunan hər hansı ədəbi-mədəni dil əlamətləri, normaları, qaydaları və sair geniş xalq kütləsinə xidmət etmiş, get-gedə möhkəmlənmiş və sabitləşmişdir. Hər hansı bir dilin yazı ənənəsi yarandıqdan sonra onun üslublar sistemi genişlənməyə, formalaşmağa və təkmilləşməyə doğru istiqamətlənmişdir. Bu dövrlərdə mövcud olan üslublar üç növə bölünür: şifahi ədəbi dilə məxsus olan (ədəbi danışmaq üslubu); yazılı ədəbi dilə aid olan (epistolaryar üslub); həm şifahi, həm də yazılı dilə mənsub olan (rəsmi üslub, publisistik üslub və sair).

Ümumi dilçilikdə dünya dillərinə məxsus onlarca funksional üslub müəyyənləşdirilmişdir: elmi üslub, publisistik üslub, kargüzarlıq üslubu, arxaik üslub, natiqlik üslubi, təntənəli üslub və sair. Göstərilən üslubların hamısı ədəbi dil üçün funksional üslub hesab edilə bilmir. Məsələn, təntənəli funksional üsluba nəzər yetirək. Bunun bir sıra dil əlamətləri olsa da, onu müstəqil funksional üslub hesab etmək qeyri-mümkündür, çünki həyatın elə bir yaşayış sahəsi yoxdur ki, orada insanlar ancaq təntənəli funksional adlanan üslubla ünsiyyətdə ola bilsinlər.

Təntənəli danışığ ancaq başqa müstəqil üslub materialları əsasında mövcud ola bilər.

Dünya xalqlarının, o cümlədən türkdilli xalqların yazılı ədəbi dillərində bir çox funksional üslub yaranıb formalaşmışdır. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, bütün dillərdə – üslublar sisteminin yaranma tarixi, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri eyni olmur. Belə fərqlər hər bir dilin öz materialı və inkişafı əsasında funksional üslubların yaranması ilə bağlıdır.

Dillərin üslubi imkanları son dərəcə zəngin olur. Buna görə də hər hansı bir dildə üslubları müəyyənləşdirmək və qruplaşdırmağa dair tədqiqatçılar arasında müxtəlif baxışlar, mövqelər meydana çıxır. Məsələn, bəzi dilçilər müasir rus ədəbi dilində üç funksional üslubun olduğunu göstərmişlər. Lakin bununla yanaşı, başqaları həmin dildə 5, 6 və hətta 7 funksional üslubun fəaliyyət göstərdiyini sübut etməyə çalışmışlar.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki funksional üslubların miqdarı haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə müxtəlifliyin səbəbi, əsasən, üslublarla məşğul olan tədqiqatçıların üslubi hissetmə fəaliyyətləri ilə əlaqədardır.

Funksional üslublarn inkişafı. Dünya dillərində təşəkkül tapmış hər bir funksional üslub tədricən zənginləşmə və təkmilləşmə yolu keçir. Funksional üslublarn inkişaf tarixi ümumxalq dilinin ədəbi qolunun tarixi ilə bağlı olur. Hər hansı bir dilin funksional üslubları müxtəlif sahə ziyalıların, elm nümayəndələrinin təsirlə inkişaf edib ümumxalqın malına çevrilir.

Üslublarn inkişafına dildaxili amillərlə bərabər dilxarici amillər də öz təsirini göstərir. Dilxarici amillər – dil kontaktları, əlaqələr, qarşılıqlı təsir bu prosesdə xüsusi rol oynayır. Dil, dövlət quruluşu, siyasət üslublarn formalaşmasında öz təsirini göstərir.

Üslubların inkişafı xalqın milli mədəniyyətinin tərəqqisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elə buna görə də inkişaf etmiş milli üslubların cəmi həmin dildə ünsiyyət aparalarının ən qiymətli, bəlkə də əvəzsiz ədəbi-mədəni nailiyyətləridir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları

Müasir dövr üçün səciyyəvi olan dünya dillərində bir-birinə az və ya çox oxşar olan, yaxud da tamamilə fərqlənən onlarca funksional üslub müəyyənləşdirilmiş və bu anlayışlar müvafiq terminlərlə adlandırılmışdır. Məsələn, *danışiq üslubu*, *loru danışiq üslubu*, *natiqlik üslubu*, *təntənəli üslub*, *məişət danışiq üslubu*, *gündəlik məişət üslubu*, *bədii üslub*, *şifahi bədii üslub*, *ədəbi-bədii üslub*, *bədii-belletristik üslub*, *poetik üslub*, *elmi üslub*, *elmi-publisistik üslub*, *istehsalat-texniki üslub*, *istehsalat-əmək üslubu*, *publisistik üslub*, *ictimai-publisistik üslub*, *siyasi-publisistik üslub*, *kargüzarlıq üslubu*, *işgüzarlıq üslubu*, *rəsmi sənədlər üslubu*, *idarəedici kargüzarlıq üslubu*, *işgüzar üslub*, *rəsmi işlər üslubu*, *arxaik üslub*, *akademik üslub* və s.

Inkişaf etmiş müasir dillərdən biri kimi Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında XXI əsrin əvvəlində funksional üslubların növlərini və adlarını aşağıdakı kimi göstərmək məqsədəuyğun olar:

- Ədəbi danışiq üslubu.
- Bədii üslub.
- Elmi üslub.
- Rəsmi üslub.
- Publisistik üslub.
- Epistoloyar üslub.

Ədəbi dilin bu üslubları öz həcminə, vəzifəsinə, işlənmə və anlaşılma dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir.

Məsələn, bunlardan elmi üslub ancaq alimlər, ziyalı və təhsil sahəsində fəaliyyət göstərənlərə aydın olur. Lakin bədii üslub isə kütləvidir, daha geniş miqyasda yayılır və hamı tərəfindən asan anlaşılır.

Hər bir funksional üslubun konkret üslubi göstəricisi olur. Üslublar dil əlamətlərinə – fonetik, lüğəvi, qrammatik və başqa cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan üslubları nəzərdən keçirək.

1. Ədəbi danışiq üslubu

Dilçilik elmində **ədəbi danışiq üslubu** haqqında fikir müxtəlifliyi vardır. Bəzi alimlər bu dil hadisəsini üslub hesab etmirlər. Bəzi dilçilər isə bunu üslub kimi qəbul edir, lakin bu üslubun istifadə olunmasına dair müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Belə ki, bəziləri bu üslubun ancaq məişətdə, digəri isə yalnız elmi məclisdə işləndiyini göstərir. Bu fikirlər ədəbi danışiq üslubunun istifadəsini doğru olmayaraq *son dərəcə məhdudlaşdırır*.

İstifadə dairəsi. Ədəbi danışiq üslubunun istifadə olunma dairəsi çox geniş əhatəlidir. İxtisasından, bilik və bacarığından asılı olmayaraq hamı bu üslubdan gündəlik istifadə edir.

Dilçilikdə ədəbi danışiq üslubu üçün müəyyənləşdirici başlıca əlamət haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bir qrup dilçi bu üslub üçün qeyri-rəsmi danışığı, digəri isə şifahi xarakterdə olması əlamətini əsas götürür. Lakin deməliyə ki, bu üslub funksional üslub meyarına tam uyğun gəlir və ədəbi dil sistemində müstəqil yerə malikdir.

Janrları. Ədəbi danışiq üslubunun tərkibində müxtəlif növ janrlar mövcuddur.

• məruzə, • mühazirə, • çıxış, • müsahibə, • söhbət və s. Bu janrlar məzmun və formaca fərqləndiyi kimi, üslubu çalarlığa görə də bir-birindən ayrılır və seçilir.

Mikroüslubları. Ədəbi danışiq üslubunun aşağıdakı mikroüslubları vardır:

- a) Rəsmi ədəbi danışiq üslubu,
- b) Qeyri-rəsmi ədəbi danışiq üslubu.

a) Rəsmi ədəbi danışiq üslubu. Ünsiyyətin tələb və məqsədi ilə əlaqədar olaraq bu mikroüslubun tərkibində bir neçə müxtəlif üslub variantı özünü göstərir:

- Mühazirə üslubu.
- Məruzə üslubu.
- Çıxış üslubu.
- Televiziya üslubu.
- Radio üslubu.

Rəsmi ədəbi danışiq üslubuna **kodlaşdırılmış ədəbi danışiq üslubu** da deyilir. Burada kitab dilinə yaxın danışılır, ədəbi norma və qaydalardan kənara çıxmır.

b) Qeyri-rəsmi ədəbi danışiq üslubu. Ədəbi danışiq üslubunun bu növünü aşağıdakı üslub variantları təşkil edir:

- Ailə-məişət danışiq üslubu.
- İctimai-kütləvi danışiq üslubu.

Dilçilikdə qeyri-rəsmi ədəbi danışiq üslubu **adi danışiq üslubu** termini ilə də göstərilir. Bu növ üslub variantı "sərbəstlik" əsasında yaranır. Başqa sözlə desək, burada danışiq – *dil vahidlərindən* istifadə sərbəst olur.

Dil əlamətləri. Ədəbi danışiq üslubunun dil əlamətləri aydın şəkildə digər üslublardan seçilir. Bu üslub lingvistik cəhətdən ümumxalq dilinin danışiq dili qoluna da yaxındır. Adətən, üslubların tərkibində aşağıdakı sahələrdə fərqlər diqqəti cəlb edir.

a) Fonetika sahəsində. Ədəbi dilin danışiq üslubunda sözlərin tələffüzü şəraitlə, məqamla bağlı alçaq və ya ucadan ifa edilir. Bəzi sözlər natamam tələffüz olunur. Danışıq prosesində intonasiya əlamətləri də xüsusi üslubi

vəzifə yerinə yetirir. Ədəbi danışığ üslubunda cümlənin bir sözünün xüsusi olaraq intonasiyalaşdırılması bu üslub üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Məsələn,

– *Onlar bu gün şəhərə gəlsinlər.*

– *Onlar! Onlar!*

Yaxud:

– *Aynur məktəbə getsin.*

– *Getsin! Getsin!*

b) Lüğət tərkibi sahəsində. Məlum olduğu üzrə dilin lüğət tərkibinin hər bir ünsürü başqa vahidlərə nisbətən daha incə və tutumlu üslubi yükə mailk olur.

Şifahi danışığda bu üslubi zəriflik, rəngarəng çalarlıq özünü daha qabarıq göstərir.

Ədəbi danışığ üslubu üçün ümumişlək sözlərdən çox istifadə edilməsi səciyyəvi hal hesab olunur. Belə üslubda mənası ağır və ya anlaşılmaz sözlərə, demək olar ki, yer verilmir. Səstəqlidi, emosional sözlər bu üslubda bol-bol işlənilir.

Şifahi ədəbi danışığ üslubunda frazeoloji vahidlərin işlənilməsinin də xüsusi rolu vardır. Bu üslubda geniş formada özünə yer tapan frazeoloji vahidlər üslubda *milli koloriti* artırır, ünsiyyətin aydın və axıcılığını, yığcamlığını təmin edir.

c) Qrammatika sahəsində. Morfoloji baxımdan yanaşıldıqda ədəbi danışığ üslubunda bir qrup sözlərin – nitq hissələrinin daha çox işləndiyi müşahidə edilir. Danışığda əsas nitq hissələrindən əvəzlilər və feillər daha çox işlənir: *Mən gördüm. Sən danışdın. Onlar yazdılar. Biz görüşdük* və s.

Ədəbi danışığ üslubunda qeyri-müəyyən nitq hissələrindən nida və modal sözlərə də tez-tez müraciət olunur. Bu qrup sözlər nitqin emosional-ekspressiv keyfiyyətini artırır.

Bu üslubu bir sıra sintaktik dil əlamətləri də səciyyələndirir. Burada yarımçıq və müxtəsər cümlələr geniş yer tutur. Cümlələrin elliptikliyindən tez-tez istifadə olunur və s.

Ədəbi danışiq üslubunun etnolinqvistik əlamətləri. Şifahi danışiq prosesində dilxarici vasitələrə də müraciət edilir. Ədəbi dilin bu üslubunda mimika və jestlərdən geniş istifadə olunur. Bunlar dinləyicini səfərbərliyə almaqda, fikri gücləndirməkdə danışıqna kömək edir.

2. Bədii üslub

Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə ifadə olunmasına ədəbi dilin **funksional bədii üslubu** deyilir. Bədii üslub, eyni zamanda, **bədii nitq** və **bədii dil** də adlanır. Əlbəttə, yerinə görə "bədii üslub" termininin işlənməsi daha məqsədamüvafiq olar.

Dilçilikdə bədii üslub anlayışı haqqında müxtəlif fikirlər vardır.

- a) Bəzi dilçilər bədii üslubun funksional olduğunu qəbul etmirlər. Onu üslub yox, sadəcə olaraq bədii ədəbiyyatın dili hesab edirlər.
- b) Bir qrup dilçi "bədii üslub" anlayışını qəbul edir və bədii əsərləri bütövlükdə yox, onlardakı ancaq müəlif nitqini bədii üslub adlandırırlar. Onlar surət danışığını qeyri-ədəbi hesab edirlər. Burada düzgün olmayan cəhət bəzi dilçilərin surət danışığı probleminə qeyri-obyektiv mövqedən yanaşmalarıdır. Məlumdur ki, bədii əsərdəki surət nitqi eyni ilə danışiq dili deyildir. Bunun üzərində yazıçı və şairlər ciddi dil və üslub əməliyyatı aparır, ona bədii don geydirirlər.

Fikrimizcə, bədii üslub funksional üslub meyarına daha çox uyğun gəlir. Buna görə də onu ədəbi dilin digər funksional üslubları sırasına daxil etmək olar. Bədii üslub müstəqil və zəngin funksional üslubi yükə malik dil hadisəsidir.

Bədii üslub öz xüsusiyyət və əlamətləri ilə olduqca obrazlı, emosional və ekspressivdir. Bu üslub başqa funksional üslublara nisbətən xalq danışiq dilinə daha yaxındır.

İstifadə dairəsi. Ədəbi dilin bədii funksional üslubu tarixinə görə qədim, mahiyyətinə görə isə çox kütləvidir. Cəmiyyət üzvlərinin elə bir nümayəndəsinə rast gəlmək olmaz ki, o şəxs danışdığı dildə bədii yaradıcılıq nümunələrini bilməsin, şeiri, sənəti sevməsin. Bədii ədəbiyyat insanın mənəvi qida mənbəyidir. Hər bir insanı belə mənbələr ruhlandırır, onu qol-qanad açmağa həvəsləndirir. Elə buna görə də bədii üslubun istifadə olunma dairəsi çox-çox genişdir.

Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslub xüsusi yer tutur. Bədii üslub yazıyaqədərki şifahi ədəbi dilimizin poetik üslubu əsasında formalaşmışdır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin bədii funksional üslubu çox geniş inkişaf etmişdir. Bu üslub ədəbi dilin və xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri əsasında get-gedə daha da zənginləşir.

Janrları. Bədii üslubda yazılan əsərlərin bir neçə janrı mövcuddur. Məsələn, lirik əsərlər, epik əsərlər, dramatik əsərlər.

Dünya dillərindəki bədii ədəbiyyatlarda da janr müxtəlifliyi vardır. Buna görə də bu və ya başqa növ və ya janrda yaradılan əsərlər başqasında olmaya da bilər. Türk dillərində olan və Azərbaycan dilində də çoxdan yaranmış bayatı, qəzəl və sairə başqa dillərdə təsadüf edilmir. Deməli, bu dil hadisəsi sırf milli xüsusiyyətlidir.

Mikroüslubları. Üslubların ədəbi janrlarla, bədii əsər növləri ilə əlaqəsi üslub probleminə əsas məsələlərdəndir.

Ədəbi dilin funksional bədii üslubunun iki mikroüslubu vardır: nəzm və nəsr üslubu.

Bədii üslubun bu nəzm və nəsr mikroüslubları bir sıra cəhətləri və əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Nəzm və nəsr fərqli dil hadisəsidir. Bunlar söz və ifadə seçməkdə, qrammatik formalardan istifadə edilməsində, sintaktik əlaqələrdə, emosional tonda özünəməxsus əlamətlərlə

fərqlənir. Bundan əlavə, şeirlə yazılan əsərlərdə müəyyən ölçü olur: belə ki, şeirdə heca miqdarına fikir verilir, qafiyə nəzərə alınır və s. Lakin nəsr əsərlərində isə bu ölçülər həzırkı dövrdə nəzərə alınmır (ədəbiyyatımızda qafiyəli nəsr olmuşdur).

Ədəbi dilin funksional bədii üslubunun hər iki mikroüslubunda janrlarla əlaqədar bir sıra üslub variantları da olur. Məsələn:

- Qəzəl üslubu.
- Hekayə üslubu.
- Qəsidə üslubu.
- Dram üslubu.
- Qoşma üslubu.
- Satira üslubu və s.
- Roman üslubu.

Dil əlamətləri. Ədəbi dilin bədii funksional üslubunun özünəməxsus bir sıra linqvistik əlamətləri vardır ki, bunlar onu başqalarından fərqləndirir. Həmin xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakı sahələrdə özünü göstərir.

- *Fonetika sahəsində.* Bədii üslubda dilin səs sistemi, bir növ, estetik təsir vasitəsinə çevrilir. Xüsusən poeziyada gözəl ahəng musiqili səslərlə yaradılır. Eyni zamanda, səslərin fonetik sıralanması ilə bəzən ifadənin təsiri də qüvvətləndirilir. Belə bir vəziyyət, əsasən, bədii üslub üçün xarakterikdir.
- *Lügət tərkibi sahəsində.* Ədəbi dilin bədii funksional üslubu lügət tərkibinin materiallarından istifadə edilməsi sahəsində daha çox üslubi rəngarənglik göstərir.

Söz və ifadə seçməkdə. Bədii üslubda yaradılan əsərlərdə müxtəlif söz qruplarına müraciət olunur və oradan lazımı sözlər seçilib işlədilir. Dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki, bədii üslub oradan istifadə etməsin Dildə hər nə varsa, bədii üslubun xidmətindədir. Bədii üslubda bu və ya başqa üslubi məqam, yaxud surətin nitqini fərdiləşdirmək üçün danışığ dili vahidlərindən – sənət-peşə, loru və dialekt sözlərindən geniş istifadə olunur. Bununla yanaşı, bədii üslubda sözlə-

rin məna qruplarından – eyni səslənməyə malik müxtəlif sözlərdən (omonim); müxtəlif formalı, lakin yaxın məna ifadə edən sözlərdən (sinonim) bədii ifadə vasitəsi kimi çox geniş istifadə olunur. Bütün bunlar isə oxucu və ya dinləyicinin bədii zövqünü oxşamağa qüvvətli təsir göstərir.

Söz və ifadələrin işlədilməsində. Bədii ədəbiyyat dil sahəsində geniş novatorluq meydanıdır. Burada mövcud söz və ifadələrə yeni məna vermək, söz və ifadəyə emosional çağırılıq gətirmək və bunları çox müxtəlif formalarda, müxtəlif məqam və vəziyyətdə işlətmək olur. Bədii ədəbiyyatda ayrı-ayrı sözlərin yeni mənalarında istifadə olunması onların məcazi məna kəsb etməsi imkanları ilə bağlıdır. Hər bir sözün məcazi mənası dildə obrazlılıq əmələ gətirir. Bədii ədəbiyyatda məcazların müxtəlif formalarından olduqca geniş şəkildə istifadə edilir. Buna görə də bədii üslub obrazlı olur və bu cəhətinə əsasən digər üslublardan aydın fərqlənir.

Qrammatika sahəsində. Bədii üslubda bəzi dil vasitələrinə bədii meyarla yanaşılır. Bu və ya başqa bir vasitə bədii qanunlara müvafiq olaraq zərurət əsasında işlənir. Bədii üslubda sintaktik fiqurlar – ritorik suallar, bədii nidalar və xitablar çox işlənir. Bu da, öz növbəsində, onu başqa üslublardan fərqləndirir.

Başqa əlamətləri. Müəyyən məqsədlərlə ədəbi dilin funksional üslubunda bir sıra vasitələrdən də istifadə olunur.

Sitatlardan istifadə. Bədii üslubda sitatlara geniş yer verilir. Burada işlənən hər bir poetik sitat öz vəzifəsinə görə elmi sitatdan fərqlənir. Poetik sitatlar bədii surətlərin nitqini fərdiləşdirmək və sair kimi üslubi cəhətlər üçün işlənir.

Epiqrafların işlədilməsi. Ədəbi dilin bədii funksional üslubunda epiqraflara tez-tez müraciət olunur. Hər bir epiqraf mətnin əvvəlində verilərək həmin mətnin məzmununa uyğun gəlir. Bunların vasitəsilə müəllif ifadə olunan fikrin təsirini daha da artırır.

3. Elmi üslub

Fikrin elmi şəkildə ifadə olunması **ədəbi dilin funksional üslubu** adlanır. Elmi üsluba, eyni zamanda, **elmi dil** də deyildiyinə rast gəlmək olur. Bu məqsədlə anlayış dəqiqliyi tələbinə müvafiq olaraq “elmi üslub” terminindən istifadə edilməsi məqsədə daha müvafiqdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin elmi funksional üslubu bədii üslubdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu üslub tarix boyu geniş təkmilləşmə və zənginləşmə yolu keçmişdir. Hazırda elmin bütün sahələrinə dair mükəmməl elmi əsərlər yaradılmış və bu üslubda yazılar, əsərlər yaradılmaqdadır.

İstifadə dairəsi. Ədəbi dilin elmi funksional üslubundan insanların bütün *elmi fəaliyyət dairəsində* istifadə olunur.

Elm təbiət və cəmiyyət qanunlarını aydınlaşdırır. Buna görə də elm mövcud anlayışlara dair dəqiq izahat tələb edir; müəyyən məsələ şərh olunarkən elmi təfəkkür əsas götürülür. Müasir dövrdə elm sürətlə inkişaf edir. Bu proses ona aid ünsiyyət formasının daha da təkmilləşməsini tələb edir. İndiki elmi ünsiyyət özünün yığcamlığı, məntiqiyyəti və dəqiqliyi ilə səciyyələnir. Elmi üslub bədii üslub qədər kütləvi xarakter daşımır. Belə ki, bədii üslubda yazılan hər bir parçanı oxuyanda və ya eşidəndə hamı başa düşür. Lakin elmi üslubda müxtəlif sahələrə aid yazılan əsərləri xalqın bütün üzvləri dərk edə bilmir.

Janrları. Ədəbi dilin elmi funksional üslubunun aşağıdakı janrları vardır:

- *monoqrafiya*
- *dərslük*
- *tədris vəsaiti*
- *elmi və metodiki jurnal məqaləsi* və s.

Elmi üslubda meydana çıxan bu növ əsərlərdə **yazılı monoloq** forması daha üstün olur.

Mikroüslubları. Yazı ənənəsinə malik olan dünya dilləri yüzillər ərzində özünün ümumi elmi üslubunu yaratmışdır. İllər keçdikcə bu ümumi üslubun tərkibi **mikroüslublarla, üslub variantları ilə** genişləniş inkişaf etmişdir.

Tərəqqi tapmış ədəbi dillərdə üslubun iki növ mikroüslubu meydana gəlmişdir. *Birinci növ mikroüslublar bunlardır:*

- *ictimai elmlər üslubu;*
- *təbiət elmləri üslubu;*
- *texnika elmləri üslubu.*

Bu mikroüslubların hər birinin konkret elm sahəsi ilə bağlı üslubları mövcuddur. Məsələn, riyaziyyat elminin üslubu, tibb elminin üslubu, tarix elminin üslubu, kimya elminin üslubu və s. Bunların heç biri müstəqil üslub deyildir. Ümumi üslub fonunda üslubi variantlardır.

İkinci növ mikroüslublar aşağıdakılardır:

- xüsusi-elmi üslub;
- elmi-tədris üslubu;
- elmi-kütləvi üslub.

Ədəbi dilin elmi funksional üslubunun bu göstərilən variantları da müəyyən üslubi vəzifələr yerinə yetirir. Xüsusi-elmi üslub – elmi ədəbiyyat (monoqrafiyalar), elmi – elmi-metodik ədəbiyyat (dərslilər), elmi-kütləvi üslub isə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan əsərlərə xas səciyyəvi xüsusiyyətləri əks etdirir.

Ədəbi dilin elmi funksional üslubunun tərkibinə aid olan mikroüslubların meydana çıxması və diferensiallaşması prosesi hələ qurtarmamışdır. Bu proses elmin inkişafı ilə davam edir və edəcəkdir.

Dil əlamətləri. Ədəbi dilin elmi funksional üslubunun bir sıra dil əlamətləri vardır. Bu əlamətlər dilin müxtəlif sahə və vahidlərində müşahidə olunur.

a) Fonetika sahəsində. Ədəbi dilin elmi funksional üslubunun **fonetik əlamətlərini** müəyyənləşdirmək üçün fo-

netik sistemi təşkil edən bütün vahidlər, onların birləşmə və yanaşma formaları, digər fonetik hadisələr nəzərdən keçirilir. Bu üslubda hər bir səsin-fonemin tam tələffüzü tələb olunur. Burada intonasiya və nitqin sürəti də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

b) Lügət tərkibi sahəsində. Ədəbi dilin elmi funksional üslubu üçün bir çox lüğəvi əlamət müəyyənləşdirmək olur. Qeyd etməliyik ki, hər növ ünsiyyət üçün ilk növbədə uyğun söz və ifadə gərək olur. İnsan fəaliyyətinin elm sahəsinə dair ünsiyyəti üçün də xüsusi dil vahidləri tələb olunur. Bu tələblə əlaqədar elmi üslubda lüğəvi əlamətlər meydana çıxır:

- Bu üslub üçün anlayışı ən dəqiq ifadə edən sözlər seçilir.
- Dar ixtisasa aid sözlərdən, ümumkitab leksikasından geniş istifadə olunur.
- Emosional-ekspressiv çalarlıq yaradan sözlərə, arxazim və dialektizmlərə yer verilmir.
- Terminlərdən bol-bol istifadə olunur. Termin elm üçün ən başlıca dil vasitəsidir. Buna görə də elmin müxtəlif sahələrinə dair aparılan tədqiqatlarda terminlərə leztez müraciət olunur. Bu terminlər aid olduğu elmin nəzəri konsepsiyaları ilə bağlı vəzifə daşıyır. Buna görə də termin ideal olmalıdır.

c) Qrammatika sahəsində. Ədəbi dilin elmi funksional üslubu morfoloji və sintaktik əlamətləri ilə digərindən seçilir.

Morfoloji dil əlamətləri dedikdə buraya, əsasən, aşağıdakılar aid edilir:

- Adətən, feillərə nisbətən isimlərdən çox istifadə olunur.
- Beynəlxalq xarakterli sözlər yaradan morfemlər geniş işlənir.

Sintaktik əlamətlər aşağıdakı dil hadisələrində daha çox nəzərə çarpır.

1. Bu və ya başqa anlayışın dəqiq və düzgün ifadə edilməsi üçün mürəkkəb cümlələrdən, sintaktik konstruksiyalardan geniş istifadə olunur.
2. Hər hansı məsələ şərh olunarkən elmi üslubun tələbləri ilə bağlı xüsusi ifadələr tez-tez işlənir. Məsələn, "tədqiqat göstərir ki", "belə nəticəyə gəlmək olar ki", "bu baxımdan" və s.
3. Başqasının fikrini eyni ilə vermək üçün elmi sitatlara geniş yer verilir və s.

Ekstralinqvistik əlamətləri. Ədəbi dilin elmi üslubunda bir sıra ekstralinqvistik faktorlardan istifadə olunur. Nitqin bu növündə üslubyaradan amil kimi simvolik və qrafik vasitələr geniş işlənir.

- Ayrı-ayrı elm sahələri ilə əlaqədar olaraq elmi üslubda yazılan əsərlərdə *müxtəlif işarələr sistemindən* istifadə edilir. Dialektoloji tədqiqatlarda transkripsiya ilə əlaqədar işarələr buna misal ola bilər.
- Bəzi elm sahələrində qədim yunan və latın hərflərinə – qrafemlərinə müraciət olunur. Məsələn, iks [x], iqrek [y] və s.
- Elmi nəticələri ümumiləşdirmək və əyaniləşdirmək üçün sxem, cədvəl və sairədən istifadə edilir.

4. Publisistik üslub

İctimai və siyasi məsələlərin geniş xalq kütləsinin anlayacağı şəkildə izah edilməsi **ədəbi dilin publisistik funksional üslubu** adlanır. Publisistik üsluba, eyni zamanda **kütləvi üslub**, **kütləvi dil** də deyilir.

Publisistik üslubun əmələ gəlməsində mətbuatın xüsusi rolu vardır. Buna görə də bu üslubu çox zaman **mətbuat üslubu** da adlandırırlar. Lakin qeyd etməliyə ki, qəzet və jurnallardakı məqalələrin hamısı publisistik üslubda yazılır.

Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik funksional üslubunun bünövrəsi XIX əsrdə milli mətbuatın meydana

çıxdığı dövrdə qoyulmuşdur. Ədəbi dilimizdə bu üslubun xüsusi mövqeyi və əhəmiyyəti vardır.

İstifadə dairəsi. Ədəbi dilin publisistik funksional üslubu universal xarakterdə olub, kütləvi kommunikasiya üçün geniş istifadə edilir. Hər cür kütləvi informasiya qəzet, radio, televiziya, mitinq və iclaslardakı çıxışlarla, əsasən, publisistik üslubda geniş xalq kütləsinə çatdırılır.

Janrları. Publisistik üslub bir neçə janrda özünü göstərir. Həmin janrlar bunlardır:

1) Baş məqalə (qəzet və jurnal), 2) oçerk, 3) felyeton, 4) intervü, 5) reportaj və s.

Mikroüslubları. Publisistik üslubun bir-birindən seçilən iki mikroüslubu fəaliyyət göstərir:

- Jurnal üslubu.
- Qəzet üslubu.

Bu üslubların fərqli cəhətləri çoxdur. Həmin fərqlər, hər şeydən əvvəl, ondadır ki, qəzətdə mənası ağır başa düşülən sözlərə, tərkiblərə yer verilmir. Ancaq jurnalda yeni terminlər, tərkiblər, qısaltmalar çox işlənir.

Dil əlamətləri. Publisistik ədəbiyyat öz məzmununda iqtisadi, siyasi, mədəni, fəlsəfi, dini və sair problemləri əhatə etdiyinə görə həmin sahələrlə əlaqədar anlayışlarla bağlı dil vahidlərindən istifadə olunur. Bununla da publisistik üslubun xüsusi dil əlamətləri özünü göstərir.

a) *Fonetika sahəsində.* Publisistik üslub ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi formasında istifadə edilir. Buna görə burada səslərin tam tələffüz edilməsi tələb olunur. Səslərin aydın tələffüzü ilə yanaşı onların ahəngdarlığı, tonu və sürəti də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fonetik tələblərə ciddi riayət olunması ədəbi dilin publisistik funksional üslubu üçün əsas şərtlərdən hesab olunur.

b) *Lüğət tərkibi sahəsində.* Publisistik üslubun səciyələnməsində lüğəvi vahidlər xüsusi rol oynayır:

- ◆ Burada ictimai-siyasi leksikadan, elm, mədəniyyət, sənaye və digər sahələrə dair terminlərdən geniş istifadə olunur.
- ◆ Nitqi müxtəlif rəngə salmaq üçün yeni sözlərə, arxaizmlərə, məhdud dairədə işlənən söz və ifadələrə tez-tez müraciət olunur.
- ◆ Müəyyən hədəfi tənqid və ifşa etmək məqsədi ilə kəskin söz və ifadələr seçilib işlədilir.
- ◆ Sözüün istehza ilə işlədilməsinə geniş yer verilir.
- ◆ Frazeoloji vahidlərin hər növündən, özü də çox geniş istifadə edilir.
- ◆ Müxtəlif mövzularda danışıq dili ünsürlərinə geniş yer verilir. Məsələn, "Kirpi" jurnalının materiallarında külli miqdarda xalq danışıq ifadə və tərkibləri və s. işlədilir.

c) Qrammatika sahəsində. Publisistik üslub üçün bir sıra morfoloji və sintaktik əlamətlər xarakterikdir.

Bu üslubda mücərrəd isimlər nitqə geniş daxil edilir. Feilin indiki zamanı bol-bol işlənir. Dildə yeni yaranan beynəlxalq sözlərə dair budaq morfemlərdən – şəkilçilərdən yeri gəldikcə istifadə olunur.

Sintaktik vahidlərdən yarımçıq cümlələrin işlədilməsi, vasitəsiz nitqə geniş yer verilməsi, yaxud ritorik suallar, təkrarlar anaform və antitezalardan istifadə olunması xüsusi üslubi vəzifə daşıyır.

Nəhayət, üslublar sistemində ədəbi dilin publisistik funksional üslubu daha çox sadəliyi, yığcamlığı, kütləviliyi, kəskinliyi və təsirliyi ilə səciyyələnir.

5. Rəsmi üslub

Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirmək üçün yazılan dövlət sənədlərinin üslubu **ədəbi dilin rəsmi funksional üslubu** adlanır. Bu üsluba eyni zamanda **rəsmi sənədlərin üslubu**, **rəsmi dil** də deyilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi funksional üslubu, əsasən, XIX əsrdə, yəni milli-ədəbi dilin sabitləşməsi dövründə formalaşmağa başlamışdır. Həmin dövrdən başlanan mübarizə nəticəsində bu üslub daha da inkişaf etmiş, onun janrları və mikroüslubları yaranmışdır.

İstifadə dairəsi. Ədəbi dilin bu üslubundan iqtisadiyyat, hüquq, mədəniyyət, ticarət işləri sahəsində, diplomatik münasibətlərin bildirilməsində istifadə olunur. Dövlət idarə, təşkilat və müəssisələrinin kargüzarlıq işlərinə dair sənədlərin dilində rəsmi üslub əsas yer tutur. Bu sahədə nitq təzahürü və şəraitində kargüzarlıq sənədlərinin üslubu standartlaşır, başqa yazılı işlərdən seçilir.

Janrları. Bu üslubda müxtəlif növ sənədlər hazırlanır. Rəsmi üslubun aşağıdakı janrları geniş yayılmışdır:

- Qanun
- Bəyanat
- Qətnamə
- Qərar
- Sərəncam
- Arayış
- Protokol
- Əmr
- Nota
- Təlimat
- Hesabat
- Qəbz
- Müraciət
- Vəkalətnamə və s.

Mikroüslubları. Ədəbi dilin rəsmi funksional üslubunun bir neçə mikroüslubu meydana gəlmişdir:

- 1) *Hüquqi-qanunvericilik üslubu;*
- 2) *Siyasi-diplomatik üslub;*
- 3) *İdarə-dəftərxana üslubu.*

Dil əlamətləri. Rəsmi üslubda yazılan sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Buna əsasən də rəsmi üslubun özünə aid dil əlamətləri mövcuddur.

a) *Fonetika sahəsində.* Rəsmi üslubda olan sənədlər oxunarkən hər bir səs tam və aydın tələffüz olunur. Burada nitqin sürəti adi, ritmi mülayim olur. Sözlərin yazılışında səslərin düzgün və dəqiq əks olunması diqqət mərkəzində durur və s.

b) *Lügət tərkibi sahəsində*. Bu üslub üçün başlıca lüğəvi əlamət kitab leksikasından və kargüzarlığa məxsus terminlərdən istifadə olunmasıdır. Burada ikimənallığa, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair tam aydın olan söz seçilib işlədilir.

c) *Qrammatika sahəsində*. Rəsmi üslub üçün qrammatik vahidlər də müəyyən vəzifə daşıyır:

- 1) Burada hər hansı bir anlayışın izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün və dəqiq riayət olunur; kitab dilinə məxsus söz birləşmələri və cümlələr işlədilir.
- 2) Ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə edilir:

ç) *Başqa əlamətlər*. Ədəbi dilin rəsmi funksional üslubu üçün iki xüsusiyyət daha vacibdir.

- Hər bir məsələnin aydın və olduqca qısa izah edilməsi;
- Artıq və lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii ifadə və sitələrinə yol verilməməsi.

6. Epistolyar üslub

Epistolyar üslub ədəbi dilin funksional üslubları sisteminə xüsusi mövqeyə malikdir¹. Bu üslub tarixən müxtəlif növ məktubların meydana çıxması əsasında yaranıb formalaşmışdır.

İstifadə dairəsi. Məktublaşma sənədləri **ədəbi dilin epistolyar funksional üslubunda** yazılır. Buna **şəxsi yazışma üslubu** da deyilir.

Məktublaşma, əsasən, ikitərəfli olur. Hər hansı məktub adresata göndərilir və onun cavabı da gözlənilir.

Janrları. Epistolyar üslubun bir neçə janrı meydana çıxmışdır. Həmin janrlar bunlardır.

¹ Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, 2003, s.33-34.

- 1) *Ailə-məişət məktubları*. Ailə üzvləri və qohumları arasındakı yazışmalar bu janra aid olur. Bu növ məktublارın məzmununda hal-əhval bilməklə yanaşı informasiya vermək də xüsusi yer tutur.
- 2) *Dostluq məktubları*. Dostlararası yazışma, bir növ, birinci qrup məktublara çox yaxın olur. Dost məktubu da vəziyyətlə, tanışlıq və zəruri informasiya üzərində qurulur.
- 3) *Rəsmi məktublar*. Bu, əsasən, dövlət xadimlərinin bir-birinə yazışmalarına məxsus məktublardır. Belə yazışmalarda son dərəcə zəruri olan siyasi, iqtisadi və digər məsələlərə toxunulur. Məsələn, 1991-ci il iyul ayının 31-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ABŞ prezidentinə məktubunda olduğu kimi ("Həyat" qəzeti).
- 4) *Açıq məktublar*. Bu növ məktublar, adətən, mətbuatda dərc edilir. Bunun məzmunu tənqid və müraciətlə bağlı olur. Açıq məktublar, digərindən fərqli olaraq, həm şəxsi, həm də kollektiv şəkildə yazıla bilər.

Dil əlamətləri. Ədəbi dilin epistolıyar funksional üslubu aşağıdakı dil əlamətlərinə malikdir:

- 1) Hadisənin I şəxs tərəfindən nəql edilməsi və buna müvafiq I şəxs əvəzliyinin işlənilməsi;
- 2) Nəzərdə tutulan adresata müraciət və II şəxs əvəzliyinin tək və ya cəminin varlığının mövcud olması;
- 3) Tərkiblər və söz birləşmələri kimi dil vahidlərinin, xüsusən məktublارın əvvəlində və sonunda özünü göstərən (ştaplar) standartların olması;
- 4) Müxtəlif quruluşlu xitablارın işlənməsi.

Bu və ya başqa bir məktubun epistolıyar üslubun hansı janrına aid olmasını məktub müəllifinin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir.

III FƏSİL

TƏTBİQİ DİLÇİLİK İSTİQAMƏTİNDƏ

Tətbiqi dilçilik istiqamətində Azərbaycan elmində görülmüş yüksək səviyyəli və böyük əhəmiyyətli işlərin miqdarı az, miqyası dar deyildir. Lakin bu sahədə bir çox vacib məsələlər hələ də tədqiqat süzgəcindən keçməmişdir. Müasiri olduğumuz XXI əsrdə bunların araşdırılması, ətraflı tədqiq və təhlili yalnız tətbiqi sahənin deyil, bütövlükdə dil haqqında elmimizin tərəqqi və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Tətbiqi dilçiliyin problemləri

Azərbaycan dilçiliyinin tətbiqi sahəsi çoxsaylı problemlərə malikdir. Yazı, əlifba, orfoqrafiya, nitq mədəniyyəti, lüğət, bibliografiyalar düzəltmək, dərsliklər yaratmaq, tərcümə məsələləri və sair bu kimi işlər tətbiqi dilçiliyin ən başlıca problemlərinin məzmununu təşkil edir.

Mövzu, məqsəd və vəzifəsinə görə tətbiqi dilçiliyin bir neçə müstəqil şöbəsi formalaşmış və onların hər birində müasir dilçiliyin ən mühüm problemlərinin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olunur.

3.01. QRAFİKA – YAZI PROBLEMLƏRİ

Tətbiqi dilçiliyin müstəqil şöbələrindən biri qrafikadır. Qrafikada yazı problemlərinin müəyyən məsələlərindən bəhs olunur. Yazı anlayışı çox geniş və əhatəlidir. Buraya yalnız qrafemlər, onların quruluşu, səsli hərfin

münasibəti deyil, həm də yazı məfhumu ilə bağlı hər növ məsələ daxildir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan elmində yazı problemləri ilə əlaqəli bir çox məsələlər elmi həllini tapmışdır. Lakin bu sahədə XXI əsrdə öz geniş və dərin tədqiqini gözləyən mövzular da az deyildir. Bunlardan aşağıda göstərilənlərin ön planda öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

1. Azərbaycan yazısı tarixinin fundamental tədqiqi

Xalqımızın böyük mənəvi nailiyyətlərindən biri onun yazı ənənəsinin olmasıdır. Azərbaycanlılar uzaq keçmişdən yazı əldə etmiş və ondan mədəni tərəqqi silahı kimi istifadə edib, hər sahədə bəhrələnmişlər.

Azərbaycan yazısının xüsusi tarixi vardır. Lakin təəssüflər olsun ki, indiyə kimi Azərbaycan yazısının mürəkkəb və çox zəruri olan tarixi elmi əsasda tam tədqiq olunmamışdır.

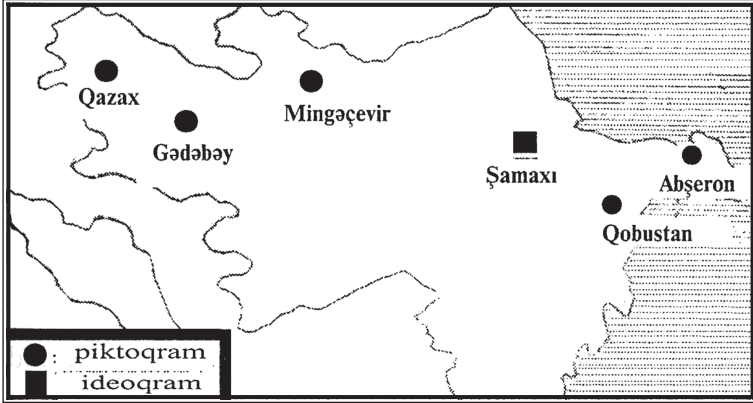
Azərbaycan yazısı tarixinin fundamental şəkildə ərsəyə gətirilməsi bütövlükdə Azərbaycan elmi üçün bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Xalqımızın qədim tarixinin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında, dil tarixinin dəqiqləşdirilməsində, elm və mədəniyyətimizin inkişaf proseslərinin ətraflı açıqlanmasında bu istiqamətdə aparılan əsaslı axtarışlar, heç şübhəsiz, əvəzsiz qiymətə layiq ola bilər.

Azərbaycan yazı tarixinə aid istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə araşdırılmalı yüzlərlə mənbə və məxəz – qayaüstü şəkli yazılar, yazılı abidələr, salnamələr, əlyazmaları və s. mövcuddur. Bunların araşdırılması əsasında tariximizlə bağlı istənilən nəticələri əldə etmək mümkündür.

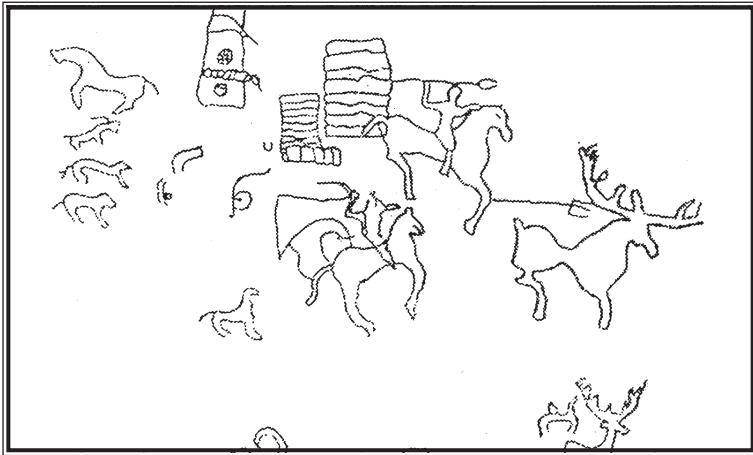
“Azərbaycan yazı tarixi”nin fundamental şəkildə hazırlanması üçün yazı faktlarının tədqiqinə ilk öncə Vətən ərazisindəki qayaüstü şəkli yazılardan başlamaq daha

faydalı olar. Çünki yazı mədəniyyətinin bünövrəsi şəkli yazıdan başlayır. Azərbaycan diyarı yazı nümunələrinin mövcudluğuna görə dünyanın ən zəngin ölkələrindəndir.

Şimali Azərbaycan ərazisinin hər bir tərəfində yazı nümunələri aşkar olunmuşdur.

2-ci şəkil. Şimali Azərbaycan ərazisində yazı nümunələri olan yerlər

3-cü şəkil. Qobustan qayalarındakı piktoqramlardan

Abşeron, Qobustan, Mingəçevir, Gədəbəy və Qazaxda olan daş, qayaüstü yazılar yazının ilk növü kimi *piktoqrafik* səciyyəlidir.

Azərbaycan piktoqramlarının müəyyən hissəsi tarixçi, etnoqraf alimlərimiz tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Həmin tədqiqatlarda ixtisas və məqsədlə bağlı olaraq tədqiqatçılar piktoqramları ifadə etdikləri hadisələrin məzmununa görə nəzərdən keçirib, qruplaşdırmalar aparmışlar. Lakin bu abidələr *lingvistik mövqedən* hələ tədqiqata cəlb edilməmişdir. Azərbaycan ərazisindəki yazılı abidələrdə piktoqrafik yazının xüsusiyyətlərinə uyğun gələn çoxlu miqdarda hadisə, hərəkət, yürüş və sair ifadə olunur. Bunları Qobustan qayalarındakı şəkil-yazılarda aydın görmək olur.

3-cü şəkil Qobustan yazılı təpəsində qaya üzərində həkk edilmişdir¹. Göründüyü kimi, orada ov sahəsinə aid hadisələr əks olunur. Hadisə hərəkət bildirdiyi üçün bu şəkilin hər bir ünsürü, şübhəsiz, piktoqramdır.

Qobustan çoxlu miqdarda *piktoqram* olan ərazidir. Orada 720 qaya üzərində 4 mindən artıq şəkil təsviri vardır. Bunların əksəriyyəti yazı tarixi tədqiqinin obyektinə ola bilən ünsürlərdir.

Azərbaycanın Şamaxı bölgəsində yazının ikinci növü olan *ideoqrafik* – fikri yazı nümunəsi də tapılmışdır. Maraqlı və ciddi axtarışlar aparılırsa, yəqin ki, Azərbaycan ərazisində daha çox yazı faktlarına rast gəlmək olar. Bütün bunlar əsasında əldə olunan nəticələr Azərbaycan yazı tarixinin birinci bölməsinin bünövrəsini ləşkil edə bilər.

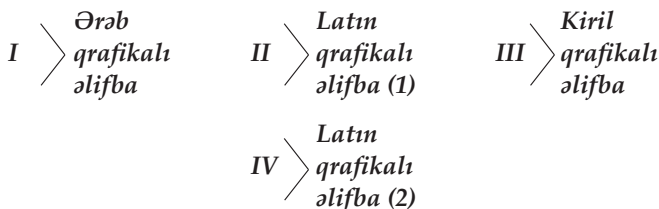
Azərbaycan yazı tarixinin tədqiqində ümumtürk yazılı abidələrinin araşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Böyük Türkünstanda olan külli miqdardakı yazılı abidələrdə azərbaycanlıların payı az deyildir. Həqiqəti üzə çıxar-

¹ Şəkil "Azərbaycan tarixi" (I cild, 1958) kitabından götürülmüşdür.

maq, real yazı tarixi yaratmaq üçün həmin əvəzsiz mənbələr qoynunda saxladığı mötəbər faktlarla əvəzsiz tədqiqatçı sevinci yarada bilər. Buna görə də həmin mənbə və qaynaqlar tədqiqatçı axtarışlarından heç vaxt kənar qalmamalıdır.

Yazı tarixi üçün zaman-zaman yazılmış müxtəlif məzmunlu əlyazmaları da müəyyən dərəcədə tədqiqatçının xidmətində ola bilər. Əlyazmalarında yazı tarixinə, əlifbalara dair olan məlumatlar problemin bir çox məsələlərinin açıqlanmasına imkan yaradır.

“Azərbaycan yazı tarixi”nin əsas bölmələrindən birini xalqımızın istifadə etdiyi məlum əlifbalar tarixinin izlənməsi tutmalıdır. Azərbaycanlılar müəyyən ictimai-siyasi tələblər əsasında VII əsrdən üzü bəri bir neçə əlifba sistemindən faydalanmışlar. Həmin sistemlərdən aşağıdakı ardıcılıqla istifadə olunmuşdur:

Azərbaycan yazısında bu əlifba sistemlərinin heç biri əslində olduğu kimi – yəni eyni ilə işlədilməmişdir. Təbii olaraq, dilimizin fonetik qayda-qanunlarına uyğun həmin əlifbada bir sıra dəyişikliklər aparılmış, bəzi hallarda yeni qrafemlər – hərflər də yaradılıb əlifbaya daxil edilmişdir. Tədqiqat prosesində xalqın – onun ziyalılarının bu sahədəki fəaliyyətləri yazı tarixçisinin diqqətindən kənar qalmamalıdır. Ona görə ki, ancaq bu yolla mükəmməl yazı tariximizi yaratmaq olar.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, hazırda zəngin Azərbaycan milli mədəniyyətinin mühüm bir sahəsi olan yazı tarixinin fundamental halda ortaya gətirilməsi müasir dilçilik elminin başlıca vəzifələri sırasına çəkilməlidir.

2. Əlifba məsələləri

Cəmiyyətin əldə etdiyi əvəzsiz mənəvi mədəniyyət ünsürü olan səs yazısı sistemində əlifbanın rolu və əhəmiyyəti misilsizdir. Əlifba insanların böyük kəşfləri cərgəsində xüsusi mövqe tutmuşdur.

Qədimdən başlayaraq əlifba tərtib etmiş xalqlar onun mədəni inkişaf tarixindəki dəyərini yüksək qiymətləndirərək, optik ünsiyyət yaratmağa xidmət göstərən qrafik vasitə ünsürlərinin zahiri və daxili cəhətlərinin yüksək keyfiyyətli olmasını da nəzərdən qaçırmamış, hərflərin gözəlliyinə, əlifbanın bütövlükdə mədəni olmasına xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Bu fəaliyyət sahəsi ardıcıl olaraq əsrlər boyu davam etmiş və hazırda da insanların yaradıcı təfəkküründə xüsusi proses keçməkdədir. XXI əsrdə dünyanın bir çox xalqlarında mədəni əlifba yaratmaq arzusu və marağı güclü şəkildə özünü göstərir.

Dövrümüzdə mədəni əlifba, başlıca olaraq, dörd cəhətdən şərtləndirilir. Həmin şərtlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Birincisi* – əlifbadakı hərflərin miqdarının az – yəni 22–26 arasında olması;
- İkincisi* – hərflərin quruluşca sadə və yaraşlıqlı olması;
- Üçüncüsü* – hərflərin hər birinin yeganə işarədən ibarət olması;
- Dördüncüsü* – hərflərin düzülüşündə vahid elmi-fonetik prinsipə əsaslanılması.

Bunlardan birinci meyar bir o qədər real deyildir. Çünki əlifba hər dilin mövcud səs sisteminin kəmiyyəti əsasında yaradılır. Dünyada elə dil vardır ki, onun səslərinin – fonemlərinin miqdarı, təxminən, on üçdən artıq deyildir. Lakin elə dil də mövcuddur ki, ondakı fonemlərin sayı 80-dən çoxdur. Belə olan vəziyyətdə mədəni əlifba üçün irəli sürülən birinci prinsipə dünya dillərinin əksəriyyətində heç cür əməl oluna bilmir.

Müasir səs yazıları sistemində sadə və ideal-mədəni əlifba tələblərinə tam cavab verən əlifba nümunəsinə rast gəlmək, demək olar ki, qeyri-mümkündür¹. Dünya xalqlarının bəzi əlifbalarında yuxarıdakı tələb və şərtlərin ancaq birinə və ya ikisinə təsadüf etmək olur. Belə hallar müasir *əlifbaşünaslıqda* qüsurlu kimi qiymətləndirilir.

Əlifbasünaslıq tələbləri baxımından müasir Azərbaycan əlifbasında da bəzi çatışmazlıqlar müşahidə edilir.

a. Müasir Azərbaycan əlifbasının təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan əlifbasının tarixi çox mürəkkəb olmuşdur. Azərbaycan yazısında tarixən bir necə əlifbadan istifadə edilmişdir. Keçən əsrlərdən başlayaraq istər ərəb əlifbası, istər latın və istərsə də kiril qrafikası əsasında hazırlanmış əlifbalarda müəyyən qüsurlara yol verilmişdir.

XX əsrin son illərində yenidən latın əlifbasına qayıtmaq ideyası ortaya çıxdı. Bu ideyanın reallaşdırılması və tezliklə həyata keçirilməsi üçün dövlət səviyyəsində əlifba komissiyası yaradıldı və rəhbərliyimizlə 90-cı illərin əvvəllərində 7 ay müddətində əlifba problemi çox geniş müzakirə obyektinə çevrildi.

Əlifbanın yeni layihəsinə dair müzakirələrdə müxtəlif elm sahələrinin görkəmli alimləri, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvləri, yazıçı və şairlər, radio və televiziya işçiləri, mətbuat və nəşriyyat əməkdaşları, orta və ali məktəb müəllimləri – ümumiyyətlə, geniş ziyalı kütləsi fəal iştirak edirdi. Problemlə əlaqədar xaricdə yaşayan soydaşlarımızdan da fikir söyləyənlər az deyildi.

Müzakirələr prosesində hansı qrafikaya əsaslanmağa, yeni əlifbanın tərtibi formasının necə olmasına, hərflərin

¹ Dünya xalqları üçün ümumi – beynəlxalq əlifba yarada bilən şəxsi ən böyük mükafat – Nobel mükafatı gözləyir.

miqdar və quruluşuna, eləcə də digər qrafik məsələlərə dair onlarca təklif və tövsiyə irəli sürülürdü.

İlk müzakirələrdə əlifbanın dəyişdirilməsinə dair iki bir-birinə əks olan fikir ciddi mübahisələrə səbəb oldu.

1. Bəziləri kiril əsaslı əlifbanı çox müsbət qiymətləndirərək onun dəyişdirilməsinə heç bir ehtiyac və lüzum olmadığını müdafiə edirdilər. Belə mövqə tutanlar ciddi tənqid olunaraq, onların XX əsrin 30–40-cı illərində xalqımıza vurduqları zərbələrdən, rəzilətdən də söz açıldı (Görkəmli ədəbiyyatşünas, böyük alim, akademik Məmmədcəfər Cəfərov əlifbanı dəyişdirmək ideyasına qarşı çıxanların bəzisinin məkrli daxili aləmini açaraq yerindəcə susdurdu).
2. Müzakirələrdə əlifbanın dəyişdirilməsi xalq arzu və təfəkkürünə uyğun bir hadisə olduğu əksəriyyət tərəfindən müdafiə olundu.

Əlifbanın dəyişdirilməsi ideyası qətiləşdirildikdən sonra məsələ ilə əlaqədar teleradio və mətbuat vasitəsilə ictimaiyyətin fikrinin öyrənilməsinə başlanıldı. Hansı əlifba sistemi əsasında yeni Azərbaycan əlifbası yaratmaq fikri ilə bağlı müzakirədə olan onlarca şifahi və yazılı çıxış, yüzlərlə daxili və xarici məktublarda aşağıdakı arzu və təkliflər irəli sürülmüşdü:

1. Qədim Türk-Uyğur, yaxud Orxon-Göytürk əlifbasını müasirləşdirib istifadə etmək;
2. XX əsrin əvvəlinə qədər istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı əlifbanı yazımıza qaytarmaq;
3. Dünya əlifbalarına oxşamayan, tamamilə yeni görünüşlü əlifba yaratmaq;
4. Latın qrafikalı əlifba sistemindən istifadə etmək.

Müzakirələrdə komissiya üzvlərinin və digər iştirakçıların əksəriyyəti tərəfindən dördüncü təklif daha münaşib bilindi. Bəyənən təkliflə bağlı üç fikir səsləndi:

- 1) Heç bir dəyişiklik etmədən müasir türk əlifbasını qəbul etmək;
- 2) XX əsrin 20-ci illərinə qədər istifadə olunmuş latın əsaslı Azərbaycan əlifbasını olduğu şəkildə yazı sistemə qaytarıb işlətmək;
- 3) Latın qrafikalı yeni müstəqil Azərbaycan əlifbası tərtib etmək.

Müzakirə zamanı problemlə məşğul olanlar gələcək nəsillər qarşısında daşdıqları məsuliyyəti, vətəndaş alim borcunu təsəvvür və təxəyyüllərdə canlandıraraq müstəqil əlifba yaratmağa daha böyük üstünlük verdilər.

Müəyyən müddət içərisində gərgin işlər aparılaraq yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsi hazırlanıb ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim olundu. Respublikanın idarə, müəssisə, təşkilat və birliklərində, ali məktəblərin elmi şuralarında, fabriklər, zavod və dəmiryol kollektivlərində, daha bir sıra ictimai-kütləvi yerlərdə geniş müzakirələr keçirilib fikir mübadiləsi aparıldı. Meydana çıxan maraqlı və gərəqli mülahizələr əlifba komissiyasında nəzərdən keçirilib qiymətləndirildi.

A z ər b a y c a n ə l i f b a s ı

1	a	Aa	<i>Aa</i>	9	ge	Gg	<i>Gg</i>	17	qe	Qq	<i>Qq</i>	25	es	Ss	<i>Ss</i>
2	be	Bb	<i>Bb</i>	10	ğe	Gğ	<i>Gğ</i>	18	el	Ll	<i>Ll</i>	26	şe	Şş	<i>Şş</i>
3	ce	Cc	<i>Cc</i>	11	he	Hh	<i>Hh</i>	19	em	Mm	<i>Mm</i>	27	te	Tt	<i>Tt</i>
4	çe	Çç	<i>Çç</i>	12	xe	Xx	<i>Xx</i>	20	en	Nn	<i>Nn</i>	28	u	Uu	<i>Uu</i>
5	de	Dd	<i>Dd</i>	13	ı	İi	<i>İi</i>	21	o	Oo	<i>Oo</i>	29	ü	Üü	<i>Üü</i>
6	e	Ee	<i>Ee</i>	14	i	İi	<i>İi</i>	22	ö	Öö	<i>Öö</i>	30	ve	Vv	<i>Vv</i>
7	ə	Əə	<i>Əə</i>	15	je	Jj	<i>Jj</i>	23	pe	Pp	<i>Pp</i>	31	ye	Yy	<i>Yy</i>
8	fe	Ff	<i>Ff</i>	16	ke,ka	Kk	<i>Kk</i>	24	er	Rr	<i>Rr</i>	32	ze	Zz	<i>Zz</i>

Yeni Azərbaycan əlifbası yaradılarkən yuxarıda göstərilən mədəni əlifba tələbi imkan daxilində nəzərə alınmış, bəzi hərflərin quruluşuna dair təklif və təkidlərə baxmayaraq, liqatur və iki qrafemin bir fonem bildirməsi hallarına yol verilməmişdir.

Bütün cəhdlərə baxmayaraq, fikrimizcə, 1992-ci ildə qəbul olunmuş müasir Azərbaycan əlifbasında, gələcəkdə olsa da, düzəldiləsi bəzi qüsurlar müşahidə edilir. Bu, hər şeydən öncə, hərflərin sıralanmasında özünü göstərir. Məlumdur ki, hər bir linqvistik və ya ekstralingvistik hadisə şərh olunarkən müəyyən elmi prinsiplərə əsaslanılır. Vahid prinsipə əməl etmək elmi təfəkkür formasının başlıca tələblərindəndir. Müasir Azərbaycan əlifbasında istər sait fonemlərin, istərsə də samit fonemlərin hərflərinin bəzisi eyni prinsipə uyğun sıralanmamışdır. Məsələn, məxrəcə yaxın olan sait səsləri bildirən "a" hərfi əlifba cədvəlində birinci, "ə" hərfi yeddinci yerdə, samit səsləri bildirən "b" hərfi ikinci, "p" hərfi isə iyirmi üçüncü yerdə verilmişdir. Lakin saitləri bildirən "ı", "i", "o", "ö", "u", "ü"; samitləri göstərən "c", "ç" hərflərinin yan-yanı düzülməsi elmi və elmi-pedaqoji cəhətdən düzgündür. Əlifbanın bütün hərfləri, imkan daxilində, həmin prinsiplə sıralansa, şübhəsiz, bəzi məsələlər asanlaşmış, həll edilmiş olar.

Məlumdur ki, əlifba tədris zamanı orta məktəbin ibtidai sinfində öyrədilir. Tədrisin isə özünəməxsus pedaqoji və psixoloji tələbləri, prinsipləri vardır. Tədris prosesində işlərin asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru qurulması zəruri sayılır. Mənimsənilməsində bəzi çətinlik olan indiki Azərbaycan əlifbası sadələşsə, onun əzbərdən öyrənilməsi, daimi yadda saxlanması problemi də öz həllini tapar.

Əlifbalardakı hərflərin hər birinin yazıda iki vəzifəsi mövcuddur.

- Birincisi* – sözdəki fonemləri əks etdirməsi;
İkincisi – lazım gəldikdə, sıra bildirmək üçün rəqəm yerində işlənilməsi. Məsələn:

- a) 1-ci
- b) 2-ci
- c) 3-cü
- ç) 4-cü və s.

Hərfin vəzifəsindən birincisi əsas, ikincisi isə köməkçidir. Birincidən fərqli olaraq, ikinci halda bu tələbi yerinə yetirmək üçün əlifbanı əzbər bilmək gərəkdir. Əlifbanı əzbərdən bilməyən hər bir kəs öz fəaliyyətində yazı imkanlarından tam faydalanmaqdan kənar qalır. Bu isə onun mədəni səviyyəsinə müəyyən dərəcədə öz mənfi təsirini göstərir.

Azərbaycan əlifbası ilə bağlı qeyd olunan cəhətlər digər əlifbalarda, o cümlədən ümumtürk əlifbasında da vardır.

b. Ümumtürk əlifbası haqqında

Müasir türk xalqları üçün ortaq əlifba – ümumtürk əlifbası XX əsrin 90-cı illərində yaradılmışdır. Ümumtürk əlifbasının yaradılması xüsusi əhəmiyyətli zərurətin nəticəsidir. Belə ki, XX əsrdə bir-birindən elmi və mədəni, iqtisadi və sosial cəhətdən ayrı düşmüş türk xalqlarının hərtərəfli əlaqələrini bərpa etmək zamanın vacib probleminə çevrilmişdir. Bu işdə türk mənşəli latın əlifbasının böyük təsir gücünə malik olduğu ön plana çəkilmişdir.

Elmi məlumatlara görə, latın əlifbasının tarixi kökləri türk xalqları ilə bağlı olmuşdur. Latın əlifbası deyilən yazı formasının ilk sahibləri olan etrusklar etnik cəhətdən iki türk tayfasından ibarət imiş. Onlar məşhur və qüdrətli tur və sak tayfaları idi. Onlar birləşərək güclü dövlət qurmuş və dünya mədəniyyəti xəzinəsini öz nailiyyətləri ilə, o cümlədən yaratdıqları gözəl və mədəni əlifbaları ilə daha da zənginləşdirmişlər.

Çoxdan türk qəlblərində yer almış ortaq türk əlifbası arzu və istəyi XX əsrin sonunda çin olmağa yaxınlaşırdı. Bunun

həyata keçməsinə keçmiş Sovetlər birliyinin dağılması xüsusən təkən verdi. Müxtəlif türk xalqlarının qovuşması, görüşüb məsləhətləşməsi əsasında ilk növbədə ümumtürk əlifbası yaratmaq ideyası əsaslı şəkildə reallaşmaq yoluna düşdü.

Ümumtürk əlifbası yaratmaq məqsədi ilə Türkiyədə dəfələrlə tədbirlər keçirildi, bütün türkdilli xalqların nümayəndələrinin iştirakı ilə müzakirələr aparılırdı. Geniş və ətraflı müzakirələr əsasında bütün türk dillərinin fonetik sistemi nəzərə alınaraq 34 hərfdən ibarət türk xalqları üçün *ortaq əlifba* təsdiqləndi¹.

Ümumtürk əlifbası

Sıra №-si	Adı	Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Sıra №-si	Adı	Çap şəkli	Əl yazısı şəkli
1	a	Aa	A a	18	le	Ll	L l
2	be	Bb	B b	19	me	Me	M m
3	ce	Cc	C c	20	ne	Nn	N n
4	çe	Çç	Ç ç	21	ñe	Nñ	Ñ ñ
5	de	Dd	D d	22	o	Oo	O o
6	e	Ee	E e	23	ö	Öö	Ö ö
7	ə	Əə	Ə ə	24	pe	Pp	P p
8	fe	Ff	F f	25	re	Rr	R r
9	ge	Gg	G g	26	se	Ss	S s
10	ğa	Gğ	G ğ	27	şe	Şş	Ş ş
11	he	Hh	H h	28	te	Tt	T t
12	xa	Xx	X x	29	u	Uu	U u
13	ı	Iı	I ı	30	ü	Üü	Ü ü
14	i	Ii	I i	31	ve	Vv	V v
15	je	Jj	J j	32	we	Ww	W w
16	ke	Kk	K k	33	ye	Yy	Y y
17	ka	Qq	Q q	34	ze	Zz	Z z

¹ Afad Qurbanov. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı, 1999.

Əlifba cədvəlindən göründüyü kimi, Azərbaycan əlifbasında olduğu şəkildə, ümumtürk əlifbasında da hərflərin düzülüşündə vahid prinsipə əməl olunmamışdır. Yaxın məxrəcli bəzi səslərin hərfləri cədvəldə bir-birindən ayrı, müxtəlif yerlərdə verilmişdir.

Bu qüsur barədə mən müzakirələrin birində ətraflı məlumat verib, hazırladığım əlifba cədvəlini təqdim etdim. Layihə əksəriyyət tərəfindən birmənalı bəyənilmişdir. Lakin ümumtürk əlifbasına dair layihə bütün türkdilli ölkələrə yayılıb razılıq alındığı üçün bu məsələyə gələcəkdə baxılması məsləhət görüldü.

Məsləhət bildiyimiz əlifba quruluşu

1.	A–A	18.	He–H
2.	Ə–Ə	19.	I–I
3.	Be–B	20.	İ–İ
4.	Pe–P	21.	Le–L
5.	Ce–C	22.	Me–M
6.	Çe–Ç	23.	Ne ² –N
7.	De–D	24.	Ze –Z
8.	Te–T	25.	Re–R
9.	E–E	26.	O–O
10.	Ve–v	27.	Ö–Ö
11.	We ¹ –v	28.	Ze–Z
12.	Fe–F	29.	Se–S
13.	Ka–Q	30.	Je–J
14.	K–Ke	31.	Şe–Ş
15.	Ge–G	32.	U–U
16.	Ğa–Ğ	33.	Ü–Ü
17.	Xa–X	34.	Ye–Y

¹ Qosa ve

² Sağır ne (nun), burun fonemi

Türkiyədə türk xalqları üçün ortaq əlifba yaradılmasına dövlət səviyyəsində əhəmiyyət verilir. Müzakirələrin nəticələri ilə ölkə prezidenti yaxından maraqlandığı üçün müntəzəm olaraq ona ətraflı məlumatlar çatdırılırdı. Müzakirələrdə dəfələrlə sədrlik etdiyim üçün Türkiyə dövlət başçılarının, o cümlədən prezidentin, parlament sədrinin və baş nazirin görüşlərində bir neçə dəfə iştirakım olub. Bu rəhbərlərin hər birinin ortaq türk əlifbasının reallaşmasına xüsusi maraq və köməklik göstərmələri aydın şəkildə müşahidə olunurdu.

Ümumtürk əlifbası tam formalaşdıqdan sonra bir sıra türkdilli xalqlar onun əsasında öz əlifbalarını yaratmışlar. Bu proses böyük türk dünyasının az və çox vətəndaşlı xalqları arasında indi də davam etməkdədir. Müasir çoxsaylı türk xalqlarının tarixinə ümumtürk əlifbası güclü təsirə malik, misilsiz mədəni vasitə kimi daxil olmuşdur. Türk dünyasının hərtərəfli inkişafında bunun rolu və əhəmiyyəti heç vaxt azalmayacaqdır.

3.02. ORFOQRAFİYA PROBLEMLƏRİ

Tətbiqi dilçilik şöbəsi kimi orfoqrafiyada müəyyən dilə aid yazı qaydalarından bəhs olunur. Orfoqrafiya dilin saflığı və inkişafı üçün əvəzsiz vasitələrdəndir. Ədəbi dilin müxtəlif komponentlərinin təmizliyi, əsasən, onun köməyi ilə təmin olunur. Məhz buna görə də hazırda inkişaf etmiş dünya ölkələrində orfoqrafiya məsələlərini ən vacib milli mənəvi mədəniyyət problemlərinə aid hesab edərək, onun sabitləşmə və inkişaf etmə proseslərinin müntəzəm olaraq nəzarətdə saxlanılmasına ciddi ictimai əhəmiyyət verilir.

Orfoqrafiya problemləri Azərbaycanda da diqqət mərkəzində özünə yer tapmışdır. Azərbaycan ədəbi dili-

nin zənginləşmə və inkişaf etməsində orfoqrafiya xüsusi rola malik olmuşdur.

1. Azərbaycan orfoqrafiyasının tarixindən

Azərbaycan yazısının orfoqrafiyası xüsusi tarixə malikdir. Bu orfoqrafiya xalqımızın müxtəlif səbəblərdən dəfələrlə dəyişib istifadə etdiyi cürbəcür sistemli əlifbalarla bağlı və eləcə də dilimizin zənginləşməsi ilə əlaqədar olaraq zaman-zaman dəyişikliklərə məruz qalmış və bununla yanaşı, əsaslı təkmilləşmə yolu keçmişdir.

Azərbaycan orfoqrafiyası ilə hələ keçmiş zamanlardan başlayaraq ayrı-ayrı şəxslər məşğul olmuşlar. Onların hər biri orfoqrafiya məsələlərinə öz mövqeyindən yanaşmış və bunun nəticəsində keçmiş illərdə hamının eyni şəkildə qəbul edə biləcəyi vahid orfoqrafiya qaydaları sistemi yaranıb formalaşmamışdır. Azərbaycan orfoqrafiyası qaydalarındakı ciddi müxtəliflik uzun zaman hökm sürmüşdür.

Ötən digər əsrlərə nisbətən XIX yüzillikdə kütləvi orfoqrafiya məsələləri daha ciddi zərurət yaratmışdır.

Həmin əsrin böyük şəxsiyyətlərindən biri olan M.F.Axundov orfoqrafiya ilə daha yaxından və daha çox məşğul olmuşdur¹.

Azərbaycan yazısının orfoqrafiya qaydaları üçün M.F.Axundov fonetik prinsipi əsas götürmüş və dilimizə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlərin dilimizin fonetik tələblərinə uyğun yazılmasını məsləhət bilmişdir. Bu doğru yol Azərbaycan orfoqrafiyası tarixində kütləvi, xəlqi keyfiyyətlərin yaranması üçün bünövrə təşkil etmişdir. XX əsrin ilk illərində çoxsaylı ziyalıları orfoqrafiya problemləri dərinə düşündürmüşdür. Orfoqrafiyanı xəlpiləşdirmək və asanlaşdırmaq üçün M.F.Axundovun fonetik

¹ Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, B., 2003.

prinsipi sahəsindəki ideyası əsas götürülərək xeyli işlər görülmüşdür. 1907-1908-ci illərdə yaradılmış dərs kitablarında köhnə qaydalar pozulmuş, yeni qaydalar müəyyənləşdirilmişdir.

1911-ci ildə *Mahmud bəy Mahmudbəyov* orfoqrafiyanın əsaslarına aid xeyli dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Azərbaycan orfoqrafiyasının tarixində XX əsrin 20-ci illəri xüsusi mərhələ təşkil edir. Həmin zaman kəsiyindən etibarən orfoqrafiya problemləri *ümmüxalq isinə, dövlət işinə* çevrilmişdir.

1922-ci ildən başlayaraq orfoqrafiya məsələsinə dair böyük işlər aparılmışdır. Yeni və əsaslı orfoqrafiya qaydalarının fonetik və morfoloji prinsiplər əsasında düzəldilməsi qərarlaşdırılmışdır. Hazırlanmış layihə və işlər xüsusi orfoqrafiya konfranslarında geniş müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan orfoqrafiyasının inkişaf tarixi göstərir ki, yazımız üçün yaradılmış “Qaydalar” ayrı-ayrı illərdə müzakirə olunub get-gedə təkmilləşdirilmişdir.

Hazırda – XXI əsrin ilk illərində istifadə olunan “Orfoqrafiya qaydaları” 1958-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə təsdiq olunmuşdur. 1959-cu ildə isə bəzi qaydalarda dəyişiklik edilmişdir. 45 il müddətində bu “Qaydalar” elmi müşahidə və nəzarətdən kənar qalmış, əsasında yarandığı dildən müəyyən dərəcədə ayrı düşmüşdür.

Yeri gəlmişkən yada salmalıyıq ki, orfoqrafiya qaydaları sabitliyinin əldə olunması hər bir xalqın yazılı nitq mədəniyyətində çox böyük tətbiqi linqvistik nailiyyətdir. Bu keyfiyyət üçün orfoqrafiya xidmət etdiyi dilin inkişafını izləməli, hər növ leksik və qrammatik yeniliyi özündə əks etdirməlidir. Ancaq belə olduqda ideal orfoqrafiya əsaslı şəkildə formalaşa bilər. Əks halda isə orfoqrafik sistemdə anlaşılmazlıq, dolaşıqlıq, gerilik kimi hallar baş verir.

2. Müasir Azərbaycan orfoqrafiyasında vəziyyət

Son illərdə müasir Azərbaycan yazısının orfoqrafiyasında bəzi orfoqrafik tələblərin unudulması və başqa səbəblər nəticəsində çoxlu xoşagəlməz hallar baş vermişdir. Hərc-mərclik o həddə gəlib çatıb ki, bir çox hallarda rəsmi qüvvədə olan orfoqrafik qaydalara əməl olunmur. Mövcud “Qaydalar”ı bəyənməyənlər özlərini “yenilikçi” kimi göstərməyə cəhd edirlər. Nəşriyyatlarda və mətbuat səhifələrində mövcud “Qaydalar”a qarşı hücum, “yeni” qayda yaratmaq istiqamətində yarışlar müşahidə olunur. Təəccüblü burasıdır ki, aidiyyəti olan təşkilat, müəssisə rəhbərləri və mütəxəssislər bu prosesin baş alıb getdiyini ya görmür, ya da görmək istəmirlər.

Orfoqrafik bəla Azərbaycanı bütövlükdə bürüyüb. Azərbaycanın şəhər və kənd tipli yaşayış məntəqələrində, küçə və meydanlarında, müəyyən mövzu və məqsədli divar lövhələrində sözlərin yazılışının təhrif olunmasına addım-baş rəst gəlmək olur. Bakı küçələrinin birindəki lövhədə *bərbərxana* sözü səhvən *bər-bərxana* formasında yazılmışdır. Ətraf kəndlərin birində dükan qarşısındakı lövhələrdə “Maşın ehtiyat hissələri” ifadəsindəki “ehtiyat” sözü iki formada – yəni *ehtiyat* və *ehdiyyat* kimi yazılmışdır. Belə gözağrıdan orfoqrafik qüsurlar yüzlərlə, bəlkə də minlərlədir. Hətta qüsurlar o dərəcədə çox və müxtəlifdir ki, onları düzgün qruplaşdırmağa hər mütəxəssis tam müyəssər ola bilməz, böyük çətinliklə üzləşər.

Orfoqrafiyamızda olan qüsurlar adi olmayıb, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına ciddi maneçilik törədən başlıca nöqsanlardandır. Zəmanəmizdə belə qüsurların artmasının əsas səbəbləri orfoqrafiya qaydalarının köhnəlməsi, yararlı orfoqrafik sözlüyün olmaması və orfoqrafik nəzarətin zəifləməsi – unudulmasıdır.

Xüsusi qayğı və nəzarət tələb edən müasir Azərbaycan orfoqrafiyasının qaydalar sisteminə dair aşağıda qeyd olunan məsələlərə də nəzər yetirilsə, şübhəsiz ki, nəticəsiz qalmaz.

3. Apelyativ vahidlərin yazılış qaydalarına dair

Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin əsas hissəsini apelyativ vahidlər təşkil edir. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində olan leksemlərin hamısı orfoqrafik tələblər süzgəcindən keçməmiş, orfoqrafik əhatədən xeyli miqdar leksik ünsür kənarda qalmışdır. Eyni zamanda apelyativ sistemə məxsus olan bir çox sözün yazılışında da çətinliklərlə rastlaşılır. Belə hallar Azərbaycan orfoqrafiyasının inkişafına, vahid yazı sisteminin sabitləşməsinə ciddi maneçilik törədir.

Məlum məsələdir ki, yazı – əlifba və orfoqrafiya bir-biri ilə bağlıdır. 1992-ci ildən xalq latın əsaslı əlifbaya keçmiş, lakin orfoqrafiya məsələləri nəzərlərdən kənarda qalmışdır. Orfoqrafik hərc-mərclik ədəbi dilimizin tərəqqi yolu qarşısında, az qala, qalibgəlinməz vasitəyə çevrilmişdir.

XXI əsrdə orijinal orfoqrafiya qaydaları yaratmaq üçün bir neçə cəhət xüsusi əhəmiyyət verilməsi gərəkdir. Birincisi – Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan hər bir sözün orfoqrafik münasibət və tələblə əhatə olunmasıdır. Bir neçə sözün orfoqrafik münasibətdən kənardə qalması yazı sisteminin mədəni keyfiyyətlərinin azalmasına səbəb ola bilər. İkincisi – apelyativ leksikaya dair geniş və aydın orfoqrafik informasiyanın verilməsidir. Orfoqrafik qaydalara dair qaranlıq məlumatların yoxluğu, olmaması orfoqrafiyaya tam aydınlıq, anlaşılıqlıq gətirir ki, bu da yazı mədəniyyətində ən gözəl keyfiyyətlərdəndir. Üçüncüsü – sözlərin yazılışında fonetik prinsipin lazımı səviyyədə nəzərə alınmasıdır. Fonetik prinsipə geniş yer vermək Azərbaycan dilinin təbiəti ilə bağlıdır. Orfoqrafiyanın tarixində fonetik prinsipə daha çox əsaslanmaq ənənəsi çoxdan yaranmış və özünü doğrultmuşdur.

4. Onomastik vahidlərin yazılış qaydalarına aid

Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik vahidlərlə bağlı orfoqrafik sistemdə müəyyən qaydalar vardır. Məlum olduğu kimi, onomastik vahidlər məna və quruluşca müxtəlifliyə malikdir. Buna görə də ayrı, bitişik və defislə yazmaq qaydaları onomastik vahidlərə də şamil edilir.

Azərbaycan orfoqrafiyasında onomastik vahidlər – xüsusi isimlər barədə belə bir qayda müəyyənləşdirilmişdir: bütün xüsusi isimlərin baş hərfi böyük yazılır. Məlumdur ki, bütün şəxs adları, xalq, tayfa, qəbilə adları, toponim və hidronimlər, kosmonim və zoonimlər, ktematonimlər xüsusi adlardır. Mövcud orfoqrafik qaydaya görə, xalq, millət, tayfa, qəbilə adlarından başqa bütün xüsusi adların baş hərfi böyük yazılır.

Orfoqrafiyada bu, müstəsnalıqdırsa, onun səbəbi aydın olmalıdır. Dünya xalqlarında baş hərfi böyük yazılan sözlərə dair müxtəlif qaydalar mövcuddur. Məsələn, alman yazısında bütün isimlərin baş hərfi böyük yazılır. Türkiyə türkcəsinin yazısında *bütün xüsusi isimlərin* baş hərfi böyük yazılır.

Fikrimizcə, xüsusi isim adlanan söz kateqoriyasının orfoqrafiyasına düzgün və ehtiyatla yanaşılmalıdır.

Azərbaycan yazısında diqqəti çəkən daha bir məsələ vardır. Xüsusi isimlərdən *Göy göl*, *Maralgöl*, *Bozdağ* və sair bu tipli sözlərin bəzisi bitişik, bəzisi defis və bəzisi də ayrı yazılır. Müasir nəşriyyat və mətbuat səhifələrində *Göytürk* termininin iki formada *Göy Türk* və *Göytürk* kimi yazıldığına rast gəlirik. Bu qəbildən olan onomastik sözlərə dair vahid qayda müəyyən etmək Azərbaycan yazısının xeyrinə ola bilər.

5. Alınma söz və ünsürlərin yazılış qaydalarına dair

Məlumdur ki, istisnasız olaraq bütün dünya dilləri arasında yaxın və uzaq əlaqələr mövcuddur, bunun da əsasında mənşə və quruluşundan asılı olmayaraq bir dildən o birisinə söz, ifadə, morfoloji ünsür daxil ola bilir. Arasikəsilməyən belə linqvistik proses nəticəsində qohum, yaxud başqa sistemli dilə keçmiş vahidlərin mənimsənilməsi hər bir dilin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, başqa şəkildə desək, hər hansı dil vahidi keçdiyi dilin statusunu qəbul edir. Bu növ dil vahidlərinin yazılışına dair qaydaların müəyyənəşdirilməsi xüsusi ehtiyatlılıq və böyük məsuliyyət tələb edən sahədir.

Azərbaycan orfoqrafiyasında alınmaların yazılış qaydaları ilə bağlı ciddi problemlər meydana gəlmişdir. Qüvvədə olan müasir Azərbaycan orfoqrafiyasında alınma söz və ünsürlərin yazılışına dair başlıca iki yol müşahidə olunur.

1. Alınma dil vahidlərinin Azərbaycan orfoqrafiyasının fonetik prinsipinə uyğun yazılması

Yeri gəlmişkən xatırladım ki, deyildiyi kimi yazmaq prinsipi dilimizin təbiətinə uyğundur və bu ideya XVIII-XIX əsrlərdə ziyalılarımız tərəfindən irəli sürülmüş və qızğın müdafiə edilmişdir.

Fikrimizcə, orfoqrafiya problemləri yenidən təkmilləşdirilərkən fonetik prinsipin tələblərinə daha geniş yer verilməlidir. Hər bir alınma dil vahidi Azərbaycan dilinin təbiətinə, qayda-qanunlarına uyğun yazılmalıdır. Bunu dilimizin təbiəti tələb edir.

2. Alınma söz və ifadələrin mənbə dildə olduğu kimi yazılması

Linqvistik tarixi təcrübədən aydın olur ki, alınmalar mənbə dildəki kimi yazıldıqda keçdiyi dilin ahəngdarlıq,

musiqilik, rəvanlıq və digər bu cür gözəl məziyyətlərinə mənfi təsir edərək onun həm yazılı, həm də şifahi formasının ümumi inkişafına maneçilik törədir.

Azərbaycan dilinə VII əsrdən üzü bəri onlarca ərəb sözü, XIV əsrdən fars mənşəli sözlər daxil olmuş və bunların orfoqrafiyasında ərəb və fars qaydaları da saxlanılmışdır. XIX və XX əsrlərdə ərəb və fars dilini bilən ziyalıların bəzisi həmin dillərin təsirindən uzaqlaşma bilmədikləri üzündən hind-Avropa dilləri ailəsinə məxsus olan bu dillərə aludəlik göstərib, bir çox sözlərin mənşə dillərdə yazılmasına üstünlük vermişlər.

XX əsrin əvvəllərindən Avropa mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinə güclü axını başlamışdır. Bu prosesdə də Avropa təhsilli, xüsusi olaraq rus dilində təhsil almış ziyalıların bir çoxu alınma sözlərin bu dillərdəki kimi yazılmasına təkid etmişlər. XXI əsrin əvvəlinə kimi davam edən bu proseslər müəyyən mənada Azərbaycan orfoqrafiyasının ağırlaşmasına səbəb olmuşdur.

Şərq və Qərb dillərindən alınma dil vahidlərinin yazılışında qoşa sait və samitli sözlərin orfoqrafiyasında Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətləri heç bir cəhətdən nəzərə alınmamışdır. Bunun nəticəsi olaraq alınma sözlərin bir qismi adaptasiya edilərək, Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılaraq, sadə tələffüz olunmasına baxmayaraq, mənşə dildəki yazılış qaydası orfoqrafiyamıza gətirilmişdir. Bir neçə sözün yazılışına və deyilişinə fikir verək.

*Azərbaycanca
tələffüz olunur*

*Mənşə dildə
yazılır*

Atestat
Disertasiya
Apanent

at[t]estat
dis[s]ertasiya
op[p]onent

Komisar	<i>komis[s]ar</i>
Sesiya	<i>ses[s][i]ya</i>
Masaj	<i>mas[s]aj</i>
Mətəl	<i>mə[ə]t[t]əl</i>
Hədiyyə	<i>hədiy[y]ə...</i>

Bu yol illərlə Azərbaycan orfoqrafiyasının müəyyən dərəcədə ağırlaşmasına, çətinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Əcnəbi dillərdən alınan söz və ifadələr, qrammatik ünsürlər deyiliş və yazılış cəhətdən düzgün mənimsənilmədikdə dilin tərəqqisi qarşısında maneə yarana bilər, başqa şəkildə, obrazlı deyilsə, dil buxovlanır. Hər hansı bir dilin baryer əhatəsinə düşməsi onun sərbəstliyinin alınması deməkdir. Sərbəstlik dilin başlıca inkişaf amillərindəndir. Ona görə də dilin sərbəstliyinə maneçilik törətmək, öz növbəsində, həmin dilin gələcək məhvinə zəmin yaratmaq deməkdir. Belə dil siyasəti XX əsrin III rübündən başlayaraq keçmiş Sovetlər birliyində xüsusi planla, təcridən həyata keçirilirdi. O zamanlar milli dillərə keçən sözlərin Sovetlər birliyinin dövlət dilinin yazısında olduğu kimi yazılması tələb edilirdi.

Zənnimcə, Azərbaycan orfoqrafiyasında alınma sözlərin, ünsürlərin yazılışı barədə geniş elmi-nəzəri məlumatlar, göstərişlər verilməli, hər sözün orfoqrafiyası barədə ciddi düşünülməlidir. Hər şeydən öncə, doğma dilimizin milli koloriti qorunmalıdır. Milli linqvistik keyfiyyətlərin mühafizə olunması üçün hər növ alınmanın Azərbaycan dilinin əvəzsiz milli təbiətinə, saf ruhuna, əyilməz tələblərinə uyğun orfoqrafik qaydalar müəyyənləşdirilməlidir. Bu, Azərbaycan yazısının müasir tələblərindəndir.

6. Qrammatik və digər ünsürlərin yazılış qaydalarına dair

Azərbaycan orfoqrafiya qaydaları sistemində morfoloji prinsip əsasında müəyyənləşdirilmiş orfoqrafik qaydalar xüsusi mövqeyə malikdir. Bunların içərisində tələffüz olunduğu kimi yazılan qrammatik ünsürlərlə yanaşı, deyilişindən fərqli yazılan şəkilçilər də az deyildir. Bu sahədə geniş məlumatlara və ciddi dəqiqləşdirmələrə xüsusi ehtiyaclar duyulur.

Mətbuat səhifələrində şəkilçilərin müxtəlif formada yazıldığına rast gəlmək olur. Bir neçə misala nəzər yetirək:

1) Onun yol pulusu yoxdur.

[Onun yol pulu yoxdur].

2) Bir-birimizin əlindən tutağın.

[Bir-birimizin əlindən tutaq].

3) Atavu çağır.

[Atanı çağır].

Göründüyü kimi, misallarda ədəbi dilə yad olan ünsürlər, dialekt əlamətləri yersiz olaraq işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan yazısının orfoqrafiyasında meydana gəlmiş bu hərc-mərclik hazırda ədəbi dilin inkişafına ciddi maneçilik törətməkdədir.

7. Orfoqrafiya sahəsində vəzifələr

Mükəmməl və yüksək səviyyəli mədəni orfoqrafiya hər bir ədəbi dilin inkişafı üçün ən zəruri vasitələrdəndir. Yazı sistemində belə linqvistik keyfiyyətə lazımınca nail olmaq məqsədi ilə bu sahədə meydana çıxan hər hansı bir məsələnin vaxtında və düzgün həll olunması əsas şərtlərdəndir.

Müasir Azərbaycan yazısının orfoqrafiyası sahəsində hazırda tətbiqi dilçilik üzrə qarşıda bir sıra başlıca vəzifələrin həlli durur.

1. Taməhatəli orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması. Orfoqrafiya problemlərini bütövlükdə nizama salmaq üçün tam və əsaslı “Qaydalar” sisteminin yaradılması zərurət təşkil edir. “Qaydalar” hər bir xalqın *yazı kompası* rolunu oynayır. Bu yazı kompasının gücü, təsiri, gərəклиyi ilk növbədə onun tamlığından asılıdır. Məlumdur ki, ədəbi dildə istifadə olunan hər növ dil vahidi mütləq şəkildə yazıda öz əksini tapır. Buna görə də şifahi dildə olan hər hansı ünsiyyət vahidi üçün orfoqrafik qayda müəyyənləşdirilməlidir. Ancaq belə olduqda arzu edilən *taməhatəli* orfoqrafiya sistemi yaratmaq mümkün ola bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir Azərbaycan orfoqrafiyasında indiyə qədər səthi işlənmiş, dolaşmış və yarımçıq olan sahələr az deyildir. Buna görə də taməhatəli, bütöv orfoqrafiya yaratmaq məqsədi ilə müxtəlif sahələrdəki boşluqlar doldurulmalı, dilimizdə olan hər bir leksik və qrammatik ünsür orfoqrafik tələblərdən kənar qalmamalıdır.

Hazırda təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri Azərbaycan dilinin bütün vahidləri nəzərə alınmaqla taməhatəli orfoqrafiya qaydaları layihəsinin işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Həmin orfoqrafiya qaydaları bütün sahələrdə yazılı ədəbi dilin lazımınca istifadəsində tam və *mötəbər vasitəyə* çevrilməlidir.

2. Orfoqrafiyanın sadələşdirilməsi. Müasir dünya orfoqrafiyalarında ən başlıca məziyyətlərdən biri onların sadə olmasıdır. Sadə və anlaşılıq orfoqrafiya yazı mədəniyyətinin inkişafına, leksik və qrammatik ünsürlərin maneəsiz mənimsənilib yadda saxlanılmasına xüsusi imkanlar yaradır və bununla bərabər dilin inkişaf sürətinə zəruri təkan verir.

Azərbaycan orfoqrafiyasının sadələşdirilməsi üçün mövcud qaydalar sistemində ciddi islahatlar aparılmalı, təsirli işlər görülməlidir. Səhv olaraq vaxt ilə Azərbaycan əlifba cədvəlinə daxil edilmiş apostrof işarəsi 1992-ci ildən hərflər sırasından çıxarılmış və yazıda da onun orfoqrafik işarə kimi işlədilməsi məsləhət bilinməmişdir. Apostrofun yazıdan götürülməsinə dair ictimaiyyətdə iki fikir meydana çıxmışdır: 1) apostrofun tamamilə yazıdan çıxarılması; 2) apostrofdan istifadə olunması. İkinci fikrin tərəfdarlarının bir çoxu hazırda apostrofun əvvəllərdə olduğu kimi bütövlükdə işlədilməsini müdafiə edir; bəziləri isə apostrofun hələlik orta məktəblərin aşağı siniflərində işlədilməsini lazım bilir.

Fikrimizcə, ikitirəliyə son qoyaraq, bir mövqedə dayanıb qəti söz deməklə birdəfəlik apostrof işarəsinin yazımızdan uzaqlaşdırılmasına nail olmaq lazımdır. Belə bir hadisə müasir Azərbaycan yazısının sadələşdirilməsi yolunda ilk müsbət hal kimi xüsusi qiymətə layiqdir.

Orfoqrafik qaydalar müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan yazısının sadələşdirilməsi naminə qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı üzərində orfoqrafik əməliyyatların aparılmasına xüsusi yer verilməlidir. Diqqətlə və ehtiyatla yerinə yetirilən bu cür işlərin orfoqrafiyamızın mədəni keyfiyyətlərinin yüksəlməsində faydalı rol oynaya biləcəyi şübhəsizdir.

3. Orfoqrafiya qaydalarının geniş müzakirəsinin keçirilməsi. Orfoqrafiya cəmiyyətin əli qələm tutan hər bir üzvünün ən çox və tez-tez müraciət etdiyi tətbiqi linqvistik vasitədir. Elə buna görə də orfoqrafiya mahiyyətə ümumxalq işidir. Xalqın milli mənəvi mədəniyyət tarixində onun əhəmiyyəti əvəzsiz, rolu isə son dərəcə böyükdür.

Orfoqrafiya problemləri həm də dövlət mahiyyətlidir. Bunun nəticəsidir ki, orfoqrafiya məsələləri Nazirlər

Kabineti tərəfindən idarə olunur və həyata keçirilir. Orfoqrafiya problemlərinin həllində başlıca məsələlərdən biri hazırlanmış orfoqrafik qaydalar sisteminin məzmunlu və mahiyyətli müzakirəsinin təşkilidir. Mətbuatda, tele-radioda aparılan müzakirələrdə irəli sürülmüş dəyərlili fikir və mülahizələr, təklif və tövsiyələr tərtib olunan "Qaydalar"ın təkmilləşdirilməsinə öz müsbət təsirini göstərə bilər.

Təsdiq olunmuş qaydaların heç birinin ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən dəyişdirilməsinə yol verilmir.

4. Orfoqrafik lüğətlərin yaradılması. Orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsində lüğətlər əvəzi olmayan vasitələrdəndir. Buna görədir ki, müxtəlif fəaliyyət sahəsində çalışan hər bir insanın ən çox müraciət etdiyi bu növ lüğətlərdir.

Azərbaycan orfoqrafiyasına dair buraxılmış son sözlük – lüğət müasir tələblərə cavab verə bilməyən vasitəyə çevrilmişdir. Son illərin dil prosesləri yeni, mükəmməl Azərbaycan orfoqrafiyasına dair lüğətlərin yaradılması zərurətini qarşıya çıxarmışdır.

Bu sahədə vəzifə Azərbaycan orfoqrafiyasına dair tam əhatəli geniş lüğətin tərtib edilməsindən ibarətdir. İctimaiyyətin orfoqrafik lüğətlə təmin olunması orfoqrafiyanın nizama salınmasına və inkişafına xüsusi köməklik edə bilər.

Orfoqrafik lüğətlər yaradılarkən məqsəddən asılı olaraq onların üç növünün hazırlanması daha faydalı olar:

- 1) Böyük orfoqrafik lüğət;
- 2) Kiçik orfoqrafik lüğət;
- 3) Məktəbli orfoqrafik lüğəti.

5. Qaydalar"a düzgün əməl edilməsi üçün müntəzəm orfoqrafik nəzarət zəruriliyi. Bütün ictimaiyyət tərəfindən orfoqrafik qaydalara düzgün, eyni formada əməl olunması üçün orfoqrafik nəzarətə ciddi ehtiyac duyulur. Orfoqra-

fik nəzarət yazı prosesində baş verə bilən hər cür qüsurun vaxtında qarşısının alınmasına xidmət etmək məqsədi ilə yaradılır. Bu tələbə əməl olunmadıqda yazıda hərc-mərclik törəyir və nəticədə optik ünsiyyət işinin tərəqqisinə mənfi təsir göstərilir.

Xeyli müddətdir ki, Azərbaycanda *orfoqrafik nəzarət* unudulduğundan yazıda xoşagəlməz hallar çoxalmışdır. Nəşriyyat və mətbuatda, ölkənin yaşayış məntəqələrində, küçə və meydançalarda müəyyən orfoqrafik qaydanın pozularaq müxtəlif şəkildə yazıldığına rast gəlinir. Hətta 1992-ci ildə yaradılmış yeni əlifbanın cədvəlində “Ə” səsi-ni bildirmək üçün üstündə iki nöqtə olan “a” hərfi göstərilmiş və sonradan bunun dəyişdirilməsinə baxmayaraq, bəzi yerlərdə, o cümlədən Qax rayonu ərazisində bu düzəlişə əməl olunmamış, divar lövhəsində *lalə* əvəzinə lalə yazılmışdır. Belə hallar sistemətiq olaraq orfoqrafiya məsələləri ilə məşğul olmağı və orfoqrafik nəzarətin gücləndirilməsini zərurət kimi meydana çıxarır.

Hazırda aidiyyəti olan orqan, müəssisə və təşkilatların bu sahədə ən ümdə və vacib vəzifələrindən biri kimi orfoqrafik nəzarətin təşkili və gücləndirilməsi olmalıdır.

Orfoqrafik qaydalara düzgün əməl edilməsinə nəzarətin müxtəlif yolları vardır. Bunlardan ən təsirlisi *moratoriumların* keçirilməsidir. Aparılmış moratoriumların nəticəsində orfoqrafik qaydalara əməl etməyənləri müəyyənləşdirib ciddi cəzalandırmaq olar ki, öz növbəsində, bu tədbir başqalarına da təsir göstərər.

* * *

Orfoqrafiya problemlərinin həlli üçün onun ayrı-ayrı məsələlərinin filoloji-linqvistik istiqamətdə işlənilib dəqiqləşdirilməsinin kimlərə həvalə olunmasından çox şey asılıdır. Ona görə də, keçən illərdə olduğu kimi, səriştəsi

və aidiyyəti olmayan şəxslərə “etika” naminə formal şəkildə bu işlərin tapşırılması yolverilməz hesab olunmalıdır. Azərbaycan orfoqrafiya qaydalarının düzgün işlənib hazırlanmasına bu sahədə geniş təcrübəsi olan peşəkar dilçilərin cəlb edilməsinə geniş yer və əhəmiyyət verilsə, orfoqrafiya problemləri uğurlu nailiyyətlərlə həll oluna bilər. Yaxşı deyilib: *“Çörəyi çörəkçiyə ver, birini də üstəlik”*.

3.03. ORFOEPIYA PROBLEMLƏRİ

Dilin orfoepik qaydalarının cəmi və ondan bəhs edən tətbiqi dilçilik şöbəsi **orfoepiya** adlanır. Ədəbi dilin şifahi qolu üçün orfoepik qaydalar inkarolunmaz zərurət təşkil edir. Buna görə də xırdaca orfoepik qüsurlar müşahidə edilən hər hansı bir nitq mədəni ünsiyyət meyarından kənar qalır. Mədəni nitq keyfiyyəti ilk növbədə onun saflığı, düzgünlüyü ilə ölçülür.

Azərbaycan orfoepiyası qədim yaranma və inkişaf tarixinə malikdir. Bu sahədə zaman-zaman böyük işlər görülmüş, xeyli miqdarda milli orfoepik qaydalar müəyyən-ləşdirilib ictimaiyyətin sərəncamına verilmişdir.

Xatırlatmalıyıq ki, dil daima və müntəzəm inkişafda olan ictimai hadisədir. Cəmiyyətin bütün üzvlərinin xidmətində olan dildə baş verən hadisələr, proseslər hamı tərəfindən eyni dərəcədə mənimsənilmir. Bununla yanaşı, dilə müxtəlif peşə və bilik sahibi olan insanlar mü-raciət etdikləri üçün ünsiyyət prosesində ciddi fərqlər, bəzən xoşagəlməz hallar meydana gəlir. Nəzarətsizlik və qayğısızlıq üzündən hazırda Azərbaycan orfoepiyasının bütün sahələrində saysız-hesabsız qüsurlar, təhriflər səslənməkdədir.

1. Orfoepik qaydalar ədəbi tələffüzün əsas komponenti kimi

Ədəbi tələffüz geniş anlayışdır. Buraya orfoepik qaydalarla bərabər, vurğu və intonasiya da daxildir. İndiyə qədər çox hallarda bunlar birlikdə götürülməmiş, onlardan ayrı-ayrılıqda bəhs olunmuşdur. Adıçəkilən linqvistik hadisələr vahid problemlə bağlı olduğu üçün bunların şərhini də vəhdət halında aparılmalıdır.

Düzgün ədəbi tələffüzün məzmununu təşkil edən bu komponentlər içərisində orfoepik qaydalar kəmiyyət və keyfiyyətə xüsusi yerə malikdir.

Orfoepik qaydalar məzmunca üç qrup təşkil edir və hər birinin özünəməxsus linqvistik tələbləri vardır.

1) *Fonem və fonem tərkiblərinə məxsus qaydalara dair*. Bu növ qaydaların müəyyənəşdirilməsində dilin milli koloritinin qorunmasına daha ciddi əməl olunması tələb edilir. İstifadədəki qaydaların, demək olar ki, əksəriyyətində göstərilən tələb nəzərə alınmışdır. Lakin hazırda fonetik orfoepiya sahəsində iki şəkildə çatışmazlıq və qüsurlu özünü göstərir. *Birincisi* dilimizin fonem və fonem tərkiblərinə dair müəyyən edilməmiş və müəyyənəşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulan linqvistik hadisələrin çoxluğudur. *İkincisi* mövcud fonetik-orfoepik qaydaların bəzi insanlar, hətta ziyalılar tərəfindən müxtəlif səbəblərdən tez-tez kobudcasına pozulmasına yol verilməsidir.

Ümumiyyətlə, orfoepik qaydaların pozulmasında üç səbəb daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur: dialekt təsirinə, başqa dildə təhsil almaq və şifahi nitqə "yenilik" gətirmək nəticəsində.

Tələffüz sahəsində dialekt xüsusiyyətlərini ədəbi dilə gətirmək çoxdankı prosesdir və bu, tədricən azalmağa doğru istiqamətlənmişdir. Nitqdə dialekt təsirinə yer vermək müasir ədəbi tələffüz üçün olduqca bağlılaşmazdır.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi formasında (qolunda) başqa dildə təhsil almış şəxslərin danışığı prose-sində ciddi nöqsanlar meydana çıxır. Belə qüsurları müşahidə etmək üçün radio və televiziya kanallarındakı aparıcıların nitqlərinə nəzər yetirmək kifayətdir.

Bəzi radio və televiziya aparıcılarının danışılarında səhv olaraq “q” səsi “g” kimi tələffüz olunur:

qərar – gərar		qədər – gədər
qeyd – geyd	Q > G	qüsür – güsür
qiymət – giymət		qişa – gişa...

Başqa hallara da tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, “q” səsi “k” kimi (diqqət – dikket), “ə” səsinin “a” kimi (yəqin – yaqinki), “h” səsinin “x” kimi (məhəbbət – məxəbbət) tələffüz edildiyi müşahidə olunur.

Radio və televiziya böyük gücə malik vasitələrdir. Onların dinləyici və tamaşaçılarından miqdarı hər hansı bir zalın və ya auditoriyanınkindən qat-qat çoxdur. Belə güclü vasitələr ədəbi dilin inkişafında müsbət rol oynadığı kimi, ona yad olan “qaydalar”ın cəmiyyət arasında geniş yayılmasında da xüsusi təsir göstərə bilər. Buna görə də radio və televiziya aparıcılarının nitqi nümunəvi səciyyəyə malik olub, ədəbi dilin inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynamalıdır. Bu sahədə təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsinə ciddi səy göstərməlidir.

2) Söz və ifadələrin tələffüzünə məxsus qaydalara dair.

Orfoepiya sistemində söz və ifadələrin düzgünlüyünü təmin edən qaydalar da az deyildir. Hər söz və ifadənin dəqiq, düzgün və aydın tələffüzü ədəbi dilin tembrinə əsaslanır.

Dildəki hər hansı bir söz və ya ifadənin təhrif olunmuş şəkildə tələffüzü təkcə nitq mədəniyyəti baxımından deyil, həm də dilin inkişafına mənfi təsir göstərən amildir.

Təəssüf ki, müasir dövrdə bu məsələlərə ehtiyatla yanaşmayanlar da az deyildir. Radio və televiziya da təhrif edilən onlarca söz və ifadəyə təsadüf etmək olur. Biz burada iki sözdən bəhs etməklə kifayətlənəcəyik.

Azərbaycan sözü. Vətənimizin, ölkəmizin, dövlətimizin, xalqımızın, dilimizin adı. Bu söz hər bir Azərbaycan vətəndaşının dilində gündə ən azı 10–15 dəfə təkrarlanır və ya təsəvvürdə canlanır. Nitqlərdə işlənmə kəmiyyətinə görə “Azərbaycan” sözü birinci yerdə durur. Belə tez-tez işlənən leksik vahidin tələffüzündə ciddi qüsuraya yol verildiyi müşahidə olunur.

“Azərbaycan” sözü səhv olaraq *Azarbaycan*, *Azerbaycan*, *Azırbaycan* kimi tələffüz olunur. Bu sözün bünövrəsində “*azər*” sözü durur. “**Az**” qədim türk tayfalarından birinin adıdır, “**ər**” isə cəmlilik anlayışını bildirir¹. **Az+ər – Azlar** deməkdir.

Deməli, Azərbaycan dilinin tərkibində xəstəlik anlayışı bildirən “azar” ləkəmi yoxdur. Bu müqəddəs sözün səhvən “Azərbaycan” kimi tələffüz olunması ən azı xalqa hörmətsizlik kimi qiymətləndirilə bilər. Təəssüf ki, hətta filoloq dilçilərdən də bu sözü səhv tələffüz edənlərə rast gəlmək olur.

Sabah sözü. Bu söz “sabahın xeyir olsun” ifadəsinin birinci komponentidir. Türk dillərində bir çox mənanın ifadə olunmasında iştirak edir.

Azərbaycan dilində “sabah” sözü – *başlanan günün ilk saatları, səhər tezdən* mənasını bildirir. Azərbaycan dilinin mövcud qanunlarına əsasən bəzi birləşmələrin tərkibindəki komponentlərin biri ixtisar şəkildə tələffüz olunur. Məsələn:

¹ Qədim türk dilində “ər” sözü mərd anlayışını da ifadə etmişdir. “*Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir*”.

Doğum günün mübarək olsun	– <i>Doğum günün mübarək!</i>
Yeni ilin mübarək olsun	– <i>Yeni ilin mübarək!</i>
Bayramın mübarək olsun	– <i>Bayramın mübarək!</i>
Axşamın xeyir olsun	– <i>Axşamın xeyir!</i>
Sabahın xeyir olsun	– <i>Sabahın xeyir!...</i>

Hazırda bəzi radio və verilişlərdə “sabahın xeyir” birləşməsi səhvən “*saboun xeyir*” kimi tələffüz olunur.

Bilmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində çox gözəl səslənən “**sabah**” sözü müstəqil mənəli və qədim tarixlidir. “Sabo” isə süni və qondarmadır. Bu əsassız ünsür oyuncaq məqsədi ilə dilə təsadüfən gətirilmişdir. Dili oyuncaq vasitəsinə çevirmək, onunla oynamaq qəti şəkildə yolverilməzdir.

Daimi olaraq unutmamaq ki, dil xalqın milli varlığıdır. Onu bizə ulu dədələr, müdrik babalar bəxş etmişdir. Hər gələn nəsil, o cümlədən biz həmin müqəddəs yadigarı qorumalıyıq. Dilin hər kəlməsinə toxunub, onun mövqeyinə kölgə salmaq xalqa qarşı, onun mənəvi mədəniyyətinə qarşı çıxmaqdır. Buna görə də belə hallara biganə olmayıb, onun qarşısını vaxtında almaq mühüm linqvistik vəzifə, vətəndaş borcu olmalıdır.

3) Qrammatik formaların tələffüzünə məxsus qaydalara dair. Dildə qrammatik ünsürlərin bir çoxunun fərqli tələffüz xüsusiyyətləri vardır. Bəzi hallarda orfoqrafiya ilə orfoepiya qaydaları uyğun gəlir. Belə ki, qrammatik ünsür necə yazılırsa, eləcə də tələffüz olunur. Lakin bir çox hallarda onlar yazıldığı formada yox, fərqli tələffüz edilir. Məsələn, *-lar, -dan* şəkilçilərində olduğu kimi. Dilimizin qrammatik ünsürlərinə dair orfoepik qaydaların tam olmadığı müşahidə edilir. Belə bir cəhət orfoepiya mədəniyyətinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərməkdədir.

Bununla yanaşı, mövcud orfoepik qaydaların bir çox hallarda – radio və televiziya verilişlərində, çıxışlarda

pozulmasına yol verildiyinə də təsadüf olunur. Məsələn, *şəkərdü* [şəkərdi], *vətəndü* [vətəndi], *qardaşuvu* çağır yanuva [qardaşını çağır yanına] və s.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də toxunmaq yerinə düşər. Radio və televiziya kanallarının bəzi aparıcıları "yeni" nitq forması kimi *süni danışiq* tərzinə xüsusi olaraq meyil göstərilər. Sənətindən, peşəsindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir kəs, ilk növbədə teleradio əməkdaşları bilməlidirlər ki, **ədabaz "nitq"**, süni danışiq az da olsa dilin təbiiliyinə xələl gətirən amillərdəndir. Bununla bərabər, gücənə-gücənə, həmçinin boğazda danışmaq, yaxud qeyri-dəqiq sual-cavablar aparmaq nitq yeniliyi deyil, bu aparıcının nitq uydurması və ümumən onun mədəni naqisliyidir.

Azərbaycan dili təbiətinə görə ahəngdar, tərəvətli, musiqili, təsirli və ən güclü dildir. Bu dil hər növ müqavimətə tab gətirən ünsiyyət nümunəsidir. İstər təsadüfi, istərsə məqsədli olsun, heç kəs bu dilə zərbə vurub onun milli keyfiyyətini azalda bilməz.

2. Alınma lüğəvi vahidlərin azəricələşdirilməsi zəruriliyi

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dünyada ancaq öz sözlərindən ibarət olan dilə rast gəlmək qeyri-mümkündür. Belə bir vəziyyət, təbii olaraq, xalqlar arasında yaranan müxtəlif növ əlaqələrin nəticəsidir.

Başqa dillərdən söz və ifadə götürməyin həm müsbət, həm də mənfi cəhəti olur. Ümumiyyətlə, zərurət əsasında özgə dildən gələn söz və ifadəni doğma dilə uyğunlaşdıraraq istifadə etmək müsbət hal, gərəkli faktordur. Lakin başqa dilin lüğəvi vahidlərinin mənşə dildəki kimi tələffüz olunması onun sıxışdırılmasına, milli keyfiyyətlərinin zəiflədilməsinə səbəb olur. İnkişaf etmiş – sivilizasiyalı bütün

ölkələrdə ana dilinin milli əlamət və keyfiyyətlərinin qorunması məqsədi ilə qeyri-dillərin mənfi təsirinə qarşı ciddi işlər aparılmış və indi də belə linqvistik hadisə ilə bağlı fəaliyyət davam etdirilir.

Deməli, bu dil hadisəsində alınmaların ana dilinin tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılması başlıca şərtidir. Azərbaycan dilində bu tələbə lazımi səviyyədə əməl olunmamış və indi də belə bir mənfi proses davam etməkdədir. Dilimizdəki yüzlərlə alınma söz və ifadə mənşə dilin qaydalarında olduğu kimi işlədilir. Bunun da nəticəsində Azərbaycan dilinin ahəngi müəyyən dərəcədə pozulur. Alınmaların tələffüzü milli vahidlərin deyiliş qaydalarından heç bir cəhətdən seçilməməlidir. Hər bir alınma söz və ifadənin tələffüzü üzərində ciddi *lingvistik əməliyyat* aparılmalıdır. Belə olduqda Azərbaycan dilinin inkişafına müsbət təsir göstərilər və onun öz ahəngindən uzaqlaşmasına, zəifləməsinə zərrə qədər yol verilməz. Bu problemin həllinə başlamağın vaxtı çatmışdır.

3. Orfoepiya sahəsində vəzifələr

Müasir Azərbaycan dilçiliyində ən vacib və mürəkkəb mövzularla dolu olan sahələrdən biri, bəlkə də birincisi orfoepiyadır. Hazırda orfoepiya sahəsində qarşıda duran ən ümdə vəzifə ədəbi tələffüzdə yer almış xaos vəziyyətin aradan götürülməsindən ibarətdir.

Azərbaycan orfoepiyasına dair problemin həll olunması üçün aşağıdakı məsələlərə ciddi əməl edilməsi lazım gəlir:

- 1. Müntəzəm linqvistik nəzarət aparılması.** Müşahidələr göstərir ki, dilimizə başqa dillərdən söz və ifadə axını gündəlik linqvistik nəzarət tələb edir. Buna görə də ədəbi tələffüz mədəniyyətinin diqqətlə izlənilib tədqiq və təbliğ olunması müasir dilçiliyin təxirəsalınmaz vəzifəsinə çevrilməlidir.

2. *Orfoepik qaydaların tamamlanması.* İndiyə qədər dilçilikdə Azərbaycan orfoepiyasına dair aparılmış tədqiqatlarda bir sıra tələffüz qaydaları müəyyənləşdirilmişdir. Lakin həmin orfoepik qaydalar dilimizi tam əhatə etmir. Buna görə də qaydalara aid tədqiqatların aparılmasına xüsusi yer verib, bu sahədəki boşluğun doldurulması, tam əhatəli qaydalar yaratmaq əsas vəzifələrdən olmalıdır.
3. *Orfoepik lüğət yaradılması.* Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə müəyyən təcrübə əldə edilmişdir. İndi vəzifə böyük həcmli orfoepik lüğətlə ictimaiyyəti təmin etməkdən ibarətdir.

Qeyd olunan məsələlərin lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsi Azərbaycan orfoepiyasının tərəqqisində öz müsibət rolunu göstərə bilər.

3.04. LEKSİKOQRAFİYA PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan lüğətçiliyi qədim tarixə malikdir¹. Uzaq keçmişdən başlayaraq müasir dövrə qədər müxtəlif növ onlarca lüğət yaradılmış, bunların bir qismi əlyazma formasında qalmış, digər qrupu isə nəşr olunmuşdur.

Lüğət hər xalqın tarixində olduğu kimi, azərbaycanlıların fəaliyyətində də mədəni hadisə səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Yaradılan hər bir lüğət mənəvi mədəniyyət səhifələrini təşkil edir.

XXI əsrdə Azərbaycan lüğətçiliyinin qarşısında mühüm vəzifə kimi aşağıdakı lüğətlərin yaradılması durur:

¹ Afad Qurbanov. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1962.

1. "Azərbaycan dilinin böyük leksik lüğəti"nin hazırlanması

Sual – *Azərbaycan dilində nə qədər söz vardır?*

Cavab – ???...

Müasir Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin leksik tərkibə malik olan dilləri sırasında xüsusi yer tutur. Bu dil geniş söz xəzinəsinə malikdir. Ona görə də azərbaycanca ünsiyyətdə olan hər bir şəxs heç zaman söz qıtlığından, azlığından şikayətlənmir. Çünki buna əsas yoxdur.

Azərbaycan dilinin söz xəzinəsi bu günümüzə qədər bütövlükdə lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Bu dilin sözlərinin miqdarı barədə dilçilik elmində dəqiq fikir formalaşmamışdır. Belə çatışmazlıq Azərbaycan dilçiliyinin bağlılaşdırılmaz qüsurudur.

Dilimizin leksik tərkibinə dair həqiqi elmi fikir yaratmaq üçün dövrümüzdə "Azərbaycan dilinin böyük leksik lüğəti"nin hazırlanmasına xüsusi ehtiyac vardır.

Bu lüğətin məqsədi müasir Azərbaycan dilinin ədəbi və qeyri-ədəbi qollarında mövcud olan leksik vahidləri bütövlükdə əhatə etməkdən ibarət olmalıdır. Xalq öz doğma dilindəki sözlərin miqdarını bilməlidir.

2. "Azərbaycan dilinin böyük frazeoloji lüğəti"nin yaradılması

Müasir Azərbaycan dilinin olduqca zəngin frazeoloji tərkibi mövcuddur. Dilin milli koloriti ən çox frazeoloji birləşmələrdə müşahidə olunur. Obrazlılıq, ahəngdarlıq bu cür dil vahidlərinin dərinliklərinə işləmişdir. Frazeoloji vahidlər nitqə obrazlılıq verdiyi kimi, onun təsir gücünü və emosionallığını da qat-qat artırır.

Azərbaycan dilində yalnız frazeoloji vahidlərdən istifadə etməklə ünsiyyətə girmək mümkün olur. Buna Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin zəngin kəmiyyət və dolğun keyfiyyət əlamətləri imkan verir.

Azərbaycan dilinin onlarca frazeoloji vahidi ancaq dəniz dilində işlənərək, ədəbi dilin istifadəsindən kənar qalmışdır. Dilin ümumi xəzinəsinin bu növ ünsürlərinin də ədəbi dil sisteminə gətirilməsi dilin zənginləşdirilməsində xüsusi rol oynaya bilər.

Bütün deyilənlər əsasında "Azərbaycan dilinin böyük frazeoloji lüğəti"nin hazırlanması işi dilçilik elminin gündəliyində ön plana çəkilmiş olsa, yerinə düşər.

3. "Azərbaycan dilinin böyük onomastik lüğəti"nin yaradılması

XX əsrin II yarısından başlayaraq vacib tədqiqat obyektinə çevrilmiş onomastik vahidlərin əlamət və keyfiyyətlərinə dair xeyli elmi-tədqiqat işləri aparılmış, nəzəri mülahizə və ümumiləşdirmələr əsasında elmi onomastik məktəb yaranmışdır¹. Bu sahədə həm nəzəri, həm də tətbiqi onomalogiya məsələləri diqqət mərkəzində olmuşdur. Tətbiqi sahənin əsasını təşkil edən onlarca lüğət meydana gəlmişdir. Bunlar, başlıca olaraq, toponim və antroponimlərə aid lüğətlərdir.

Lüğətçilik baxımından ən böyük boşluq onomastika sahəsində özünü göstərir. Onomastika ilə bağlı bir sıra tematik lüğət – antroponimlər lüğəti, etnonimlər lüğəti, toponimlər lüğəti, Bakının toponimik lüğəti, kosmonimlər lüğəti, ktematonimlər lüğəti yaratmaq olar və buna böyük ehtiyac hiss olunur.

Deyilənlərə əsaslanaraq "Azərbaycan dilinin böyük onomastik lüğəti"nin yaradılması müasir dilçiliyi yaxından

¹ Afad Qurbanov və onun onomastika məktəbi. Bakı, 1999.

düşündürməlidir. Belə bir lüğətin işıq üzü görməsi ilk növbədə milli-mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan onomastik mədəniyyətin inkişafı üçün son dərəcə gərəklidir.

4. Terminoloji lüğətlərin tərtibinə dair

Azərbaycan lüğətçiliyində ən geniş işlənmiş sahə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır. Müxtəlif elmlərə məxsus olan onlarca terminoloji lüğət tərtib edilmişdir. Böyük işlər görülməsinə baxmayaraq, terminoloji lüğət yaratmaq sahəsində hələ də işlənilməsi məsələlər az deyildir.

Bu sahədə əsas vəzifələrdən biri terminlərin dəqiqləşdirilməsinə fikir verməkdən ibarətdir. Terminlər sisteminə millilik prinsipinin pozulmasına tez-tez təsadüf olunur. Türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən Türkiyə türkcəsində millilik daha qabarıq görünür. Qohum xalqların dil təcrübəsindən istifadə etmək termin və terminologiya problemlərinin inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Dilçilikdə filoloji terminologiya ilə bağlı aşağıdakı məsələlərin həllinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir:

- ◆ *“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”nin fundamental şəkildə hazırlanmasına nail olmaq.*
- ◆ *“Türkdilli xalqların dilçilik terminləri lüğəti”ni yaratmaq.*

Ümumtürk leksikoqrafiyasında “lüğət” termini ilə yanaşı, “sözlük” terminindən də istifadə olunur. Türkiyə türkcəsində, Qazax dilində “lüğət” sözü əvəzinə “sözlük” işlənir. Zənnimizcə, həmin dillərdə əcnəbi sözdən uzaqlaşmaq məqsədilə “sözlük” termininə müraciət edilir. Azərbaycan dilçiliyində də “sözlük” termininin “lüğət” əvəzinə işləndiyi hallar vardır. “Sözlük” mənə və məzmunca “lüğət”dən fərqlənir. Məlum olduğu üzrə, hər bir lüğət hazırlanarkən əvvəlcə sözlük tərtib olunur, sonra oradakı ardıcılıqla izah edilir. Deməli, “sözlük” sözlərin əlifba

sırası ilə düzülüşünün cəmidir. Lakin lüğətdə müxtəlif məqsədlərlə bağlı sözlərin, terminlərin izahı verilir. Bunun da əsasında lüğətlərin növləri yaranır və s. Lüğətçilikdə bu incəliklər dəqiqliyi ilə nəzərə alınmalıdır.

5. “Müasir Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti”nin yaradılması

Dildəki hər sözün öz tarixçəsi vardır. Dilin bütün sözlərinin taleyi eyni olmur. Bunlardan müəyyən qrup söz keçdiyi tarixi yolda forma və məzmunca az və ya çox dəyişikliyə uğrayır, arxaikləşir və ilaxır. Bu məsələlər etimoloji axtarışlar əsasında üzə çıxarılır.

Tarixi-müqayisəli metod əsasında aparılan tədqiqatlar etimoloji lüğətlərin məzmununu təşkil edir. Bu növ lüğət leksikoqrafiyada xüsusi mövqeyə malikdir.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, zəngin və rəngarəng lüğət tərkibi olan müasir Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti XXI əsrə qədər yaradılmamışdır. Bu sahədə dilçiliyin xalq qarşısında borcu olduqca böyükdür.

Yaradılması zərurət təşkil edən “Müasir Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti”nin məqsədi – dildəki hər bir sözün tarixi səciyyəsinə vermək, onun ilk məna və formasını aydınlaşdırmaqdan ibarət olmalıdır.

Böyük əhəmiyyət kəsb edən “Müasir Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti” yaradılsa, ümumən Azərbaycan elmində, xüsusi olaraq dilçilikdə mürəkkəb və son dərəcə mübahisəli bir sıra məsələlərin həllinə köməklik göstərilə bilər.

6. Mahmud Qaşqarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin Azərbaycan dilində nəşri zəruriliyi

Mahmud Qaşqarlının (*Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Qaşqarlı*) yaratdığı məşhur “Divani-lüğət-it-türk” əsəri türk dünyasında ensiklopedik səciyyəli

böyük və qiymətli abidədir. Bu əsər türk dilləri tarixinin öyrənilməsi üçün ən mötəbər mənbələrdəndir.

XI əsrdə meydana gəlmiş “**Divan**” uzun zaman müəyyən səbəblər üzündən, ilk növbədə dil maneəsinə görə dünyanın Qərb və hətta Şərq alimlərinə də məlum olmamışdır. Mahmud Qaşqarlının “**Divan**”-ına keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq elmi maraq artmışdır.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər əlyazmasında olan bu əsəri Türkiyədə¹ 1915-1917-ci illərdə² üç cildə *Kilisli Rifət* nəşr etdirmişdir. Bundan sonra “**Divan**” ərəbcədən türk dillərinə tərcümə olunmağa və ayrı-ayrı *türk dillərində* çap olunmağa başlanılmışdır.

XX əsrin 30-40-cı illərində (1939-1941) türk alimi *Besim Atalay* Mahmud Qaşqarlının əsərini Türkiyə türkcəsinə çevirmiş və onu 3 cildə Ankarada çap etdirməyə nail olmuşdur. “**Divan**” Türkiyədə bundan sonra da nəşr edilmişdir. XX əsrin 60-cı illərində özbək alimi Saleh Mütəllibov “**Divan**”-ı özbəkçə Daşkənddə 1960–1969-cu illərdə çap etdirmişdir³. Həmin əsrin 80-ci illərində “**Divan**” Çinin Urumçi şəhərində çap olunmuşdur⁴. XX əsrin 90-cı illərində qazax dilinə tərcümə olunub nəşr edilmişdir⁵.

Mahmud Qaşqarlının bu böyük əsəri əcnəbilərin də diqqətindən kənar qalmamışdır. Şərqsünas Karl Brokelman “**Divan**”-ı alman dilinə çevirib 1928-ci ildə çap etdirmişdir. Son illərdə ingilis dilində də nəşr olunmuşdur.

Altayşünaslıqda – türkologiyada – azərbaycanşünaslıqda ön yerlərdən birini tutan Azərbaycan dilçiliyi bu sahədə çox geridə qalmışdır. Xatırlatmalıyam ki, XX əsrin

¹ Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik, I cild, Bakı, 1989, səh. 44-45.

² Bəzi ədəbiyyatda əsərin 1917–1919-cu illərdə çap olunduğu qeyd edilir.

³ Mahmud Qaşqar. Türkü sözlər devani. Toşkənt, I, 1960; II, 1961; III, 963.

⁴ Mehmet Keşkeri. Türki tillar divanı. Urumçi, 11., 1981; II t., 1983; III t., 1984.

⁵ Mahmud Kaşqari. Türk tilleri sözdüğü. Almatı, I və II t., 1997; III t. 1998

əvvəllərində Azərbaycan Elmlər Akademiyasında bu lüğətin tərcüməsinə cəhd göstərilmişdir. 1933-cü ildə *Xalid Səid Xocayev* "Divan"ın Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur. Lakin 1937-ci ildə onun həbsi ilə əlaqədar iş başa çatmamışdır. Yarımçıq qalan bu dəyərli iş gizlədilərək yox edilmişdir. Bundan sonra da lüğətin tərcüməsi ilə məşğul olunmuş, I cildi hazırlanmış, bu da yarımçıq qalmışdır (tərcümə edilmiş I cild Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun arxivində saxlanılır).

Hazırda Azərbaycan dilçiliyinin ən ümdə vəzifələrindən biri Mahmud Qaşqarlının "Divan"ının tərcümə və nəşrinə nail olmaqdan ibarətdir. Bunun üçün indi kifayət qədər elmi kadr və maddi imkanlar vardır.

7. Azərbaycan dili ilə bağlı qədim lüğətlərin – əsərlərin nəşri zəruriliyi

Türk dillərinin, o cümlədən qədim Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı bir çox məsələlərin öyrənilməsində XI əsrdə yazılmış Mahmud Qaşqarlı lüğəti mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, orta əsrlərdə yaranmış digər lüğət-əsərlər də xüsusi rola malikdir.

Orta əsrlərdə müstəqil lüğətlərlə yanaşı, bir çox əsrlərdə lüğət materialları və lüğətçiliyə dair dəyərli fikirlər mövcud olmuşdur. Lüğət xarakterli əsərləri bütövlükdə və ayrı-ayrı əsərlərdəki mülahizə və materialları toplayıb müntəxəbat (*dilçilik müntəxəbatı*) şəklində çap etmək olar. Bunlar dilçilik üçün olduqca gərəqli mənbələrdəndir.

Deyilən məqsədlə ilk növbədə aşağıda göstərilən lüğət və əsərlərdən parçaların nəşrinə diqqət yetirmək faydalı olar:

XI əsr – *Qətran Təbrizinin* "Ət-təfasir" əsəri; XIII əsr – *Hissaməddin Həsən Əbdülmömin oğlunun* "Töhfeyi-hissam" lüğəti – bu əsər qədim Azərbaycan lüğəti hesab olu-

nur; XIII əsr – *Hinduşah Naxçıvaninin* “Əs-sihahul-əcəm” əsəri; XV əsr – *Cəlaləddin ibn Mühənnanın* “Təhrei-Hüsam” əsəri.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, xalqın tarixən yaratdığı hər bir nailiyyətin hansı formada mövcudluğundan asılı olmayaraq, unudulması yolverilməzdir.

8. “Azərbaycan dilçiləri ensiklopediyası”nın hazırlanması

Lüğətçilikdə ensiklopedik lüğətlərin xüsusi yeri vardır. Ensiklopedik lüğətlər quruluş və məzmunca filoloji lüğətlərdən tam fərqli əlamətlərlə seçilir. Ensiklopedik lüğətlərin bir neçə növü meydana çıxmışdır. Bunlardan biri də “Dilçilər ensiklopediyası”dır.

Azərbaycanda dilçilər ensiklopediyasının tərtibi sahəsində müəyyən təcrübə əldə olunmuşdur. XX əsrin 70-ci illərində “Azərbaycan dilçiləri” adlı kitab nəşr olunmuşdur¹. Bu material Azərbaycan dilçiliyi tarixində ensiklopedik səciyyəli ilk əsərdir. “Azərbaycan dilçiləri” ensiklopedik lüğətlərin prinsipinə uyğun yaradılmış və ensiklopediya sahəsində yeni növ lüğətdir.

İndiyə qədər Azərbaycanda 300-dən çox dilçi yetişmiş və bununla yanaşı, digər türk və əcnəbi mənşəli bir sıra dilçi alim də Azərbaycan dilinin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olmuşdur. Hazırlanacaq ensiklopedik lüğətdə Mirzə Kazımbəydən başlamış milli və yerli kadrlarla bərabər türk xalqları nümayəndələrindən tatar B.Çobanzadə, çuvaş N.Aşmarin, əcnəbilərdən B.Serebrennikov və başqalarından da bəhs olunması zəruridir.

¹ Afad Qurbanov və Bilal İbrahimov. Azərbaycan dilçiləri, Bakı, 1972.

3.05. LİŊVOTƏRCÜMƏŞÜNASLIQ PROBLEMLƏRİ

Tərcümə insanların nitq fəaliyyətinin bir növüdür. Xüsusi zərurət və ehtiyaclar nəticəsində yaranmışdır. Tərcümə cəmiyyət tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tərcümə olmasa idi, yəqin ki, elmlərin yayılması, mədəniyyətlərin tərəqqisi, xalqlar arasında müxtəlif məzmun və məqsədli əlaqələrin baş tutması mümkün olmazdı. Buna görədir ki, tərcümə fəaliyyəti ilə insanlar tarixin uzaq keçmişindən məşğul olmağa başlamışlar. Müxtəlif məqsədli səyahətlər və ticarət işləri zamanı tərcümənin bünövrəsi qoyulmuş, sonralar bunun sahə və məştabı genişlənmişdir.¹

Tərcümənin obyektə görə iki növü mövcuddur: a) bədii tərcümə; b) linqvistik tərcümə.

Linqvistik tərcümə məsələləri ilə dilçiliyin linqvotərcüməşünaslıq şöbəsi məşğul olur. Tərcümə prosesi xüsusi elmi-tədqiqat obyektini olduğu vaxtdan dilçilik elmində bir sıra əsərlər yaranmış, tərcümə işinin prinsip və üsulları şərh olunmuşdur. Lakin əldə edilmiş nailiyyətlərlə yanaşı, bu sahədə aydınlaşdırılmamış məsələlər hələ çoxdur. Problemlə bağlı Azərbaycan dilçiliyinin də üzərinə vəzifələr düşür.

Müasir cəmiyyətin hər zaman, özü də tez-tez istifadə etdiyi tərcümə işi son əsrlərdə tələbləri lazımınca ödəyə bilmədiyi üçün insanlar maşına müraciət etməli olmuşlar. Bunun nəticəsi olaraq hazırda tərcümənin iki növü meydana gəlmişdir: 1) insan tərcüməsi; 2) maşın tərcüməsi.

1. İnsan tərcüməsi

İnsan tərcüməsi olduqca çətin və ağır linqvistik iş növüdür. Dilçilik elmində tərcümə məsələlərinin şərhinə

¹ Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 1989, səh. 280-282.

xüsusi yer verilir. XX əsrin 60-cı illərində linqvistik tərcümə məsələləri dünyanın bir çox ölkələrində keçirilən beynəlxalq elmi konfrans və simpoziumlarda müzakirə obyektinə olmuşdur. Dünya dilçiliyi səviyyəsində bu sahəyə dair aydınlaşdırılmalı problemlər olduqca çoxdur.

Linqvistik tərcümə problemləri ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində də dilimizin milli-fərqli cəhətləri nəzərə alınaraq, linqvistik tərcümənin nəzəri və əməli məsələlərinin aydınlaşdırılmasına fəal şəkildə qoşulmaq gərəkdir. Hazırda insan tərcüməsinə dair linqvistik nəzəriyyəni inkişaf etdirmək qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdəndir.

2. Maşın tərcüməsi

Maşın tərcüməsi bəşəriyyət tarixində insan fəaliyyəti sistemində ən böyük kəşflərdəndir. XX əsrdən maşın tərcüməsi geniş şəkildə insanların köməyinə gəlmiş, onların işini müəyyən dərəcədə yüngülləşdirmişdir. Maşın tərcüməsinin – bu möcüzənin bir çox problemləri zaman-zaman diqqətləri cəlb etmişdir. Əcnəbi ölkələrdən ABŞ-da, İngiltərədə, Hollandiya, Fransa, Almaniya, Rusiya, Macarıstanda maşın tərcüməsi problemlərinə dair konfranslar keçirilmiş, bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Maşın tərcüməsi məsələləri Azərbaycan dilçiliyinin də gündəliyində xüsusi yerdə dayanır. Bu problemə bağlı AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda xeyli nailiyyətlər qazanılmış və bununla bərabər görüləsi zəruri işlər hələ də vardır. İlk növbədə maşın tərcüməsi sistemləri yaratmaq Azərbaycan dilçiliyi qarşısında mühüm məsələ kimi durur.

Hazırda Azərbaycan ictimaiyyətində *“Azərbaycanca-İngiliscə maşın tərcüməsi”*nə böyük ehtiyac vardır. Eləcə də, *“Azərbaycanca-almanca”*, *“Azərbaycanca-fransızca maşın tərcüməsi”* sistemləri olduqca vacibdir. Bunları yaratmaq dilçiliyimizin ən böyük nailiyyətlərindən ola bilər.

Fikrimizcə, məşın tərcüməsi sahəsində uğurlu nailiyyətlər əldə etmək üçün öncə kadr məsələsinə – onların yetişdirilməsinə, yüksək keyfiyyətli hazırlanmasına xüsusi yer və əhəmiyyət verilməlidir.

3.06. BIBLIOQRAFIYAYARATMA PROBLEMLƏRİ

Bibliografiya elmi, bədii və sair məsələlərə dair ədəbiyyat siyahısı – toplusu anlayışını ifadə edir. Lakin bu, adi praktik siyahı olmayıb, xüsusi elmi mahiyyət daşıyır.

Hər bir bibliografiya müəyyən elmi fəaliyyət sahəsinin məhsulu kimi meydana gəlir. Bibliografiya tərtibinin özünəməxsus qaydaları və elmi prinsipləri vardır. Tarixən ancaq bu cəhətlərə əməl edilmək əsasında fundamental bibliografiyalar yaratmaq mümkün olmuşdur.

Bibliografiya tədqiqatçının işə başlayarkən müraciət etdiyi ilk mənbədir. Bu mənbə elmi-tədqiqat prosesində əvəzi olmayan əhəmiyyət kəsb edir. Elmə dair müvafiq prinsip və qaydalar üzrə hazırlanmış əsaslı və düzgün bibliografiyalar elmi-tədqiqat mövzularının ətraflı əhatə olunmasına və keyfiyyətli yerinə yetirilməsinə xidmət edən başlıca vasitə rolunu oynayır.

Elm tarixindən məlum olduğu kimi, dünya elmində, o cümlədən dilçilikdə bibliografiyanın müxtəlif növləri yarənıb formalaşmışdır. Bunlardan bir qismi elmə, digəri elmi yaradan və inkişaf etdirən alimlərə aid bibliografiyalardır.

1. Dilçilik elminə dair ümumi bibliografiyalar və onların növləri

Ümumi bibliografiyalarda dilçiliyə – Azərbaycan dilçilik elminə dair yazılmış və çapdan çıxmış hər cür bibliografik material – kitab, məqalə, tezis, albom, atlas və sair bu kimi işlərin adı əks olunur.

- Həcmə görə* ümumi bibliografiyanın iki növü mövcuddur:
- 1) *Elmə dair bütöv bibliografiya*: Burada elmin hər bir sahəsi əhatə olunur¹. Azərbaycan dilçiliyində tam olmasa da, bu növ bibliografiya nümunəsi vardır.
 - 2) *Elmin şöbəsinə dair bibliografiya*: Bu növ bibliografiyada məqsədlə bağlı dilçiliyin müəyyən bir şöbəsinə dair nəşr olunmuş əsərlərin adı haqqındakı məlumatlar əhatə olunur. Azərbaycan dilçiliyində 1998-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan onomalogiyasına dair bibliografiya, I cild" Azərbaycan elmində ancaq bir şöbədən bəhs edilən ilk nümunədir.² Macarıstanda, Danimarkada, Yaponiyada, Çində, ABŞ-da və başqa ölkələrdə türkoloji dilçiliyin bir çox məsələləri geniş araşdırılaraq təhlil olunur. İstər xaricdə, istərsə də daxildə türk dillərinin linqvistik xüsusiyyətlərinə və ekstralingvistik məsələlərinə dair hər il yüzlərlə elmi ədəbiyyat nəşr olunur, dil problemlərinə dair elmi qurultay və konfranslarda, simpozium və seminarlarda çoxlu miqdarda məruzələr dinlənir, onların tezisləri çap olunur. Şübhəsiz ki, heç bir dilçi tədqiqatçı bütün bu elmi ədəbiyyatları toplayıb tanış ola bilməz. Bu işdə onun köməyinə ancaq və ancaq ümumi, annotasiyalı bibliografiyalar gələ bilər.

Azərbaycan dilçiliyinə dair annotasiyalı bibliografiya zəruriliyi

Adi bibliografiyalardakı qeydlərdən əlavə olaraq annotasiyalı bibliografiyalarda adı çəkilən hər bir əsərin məzmun və mündəricəsinə dair yığcam informasiya veri-

¹ Türkoloji dilçiliyə dair bibliografiya, I cild, (prof. A.Qurbanovun ümumi redaktorluğu ilə), Bakı, 2001.

² Azərbaycan onomalogiyasına dair bibliografiya, I cild (prof. A.Qurbanovun ümumi redaktorluğu ilə), Bakı, 1998.

lir. Belə informasiyalarla diqqəti çəkən əsər barədə oxucu kifayət dərəcədə məlumatlıdır. Bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində ilk biblioqrafiya olan¹ "Azərbaycan onomalogiyasına dair biblioqrafiya, II cild" də verilmiş aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirsək, məsələ tam aydınlaşır.²

Hacımahmudov Kamil. *Dağıstanın Tabasaran rayonundakı Yersi oykonimi barədə.* AOP. VII. Bakı, 1999, səh. 89-92.

Məqalədə Dağıstanın Tabasaran rayonunda ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən olan Yersi oykonimi toponimik araşdırmaya cəlb edilmiş, onun ilkin forması kimi Darasi sözü götürülərək etimoloji süzgəcdən keçirilmişdir. Müəllif Yersi oykonimi barədə müxtəlif mənbələrin etimoloji açıqlamalarını da vermiş, öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışdır.

Bağirov Adil. *Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində mövcud olan toponim və hidronimlərin şəxs adları ilə ifadəsi.* AOP. VII. Bakı, 1999, səh. 45-48.

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində olan toponim və hidronimlər ərazi genişliyinə görə qruplaşdırılmış, mikrotoponimlər qrupunda yer, yurd, sahə, düzən, dağ, dərə, təpə, qala və s. kimi coğrafi adlar, çay və göl adları, bulaq və çeşmə adları, arx və kəhriz adları, makrotoponimlər qrupunda isə rayon və kənd adları araşdırmaya cəlb edilmişdir. Müəllif Cəlilkənd, Cavidabad kəndi kimi coğrafi məkan adlarının yaranma tarixini aydınlaşdırmış, şəxs adları ilə ifadə olunmuş çoxlu sayda toponim və hidronimlərin adlarını qeyd edərək bəzilərinin etimoloji təhlilini vermişdir.

Zənnimizcə, digər növ biblioqrafiyalara nisbətən, annotasiyalı biblioqrafiyalar hər bir dilçi-tədqiqatçının ən çox

¹ Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasına dair ilk annotasiyalı biblioqrafiya. — Azərbaycan onomalogiyasına dair biblioqrafiya, II cild, Bakı, 2000, səh. 3-4.

² Azərbaycan onomalogiyasına dair biblioqrafiya, I cild (Pfof. A. Qurbanovun ümumi redaktorluğu ilə, tərtibçi dos. M. Sultanov), Bakı, 2000, səh. 41, 43.

faydalana biləcəyi vasitədir. Buna görə də belə biblioqrafiyaların tərtibinə müasir Azərbaycan dilçiliyində daha geniş yer verilməsi olduqca vacibdir.

2. Dilçilərə aid fərdi biblioqrafiyalar

Elm tarixində alim barədə xüsusi biblioqrafiya yaratmaq təcrübəsi çox qədimdən başlayır. Dil haqqında elmin inkişafı ilə məşğul olan alimlər – dilçilər haqqında biblioqrafiya hazırlanması isə, əsasən, keçən əsrlərdən formalaşmışdır.

Fərdi biblioqrafiyalarda ilk öncə alimin həyatı, elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyətinin ən mühüm tarixləri illər üzrə göstərilir. Sonra onun elmi fəaliyyəti, elmdə yeri, xidməti barədə müfəssəl məlumatlar verilir. Bunun arxasınca alimin əsərləri tarixi-xronoloji ardıcılıqla əks olunur. Məlum olduğu üzrə, hər alimin rolu yalnız yazdığı əsərlərin kəmiyyət və keyfiyyəti ilə deyil, həm də yetişdirdiyi elmi kadrlarla müəyyənləşir. Buna görə də fərdi biblioqrafiyalarda alimin hazırladığı elmi kadrların adı, familiyası və yazdığı əsərin mövzusu göstərilir.

Fərdi biblioqrafiyalar müəyyən elmi məqsədlə yaradılır. Bu növ biblioqrafiyalar hüququ çatan elmi müəssisələrin tərəfindən təsdiq və nəşr olunduqda öz elmi statusuna müvafiq ola bilər.

XX əsrin II yarısının müxtəlif illərində Azərbaycan Elmlər Akademiyası Elmi Nəşriyyat Şurasının qərarı ilə "Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri" başlığı altında aşağıdakı dilçilərin fərdi biblioqrafiyaları dərc olunmuşdur.

Məmmədağa Şirəliyev. Biblioqrafiya. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1969, 63 səh.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Biblioqrafiya. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1970, 62 səh.

Əliheydər Orucov. Biblioqrafiya. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1978, 52 səh.

Afad Qurbanov. Bibliografiya. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1995, 117 səh; 2000, 171 səh.

Hazırda dilçilərin fərdi bibliografiyalarının yaradılmasına diqqəti azaltmaq və nəzarətsiz buraxmaq dilçiliyin inkişafına öz mənfi təsirini göstərə bilər.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, fundamental dilçilik bibliografiyaları yaratmaq işi Azərbaycan dilçiliyində hələ də *ciddi problem kimi* qalmaqdadır. Problemin həlli üçün müxtəlif yollardan istifadə etmək olar.

Fikrimizcə, Azərbaycan dilçiliyində bibliografiya işlərini canlandırmaq və zamanın tələblərinə uyğun yerinə yetirmək üçün "*Bibliografik mərkəz*" yaratmaq xüsusi və təsirli əhəmiyyət kəsb edə bilər. Belə bir mərkəzi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğətçilik şöbəsində təşkil etmək daha uyğun olar. Hər müəllifin öz əsəri barədə qeydlərini Mərkəzə göndərməsi nəzərdə tutulan fundamental *dilçilik bibliografiyalarının* sürətlə hazırlanmasına lazımi təsir göstərə bilər.

* * *

Müasir tətbiqi dilçiliyin problem dairəsi çox genişdir. Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, daha bir sıra məsələlər, o cümlədən "*Dərslük yaratma problemləri*" də buraya aiddir. Bu problemin müasir dilçiliyin tələblərinə uyğun həlli olduğu böyük nəzəri və əməli əhəmiyyətə malikdir.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLÇİ KADRLARININ HAZIRLANMASI PROBLEMI

Elm tarixindən məlumdur ki, dünyada hər növ sahəsini yaradan və onu inkişaf etdirən kadrlar olmuşdur. Elm adamları cəmiyyətin inkişaf təcrübəsi tarixində çox müxtəlif şərait və formalarda yaranmışlar. Tədqiqatçı kadr məsələsi hər xalqın dünyagörüşü, elmi təfəkkürünün formalaşma səviyyəsinə əsasən tərəqqi tapmışdır.

Bəşəriyyətin inkişafı tarixində zehni əməyin məhsulu olan elmi biliklərin cəmi cəmiyyətin iqtisadi-siyasi, mədəni həyatına müsbət təsiri nəticəsində insanlarda elmə, onun ecazkar qüvvəsinə inam və tələbat artmış, maddi varlığın müxtəlif sahələrinə dair tədqiqat meyilləri güclənmişdir. İctimaiyyətin elmə olan müsbət münasibəti, ehtiyac və tələbi əsasında elmlə məşğul olanların miqdarı get-gedə çoxalmış, tədqiqatçı kəmiyyət və keyfiyyəti zamanın tələblərinə cavab verə biləcək səmtə yönəlmişdir.

Qədim zamanlarda elmi kadrlar istedad və bacarıqları əsasında özbaşına meydana çıxmışlar. Kadr hazırlığı sonradan dövlət işi şəklini almışdır. Azərbaycan cəmiyyətində də kadr hazırlığının tarixi bu formatla olmuşdur.

4.01. AZƏRBAYCAN DİLÇİ KADRLARININ İNKİŞAF DİNAMİKASI

Azərbaycan dilçilik elmini yaradan və inkişaf etdirən kadrların – dilçilərin hazırlanması işi ayrı-ayrı dövrlərdə

müxtəlif formada olmuşdur. Dövlət əhəmiyyətli bu problemin XIX və xüsusən XX əsrlərdə planlı şəkildə həyata keçirildiyi aydın şəkildə müşahidə olunur. Xatırlatmalıyıq ki, planlı və məqsədli kadr hazırlığında, adətən, elmi istiqamətlər, problemlər və mövzular mütləq nəzərə alınır.

Azərbaycanda başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçiliyə dair kadrların ehtiyaca müvafiq, müəyyən plan üzrə hazırlanmasına XX əsrin 20-ci illərdən başlayaraq xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq XX əsrdə Azərbaycan dilçilərinin böyük ordusu yaranıb təkmilləşmişdir.

XX əsrin I yarısında Azərbaycan dilçi kadrlarının yetişdirilməsində məşhur türkoloq B.Cobanzadənin xüsusi rolu olmuşdur. Görkəmli dilçilərimizin bir qrupu – M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, İ.Əfəndiyev onun aspirantları olmuşlar.

Azərbaycan milli dilçi kadrlarının hazırlanmasında M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə böyük əmək sərf etmişlər. Dilçi kadrların yetişdirilməsində Ə.Orucovun, Z.Budaqovanın, H.Mirzəzadənin, S.Cəfərovun, Ə.Abdullayevin, M.Qasımovun, T.Əhmədovun, M.Adilovun, M.İslamovun və başqalarının rolu az deyildir.

Azərbaycan dilçilərinin yetişdirilməsində rus alimlərinin də xüsusi rolu olmuşdur. İ.İ.Meşşaninov, A.N.Kononov, N.K.Dimitriyev, N.A.Baskakov və başqaları Azərbaycan dilçilərinin sıralarını zənginləşdirməkdə öz əməklərini əsirgəməmişlər¹.

Dilçi kadrların hazırlanması sahəsində əldə olunmuş təcrübə və ənənə hazırda da davam etdirilməkdədir. A.Qurbanov, A.Axundov, Y.Seyidov, H.Mirzəyev, K.Vəliyev, T.Hacıyev, N.Cəfərov, K.Abdullayev, N.Xudiyev,

¹ A.Qurbanov, B.İbrahimov. Azərbaycan dilçiləri. "Elm" nəşriyyatı, Bakı. 1970.

R.Məhərrəmov, M.Məmmədov, M.Rəhimov, Ə.Rəcəbov, M.Mahmudov, S.Mollazadə, İ.Məmmədov, Q.Məşədiyev, A.Babayev və başqaları dilçi kadrların yetişdirilməsi probleminin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə xidmət göstərməkdədirlər. Respublikada və onun hüdüdlərindən kənarında olan dilçilərin çoxu bu alimlərin yetirmələridir.

Respublikada dilçi kadrların hazırlanması üzərində 1940-cı illərdən başlayaraq onilliklər üzrə müşahidələr aparıldıqda kadr yetişdirilməsinin *inkişaf dinamikası* aydın şəkildə üzə çıxır. Deməliyə ki, XX əsrin 60-cı və xüsusən 70-ci illərində daha çox elmlər doktoru və elmlər namizədi yetişdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, 1940–1990-cı illərdə dilçi kadrların inkişaf dinamikasının mənzərəsi 8-ci cədvəldəki kimi olmuşdur.

İllər	Kadrların tərkibi		Cəmi
	Elmlər namizədi	Elmlər doktoru	
1940-cı illər	3	1	4
1950-ci illər	40	2	42
1960-cı illər	59	16	75
1970-ci illər	75	23	98
1980-ci illər	25	14	39
1990-cı illər	26	7	33
Cəmi:	228	63	291

8-ci cədvəl. Dilçi kadrların inkişaf dinamikası

İllər üzrə bu inkişaf prosesi kəmiyyətcə qənaətbəxşdir. Keyfiyyət məsələsini ön plana çəkərək prosesin davam etdirilməsi ciddi formada qarşıda durur.

4.02. AZƏRBAYCAN DİLÇİ KADRLARININ HAZIRLANMASINA DAİR VƏZİFƏLƏR

Hazırda bütün sahələrdə olduğu kimi, dilçiliyin də qarşısında duran bir sıra problemlər vardır. Belə problemlər silsiləsində kadr hazırlığı məsələləri xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. “Hər şeyi kadr həll edir” aksiomu dilçiliyə də aiddir.

Kadr hazırlamaq olduqca ciddi və məsuliyyətli problemdir. Elmin taleyi kadrların bacarıq və elmi səviyyəsindən asılıdır. Zəif kadrlar heç vaxt böyük elmi nailiyyətlərə müvəffəq ola bilmirlər.

Elmi kadr yetişdirməyin zəruri tələbləri və xüsusi prinsipləri vardır. Bu tələb və prinsiplər kadr hazırlığının proqramını təşkil edir.

Yüksəkixtisaslı dilçi mütəxəssislərin hazırlanması və inkişaf etdirilməsində aşağıdakı tələblər diqqət mərkəzində durur.

1. İstedadlı gənclər seçilməsi

Kadr hazırlığı üçün gənclər arasından gələcəyin tədqiqatçılarını müəyyənləşdirmək ilkin mərhələdir. Kadr seçərkən istedadlı, hərtərəfli biliyi və geniş dünyagörüşü ilə fərqlənən gəncləri elmə cəlb etmək başlıca şərtlərdəndir.

Gənclərin bilik və bacarıqları, elmə olan meyli ali məktəb auditoriyalarında üzə çıxır. Buna görə də istedadlı gəncləri auditoriyalardan seçərək magistraturaya istiqamətləndirib, oradan elm aləminə, tədqiqat cəbhəsinə gətirmək daha faydalı və daha məqsədəuyğun yollardandır.

2. Gənclərin elmi tədqiqata alışdırılması

Həç bir gənc elmə hazır gəlmir. Gəncləri elmə cəlb edib, elmin sirlərini, yollarını onlara öyrətmək tarixən alim borcu olmuş, bütün məşhur şəxsiyyətlər, əsl dilçi alimlər məhz belə etmişlər.

Gəncləri linqvistik tədqiqata alışdırarkən ilk növbədə gənclər arasında dilin daxili incəliyini, sirrini hiss etmək, başqa sözlə, dili bütün cəhətləri ilə dərinəndən duymaq bacarığının, dilçi həssaslığının inkişaf etdirilməsinə nail olmaq gərəkdir. Məlumdur ki, hər bir elmin tədqiqat yollarının ümumi və xüsusi tərəfləri vardır. Gənclərin bu tərəflər və onların səciyyəvi əlamətləri barədə məlumatlandırılmaları zərurət təşkil edən amillərdəndir. Elm aləminə qədəm qoyan hər bir gənc tədqiqat üçün mövzu seçməyin, material toplamağın, zəngin faktın böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dərk etməlidir. Gənc tədqiqatçı bilməlidir ki, nəhəng *gəminin üzməsinə dərin su, alimin qələminə zəngin fakt gərəkdir*. Dərin su olmadıqda gəmi üzə bilmədiyi kimi, faktsız və ya az faktla da alim həqiqəti açə bilməz. Fakta söykənməyən elmi əsər adi söz yığınınə başqa bir şey deyildir. Buna görə də tədqiqata başlayan gənclərin geniş elmi axtarışlar aparması, bol və tutarlı faktlar toplaması zəruri hal kimi tələb olunur.

Toplanılmış faktlar üzərində işləmək, linqvistik təfəkkürün tələblərinə uyğun düşünmək, müqayisələr, təhlillər apararaq müvafiq nəticələr çıxarmağı bacarmaq tədqiqatçı üçün əsas şərtlərdəndir. Gənclər üçün elmi işin yazılma metodikasına dair məlumatlar da maraqlıdır. Gənc tədqiqatçılar yazmaq, yazdığıının üzərində yenidən işləmək və onu tamamlanmış halda yerinə yetirmək prosesləri ilə yaxından tanış olmalıdırlar. Bütün bu növ göstərişlər – tələblər gənclərin mükəmməl və hərtərəfli hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

3. Gənclərin dövrə müvafiq tərbiyə olunması

Hər bir elm sahəsində yetişdirilən gənc kadrların müəyyən məsələlər üzrə, fəlsəfi, pedaqoji, psixoloji və digər mövqedən məlumatlandırılmasına xüsusi ehtiyac olur. Bunlar içərisində məsuliyyət, tələbkarlıq, dözümlülük anlayışları ilə bağlı məsələlərə dilçilikdə də üstünlük verilir.

1) Dilçi məsuliyyəti

Dilçi alim ixtisası ilə bağlı başqalarından fərqli olaraq daha böyük məsuliyyət daşıyır. Dilçi xalqın milli varlığı olan dilini tədqiq edir. Böyük okeanı xatırladan başlıca ünsiyyət vasitəsi – dil zəngin və rəngarəng linqvistik hadisə, qayda və qanunların toplusundan ibarətdir. Onun hər hansı bir cəhətinin tədqiqində qeyri-dəqiqliyə yol verilməsi millətin təkcə ünsiyyətində deyil, mədəniyyət, ədəbiyyat tarixində, habelə digər ictimai bilik sahələrində anlaşılmaz səhifələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə də dilçi məsuliyyəti heç bir məsuliyyətlə müqayisə edilən deyildir. Hər cür adi və kiçik məsuliyyətsizlik dilçi üçün yolverilməzdir. Bu vacibliyi nəzərə alaraq gənclərdə dərin və unudula bilməyən *dilçi məsuliyyəti tərbiyə olunması* dilçilikdə zərurət təşkil edir.

2) Dilçi tələbkarlığı

Alim üçün tələbkarlıq əsas keyfiyyətlərdəndir. Tələbkarlıq hər bir alimin yetişməsində və elmi tədqiqatların inkişaf səviyyə və sürətində xüsusi rol oynayır.

Tələbkarlıq alimin fəaliyyətində iki istiqamətdə həyata keçir:

1. *Alimin özünə tələbkarlığı,*
2. *Alimin başqasına tələbkarlığı.*

Dilçinin özünə tələbkarlığı həm yazıb-yaratdığı elmi işin məzmun və formasına, həm də şəxsi linqvistik keyfiyyətinə aid olur. Dilçi dil problemlərindən, nitq mədəniyyə-

tindən bəhs edərkən öz danışığında qüsuralara yol verirsə, onun linqvistik təbliği ictimaiyyətə heç cür təsir göstərə bilməz. Buna görə də dilçi öz nitqi, dil qabiliyyəti üzərində müntəzəm iş apararaq *“nümunəvi dilçi nitqi”*nə nail olmaq üçün təkmilləşmə istiqamətində inkişaf etməlidir.

Dilçi başqasının tədqiqatlarına da tələbkarlıqla yanaşmağı bacarmalıdır. Meydana çıxan hər linqvistik fikri, nəticəni qeyd-şərtsiz qəbul etmək alim üçün düzgün yol deyildir. Obyektiv tənqidə əsaslandıqda doğru fikri səhvdən seçməyi bacarmaq mümkün olur. Başqasının fəaliyyətinə bu prinsiplə yanaşmaq eyni zamanda elmin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərir.

3) Dilçi dözümlü

Elm cəbhəsində hər hansı uğur böyük çətinlik, gərgin əmək, xüsusi dözümlü əsasında qazanılır. Elm fədailləri bütün əzablara dözməyi bacardıkları üçün həmişə öz məqsədlərinə layiqincə nail ola bilmişlər.

Elmin əzablı yollarında irəliləmək hər bir gənc üçün olduqca zəruridir. Bu əzabı görüb elmi tədqiqat yollarından çəkinməmək, uzaqlaşmamaq üçün gənclərlə xüsusi işlər aparmaq tələb olunur. Gənc tədqiqatçılarda dözümlülük keyfiyyəti tərbiyə edilməsi kadr hazırlığı planında xüsusi yer tutmalıdır.

4) Dilçi kadrlara qayğı

Elm sahəsində yüksəkixtisaslı kadr yetişdirilməsi ilə yanaşı, onlara hərtərəfli köməklik göstərilməsi, nüfuzunun qorunması da müasir dilçiliyin əsas vəzifələrindəndir.

Dilçi nüfuzunun qaldırılması, əməyinin qiymətləndirilməsi, şöhrətinin qorunması diqqətdən kənar qalmamalıdır. *Obyektiv qiymətə, səmimi qayğıya* dilçilərin də böyük ehtiyacı vardır.

* * *

Hazırda Azərbaycan dilinin tədqiqi ilə məşğul olan filoloji tədqiqatçılarla yanaşı, pedaqoji dilçilərin (metodistlərin) hazırlanması da davam etdirilməlidir. Bununla bərabər, Azərbaycanda Şərq dillərinin (ərəb, fars, türk...) və Qərb dillərinin (ingilis, alman, fransız, ispan, rus...) tədqiqi ilə məşğul olan dilçi kadrların yetişdirilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Güclü kadr hazırlığı naminə indi kadryetşdirmə sahəsində kəmiyyət dalınca yox, keyfiyyət arxasınca getməyin zamanı çatmışdır.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ

Başqa elm sahələrində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilçiliyinin də qarşısında duran müasir problemlərdən biri dil haqqında elmin təşkilidir. Son illərdə elmin təşkili ilə bağlı məsələlərə münasibət aşağı səviyyəyə enmiş və bunun nəticəsində dilçilik elminin inkişaf səviyyələrində zəifləmə halları baş vermişdir.

5.01. ELMİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Hər bir elmin inkişafı iki formada yerinə yetirilən işlərlə bağlı olur. Bunlardan birincisi elmi tədqiqatların aparılması, ikincisi isə elmə dair tədbirlərin təşkilidir. Dilçiliyin inkişaf tarixində elmi tədqiqatlarla yanaşı *elmin təşkili* də xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Elmin inkişafı üçün elmin təşkili məsələləri indi də az əhəmiyyətli deyildir. Elmi nailiyyətlərin qazanılması üçün elmi cəmiyyətlərin, şuraların, elmi mərkəzlərin, dilçilik laboratoriyalarının, elmi konfransların, məclislərin, aparılan fikir və təcrübə mübadilələrinin rolu olduqca böyükdür. Linqvistik problemlərin həlli üçün görülən hər bir əməli iş həmişə öz müsbət nəticəsini vermişdir.

Elmin təşkili yeni-yeni tədqiqatların aparılmasına istiqamət verir. Eyni zamanda bu, elmin təbliğinə xidmət

edir. Müasir dilçilikdə nəzəri və tətbiqi elmi tədqiqatların təbliğinin gücləndirilməsi mühüm vəzifələrdəndir.

Azərbaycan dilçiliyini inkişaf etdirmək üçün elmin təşkilinə dair vaxtilə yaranmış əhəmələri saxlamaqla yanaşı, bir çox yeni-yeni işlər, tədbirlər görülməli və dil haqqında elmin nüfuzunu artırmaq daima diqqət mərkəzində olmalıdır.

5.02. DİLÇİLİK CƏMIYYƏTLƏRİ

Elmin təşkilində cəmiyyətin rolu xüsusi qiymətə layiqdir. Dünya elmlərinin təcrübəsindən aydın olur ki, elmin tərəqqi etdirilməsi üçün bir çox ölkələrdə müxtəlif elm sahələrinə dair cəmiyyətlərin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Demək olar ki, hazırda xarici ölkələrin əksəriyyətində fəlsəfə, tarix, dilçilik, pedaqogika və sair cəmiyyətlər elmin təşkilinə məsələlərinə xidmət göstərməkdədir.

Müasir azərbaycanşünaslığın bəzi elm sahələrində cəmiyyətyaratma işinə xüsusi əhəmiyyət verildiyi müşahidə olunur. Lakin ictimai elmlərin bəzində, o cümlədən filologiya elmlərində bu problemə bir o qədər əhəmiyyət verilmədiyi təəssüf doğurur.

1. Azərbaycan dilçiləri cəmiyyətinin yaradılması zəruriliyi

Elm sahələrinə dair cəmiyyətlərin fəaliyyətlərində hər hansı konkret bir bilik sahəsinin elmi istiqamətlərinin aktuallığının dəqiqləşdirilməsi, öyrənilməsi və çapı çox zəruri olan mövzuların tədqiqi zamanının planlaşdırılması və sair bu kimi məsələlər aydınlaşdırılır.

Elmin təşkili və inkişafında elmi cəmiyyətlərin rolunu nəzərə alaraq Azərbaycan dilçiləri cəmiyyətinin ya-

radılması müasir dilçilikdə ən zəruri və təxirəsalınmaz məsələlər cərgəsinə daxil edilməlidir.

Yaradılacaq Azərbaycan dilçiləri cəmiyyətinin ən başlıca problemlərindən biri ilk növbədə “Azərbaycan dili bayramı” gününün dövlət səviyyəsində müəyyənləşdirilməsinə nail olmasıdır. Ölkədə belə bir bayramın keçirilməsinin böyük ictimai, siyasi və mədəni əhəmiyyəti vardır. Türkiyədə hər il sentyabr ayının 26-da “*türk dili bayramı*” qeyd olunur, dil sahəsində görülmüş işlərə dair məruzələr dinlənilir, dilin inkişaf vəziyyəti və digər məsələlər açıqlanır, tədbirlər görülməsi nəzərə alınır, tövsiyələr edilir. Bütün dünyada fevral ayının 21-i “*Ana dili günü*” bayramı elan olunmuşdur. Bəs biz bu məsələni nə vaxt həll edəcəyik?

2. Azərbaycan Onomastika Cəmiyyəti və onun fəaliyyəti

XX əsrin 80-ci illərində, azərbaycanşünaslıqda onomastikaya dair marağın artdığı bir zamanda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində *Azərbaycan Onomastika Cəmiyyəti* yaradılmışdır. 1986-cı ildən fəaliyyətdə olan bu cəmiyyət Azərbaycan onomalogiyasının formalaşması və tərəqqi etməsində xüsusi rol oynamışdır.

Azərbaycan Onomastika Cəmiyyəti aşağıdakı məsələlərin reallaşmasına böyük təsir göstərmişdir:

1. Onomastik *Elmi Mərkəzin meydana* gəlməsinə;
2. Onomastika *elmi məktəbinin* yaranmasına;
3. “Azərbaycan onomastikası problemləri” *jurnalının* nəşrə başlanmasına (indiyə kimi 12 cildi dərc olunmuşdur);
4. “*Onomastika günü*”-nin müəyyənləşdirilməsinə (hər il sentyabr ayının 25-i Onomastika Günü elan edilmişdir).

Azərbaycan Onomastika Cəmiyyətinin qarşısında hələ bir çox mühüm vəzifələr – *elmi istiqamətlərin, problemlərin və mövzuların* dəqiqləşdirilməsi durur.

5.03. DİLÇİLİK ƏLAQƏLƏRİ

Elmin təşkilində elmi əlaqələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya elmləri arasında tarixən elmi əlaqələr mövcud olmuş və müasir dövrdə də onları əlaqəsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Elm tarixindən məlum olduğu kimi, elmi əlaqələr müxtəlif formada özünü göstərir. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: ölkədaxili elmi əlaqələr və ölkəxarici elmi əlaqələr.

1. Ölkədaxili elmi əlaqələr

Başqa elm sahələrindəki kimi, Azərbaycan dilçiliyində də ölkədaxili elmi əlaqələr iki formada müşahidə olunur.

1) Dilçilik üzrə Elmi Əlaqələndirmə Şurası

Mövzu aktuallığının müəyyənləşdirilməsində, mövzu təkrarına yol verilməməsində və digər məsələlərdə əlaqələndirmə şurasının üzərinə ciddi vəzifələr düşür. Dilçilik üzrə Əlaqələndirmə Şurasında indiyə qədər elmi əlaqələndirmələr sahəsində xüsusi ənənə yaranmış və davam etdirilməkdədir.

Nəhayət, Azərbaycan dilçiliyində nəzəri və tətbiqi sahələr üzrə əldə olunacaq elmi tədqiqatların düzgün əlaqələndirilməsi üçün əlaqələndirmə şurasının işinin daha da gücləndirməsi tələb olunur.

2) Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi

Dilçilik ilk növbədə mənsub olduğu ictimai elmlərlə möhkəm elmi əlaqə mühiti yaradır. Ədəbiyyatşünaslıq, tarix, məntiq, fəlsəfə ilə dilçiliyin elmi əlaqəsi olmasa, hər hansı bir problem obyektiv şəkildə öz həllini tapa bilməz.

Azərbaycan dilinin tarixi şərh olunarkən tarix elminin təsnif və nailiyyətlərinə istinad edilir. Bu məsələdə ədəbiyyat tarixi, onun axtarış metodları və sair dilçiliyin köməyində durur. Deməli, elmlər arasında elmi əlaqələr yaranması, elmlərin inkişafına istənilən səviyyədə nail olmaq imkan xaricində qalır.

Məlum olduğu kimi, dilçilik tədqiqatları ölkəmizdə iki növ obyektə aparılır: elmi idarələrdə və təhsil müəssisələrində. Vaxtı ilə bunların birincisinə *akademiya elmi*, digərinə *ali məktəb elmi* deyilirdi. Bunların əlaqələndirilməsi elmin inkişafında çox zəruri məsələlərdəndir.

Dilçilikdə elmlə təhsilin əlaqəsi problemi də nəzərləri cəlb edir. Bu əlaqə ali məktəblərdə mövcuddur, özü də güclüdür. Kafedralarda aparılan tədqiqatlar, səmərəli işlər təhsillə əlaqələndirilib tədris prosesinə aparılır. Lakin elmi idarələrdə bu növ əlaqəni yaratmağın çətinlikləri az deyildir. Müxtəlif tədbirlər əsasında bu sahədə əlaqələri yaratmaq və ondan faydalanmaq müasir dövrdə çox gərəklidir.

Müasir dilçiliyin ən ümdə vəzifəsi elmlərarası və digər elmi əlaqələrin genişlənməsinə xüsusi yer və əhəmiyyət verilməsindən ibarətdir.

2. Ölkəxarici elmi əlaqələr

Elm sərhəd tanımır

Xarici ölkələrlə elmi əlaqələrin yaradılmasında bütün ölkələrə eyni prinsip və meyarla yanaşmaq olmaz. Çünki respublikadan kənarında olan ölkələrin bir qrupu dil cəhət-

dən Azərbaycanla qohum xarakterlidir. Bu cəhəti nəzərə alaraq həmin xalqlarla əlaqələrin fərqli şəkildə yaradılması tələb olunur.

1) Türkdilli dövlətlərin elmi mərkəzləri ilə əlaqə

Məlumdur ki, türkdilli dövlətlərdə dil qohumluğu ilə bərabər mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat və sair sahələrlə də bağlı ümumilik, yaxınlıq vardır. Buna görə də burada yaradılan elmi əlaqələrin nəticələri əsasında meydana gələn hər bir nailiyyət azərbaycanşünaslıqla yanaşı, ümumtürkşünaslığın inkişafına xidmət göstərə bilər.

Bu sahədə Azərbaycan dilçiliyinin vəzifəsi türkdilli dövlətlərin elmi mərkəzləri ilə əlaqələri daha da möhkəmləndirmək, elmi əməkdaşlığın müxtəlif formalarının təşkilinə əsaslı şəkildə nail olmaqdır.

2) Əcnəbi dövlətlərin elmi mərkəzləri ilə əlaqə

Elm, onun sahələri bütün dünya ölkələrində yaranır və inkişaf edir. Başqa ölkənin elmi nailiyyətlərinə əsaslanaraq faydalanmaq milli elmin tərəqqisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə dövlətlərarası elmi əlaqələr çox geniş məştabda yayılmışdır.

Hazırda Azərbaycan dilçiliyinin ümdə məsələlərindən biri də xarici ölkələrin elmi mərkəzləri ilə elmi əlaqələrin genişləndirilməsidir. Xarici ölkələrlə elmi əməkdaşlığın müxtəlif səmərəli yolları vardır. Beynəlxalq səviyyəli tədbirlər keçirmək və orada müəyyən problemlərə dair təcrübə mübadiləsi aparmaq, başqa ölkələrin tədbirlərində iştirak etmək və sair ən faydalı vasitələrdəndir. Dünya dilçiliyinin yeniliklərinin mənimsənilməsi dil haqqında elmin inkişaf sürətinin artmasına yardımçı ola bilər. Buna əsaslı nail olmaq gərəkdir.

5.04. DİLÇİLİK KONFRANS VƏ SEMİNARLARI

Elmin inkişaf etdirilməsində istifadə olunan tədbirlərdən biri elmi konfrans, seminar, simpozium, qurultay və sairin keçirilməsidir. Elm tarixindən məlum olur ki, bu növ tədbirlər hər hansı bir elmin təşkilində xüsusi rol oynamış və öz əvəzsiz bəhrəsini vermişdir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində onun başlıca elmi problemlərinin müzakirəsinə həsr edilmiş hər bir konfrans və seminarın xüsusi rolu və əhəmiyyəti olmuşdur. XX əsrin II yarısında Azərbaycanda nitq mədəniyyətinə, terminologiyaya, üslubiyyətə dair təşkil edilmiş konfranslarda bir çox mühüm linqvistik məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq ardıcıl şəkildə keçirilən *“Azərbaycan onomastikası problemləri”* konfranslarında¹ bir çox nəzəri məsələlər elmi şəkildə aydınlaşdırılmış və bu iş hazırda davam etdirilməkdədir.

Müasir zamanın linqvistik tələblərinə uyğun olaraq, ardıcıl və planla konfrans və seminarların keçirilməsinə xüsusi yer verilməli, bu növ hər bir tədbirdə həlli qarşıya qoyulan məsələlərin proqramında dəqiqliyə ciddi əməl edilməlidir. Təcrübədən aydın olur ki, ancaq düşünülmüş tədbirlərdə istənilən müsbət nəticələr əldə oluna bilər.

Nəhayət, unudulmuşdur ki, elmin inkişafında böyük təsiri olan belə tədbirlərin ancaq ölkədaxili firması ilə kifayətlənmək olmaz. Tədbirin böyük elmi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq *beynəlxalq səviyyəli konfrans və seminarların* keçirilməsinə ciddi cəhd göstərmək son dərəcə gərəklidir.

¹ Birinci konfrans – 1987-ci ildə; II – 1988, III – 1990; IV – 1992; V – 1994; VI – 1996; VII – 1998; VIII – 2000; IX – 2000; X – 2000, XI – 2003.

5.05. DİLÇİLİK MÜZAKİRƏ MƏCLİSLƏRİ

Dilçilik əsərlərinin elmi-nəzəri səviyyəsinin artırılmasında, təbii keyfiyyətlərin yüksəldilməsində, məzmunun dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsində elmi müzakirələrin əhəmiyyəti az deyildir.

Başqa elm sahələrində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilçiliyində də mübahisəli məsələlər, eyni problemin şərhinə müxtəlif münasibət bildirmək inkişaf tarixində təbii sayılır. Lakin heç bir elmdə bu cür hallara biganəlik göstərilir. Onun dəqiqləşdirilməsi, inkişafı üçün ciddi elmi müzakirələr keçirilir, düzəlişlər əldə edilir.

XX əsrdə dilçilik əsərlərinin müzakirəsinə xüsusi yer verilmiş, Azərbaycan dilçiliyində bir çox əsərlər, hətta dərc olunmuş onlarca jurnal məqaləsi müzakirə edilib haqqında tənqidi fikirlər söylənilmişdir. Həmin ənənənin – lingvistik elmi müzakirə məclislərinin vaxtaşırı keçirilməsi dilçiləri düşündürməlidir.

5.06. DİLÇİLİK TELERADIO VERİLİŞLƏRİ

Ədəbi dilin, ilk növbədə onun normalarının və eləcə də digər sahələrinin inkişaf etdirilməsində televiziya və radio çox geniş əhatə dairəsinə malik olan əvəzsiz vasitələrdəndir. Televiziyanın köməyi ilə dilin ən vacib məsələlərini bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinə canlı şəkildə çatdırmaq mümkün olur.

Televiziya və radio verilişləri təşkil etmək əsasında müasir cəmiyyəti daha çox düşündürən nitq mədəniyyəti problemlərini az müddət ərzində yüksək səviyyədə həll etmək mümkündür.

Radio və televiziya vasitəsilə linqvistik nailiyyətlər qazanmağın bir neçə tələb və şərtləri vardır. Bunlardan ən başlıcaları mövzu aktuallığı və vaxt dəqiqliyidir.

1. *Mövzu aktuallığı.* Radio və televiziya hər cür mövzunu vermək düzgün olmaz. Burada mövzular dilin vəziyyətinə, cəmiyyətin ehtiyac və tələblərinə uyğun seçilib planlaşdırılmalıdır.

2. *Vaxt dəqiqliyi.* Radio və televiziya dilə aid verilişlərin təsadüfdən-təsadüfə aparılmasının əhəmiyyəti az olur. Bunun üçün dəqiq vaxt müəyyənəndirilməlidir. Həftənin həmin günü və saati dinləyiciyə, tamaşaçıya həmişəlik bəlli olmalıdır. Belə olduqda, cəmiyyət üzvləri verilişləri müntəzəm izləyərək ondan faydalana bilərlər.

Bu sahədə vəzifə – aidiyyəti olan idarə və təşkilatlar qarşısında məsələ qaldıraraq, radio və televiziya *“Dilçilik efir pəncərəsi”* verilişinin aparılmasına nail olmaqdan ibarətdir.

5.07. DİLÇİLİK MƏTBUAT RUBRİKASI

Cəmiyyətin tərəqqisi ilə bağlı onun dili də inkişaf edir. Az müddət ərzində dilə onlarca söz və ifadə daxil olur. Başqa dillərdən gələn lüğəvi vahidlər kütlə tərəfindən birbaşa qəbul olunmur. Bu cür linqvistik proseslərdə müxtəlifliklər yaranır, bunun da tənzimlənməsinə, qaydaya salınmasına dilçi düşüncəsi, dil fəaliyyəti və tətbiqi-linqvistik üsullar lazım gəlir.

Alınmaların, yeni söz və ifadələrin, terminlərin nişanlanmasında bir çox üsullardan istifadə olunur. Bunların içərisində rubrikalar xüsusi təsir gücünə malikdir.

“Yeni söz və ifadə rubrikası”, “Terminlər rubrikası” başlığı altında mətbuatda verilən hər bir məlumata dair

ictimaiyyətin fikrini bilmək mümkün olur. Elmi ictimaiyyətin köməyi ilə bir neçə variantda olan leksik və frazeoloji vahiddən birinin seçilib işlənilməsinə imkan yaranır. Bunun da nəticəsində ədəbi dilin inkişaf sürəti artır.

Hazırda dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri müəyyən dövlət qəzetində rubrika açılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Dil dövlət dilidir, onun problemləri ilə ilk növbədə və əsaslı şəkildə milli dövlət mətbuatı məşğul olmalıdır.

* * *

Nəhayət, nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, dilçilik elminin təşkilində nəzərdə tutulan inkişaf etdirilmə proqramının həyata keçirilməsi üçün fasiləsiz nəzarətə geniş yer verilməsi diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Müntəzəm linqvistik nəzarət dil haqqında elmin faydalı və təsirli təşkili-nin başlıca vasitələrindəndir.

II BÖLMƏ

**ONOMASTİKA
PROBLEMLƏRİ:**

**ANTROPONİMİKA
ARAŞDIRMALARI**

I FƏSİL

AZƏRBAYCANLI ŞƏXS ADLARI VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(Gürcüstandakı azərbaycanlı adları əsasında)¹

Dünyada azərbaycanlı çoxdur. Onlar indiki Şimali və Cənubi Azərbaycandan başqa *87 ölkədə* yaşamaqdadır.

Qədim dövrlərdən başlayaraq Qafqazın Borçalı adlanan diyarında da azərbaycanlılar məskunlaşmışlar. Borçalı çox geniş coğrafi regiondur. Bu ərazi bir sıra keyfiyyətlərinə görə, o cümlədən iqlimi, relyefi və təbii sərvətlərinə əsasən üç bölmədən ibarətdir.

Dağ Borçalısı – Loru mahalı.

Bağ Borçalısı,

Aran Borçalısı – Borçalı çökəyi².

Aran Borçalısının (Borçalı çökəyinin) – Sarvan, Cəndar, Kosalı, Muğanlı, Quşçu, Ulaşlı, İmir, Saral... Bağ Borçalısının – Arıxlı, Kolayır, Qoçulu, Əsmələr, Saraclı, Faxralı, Abdallı, Migirli, Kəpənəkçi, Çatax, Ayorta, Darbaz... Dağ Borçalısının – Başkeçid, Şindilər, Öрмаşen, Şahmarlı, Dəllər, Hamamlı, Məmişli, Muğanlı, İlməzli, Qızıl Şəfəq (Cucikənd), Qalaqala, Qızıldaş və s. onlarca kənd və şəhəri azərbaycanlıların yaşayış məntəqəsi olmuşdur³.

İndiki Gürcüstan ərazisinin Qaspi rayonunda, Salqada, eləcə də Qaraçöp–Qarayazı bölgəsində və Saqarocada da azərbaycanlılar yaşamaqdadır.

¹ Müəllifin 1956-cı ildə Tiflisdə etdiyi məruzənin mətnidir.

² Borçalı adı şifahi danışıda “Boğşalı” kimi də tələffüz olunur.

³ Bu ərazidəki toponimlərin öyrənilməsi də çox vacibdir.

Tarixi mənbələrdəki məlumatlara görə, IV Çar Davidın vaxtında Gürcüstan iki hissəyə bölünmüş və aşağıdakı kimi adlanmışdır:

1. Didi (böyük) Türkoba.
2. Kartveloba.

Böyük Türkoba əhalisi hələ uzaq keçmişdən öz ulu antroponimik ənənələrinə sadıq qalaraq bir çox rəngarəng şəxs adları işlətmislər: *Məhəmməd*, *Əhməd*, *Məmməd*, *Nizam*, *Camal*, *Bayram*, *Hacı* (Hacı), *Mahmud*, *Aba*, *Qoja* (Qoca), *Hümmət*, *Qasım*, *İsmeyil* (İsmail), *Qədir*, *Kamil* (Kamil), *Hüseynqulu*, *Çıraq*, *Oruc*, *Yahya* (Yəhya), *Osman*, *Omar*, *Həmid*, *Bava* (Baba), *Alı* (Əli), *Qurvan* (Qurban), *Xəlil* (Xəlid), *Mürsəl*, *İrəhim* (Rəhim), *İrvahım* (İbrahim), *Xəlil* (Xəlil), *Ziyəddin*, *Yusuf* (Yusif), *Söyün* (Hüseyn), *Qara*, *Əvdi* (Əbdulla), *Ağca*, *Pəri*, *Fizzə*, *Müşkünaz*, *Güləvatın* (Güləbatın), *Zinyət*, *Minəvər* (Münəvvər), *Toyuz* (Tovuz), *Xanım*, *Xatın*, *Hava* (Havva), *Caver* (Cavahir), *Müsəmmər*, *Sona*, *Zöhrə*, *Aşa* (Aşşa), *Tükəzvan* (Tükəzban), *Mayqa* və s.

1.01. ŞƏXS ADLARI HAQQINDA

Azərbaycanlılarda şəxs adları sistemi aşağıdakı kimi özünü göstərir: 1. Kişi adları. 2. Qadın adları. 3. Müştərək adlar.

Kişi adları. Borçalı ərazisindəki kişi adlarının çoxu kişiyyə məxsus xüsusiyyətlərlə bağlı şəxs adlarıdır. *Aslan*, *Ataman*, *Astan*, *Cavanşir*, *Cahangir*, *Coşqun*, *Daşqın*, *Elxan*, *Elman*, *Elşad*, *Selim*, *Cavad*, *Eldar*, *Elmar*, *Əmrəh*, *Əsrəf*, *Gümrah*, *İntiqam*, *Kamandar*, *Qurban*, *Teymuraz*, *Nəriman* və s.

Qadın adları. Qadın adları sistemindəki adlar sədaqət, gözəllik, nəciblik və s. bu kimi yüksək keyfiyyətlərlə bağlıdır. Məsələn: *Mələhət*, *Könül*, *Səadət*, *Südəbə*, *Mənzər*,

Dilbər, Zöhrə, Xəyalə, Maya, Maral, Zeynaf (Zeynəb), Qənirə, Mələykə, Xuraman, Nərgiz, Yasəmən, Şəfiqə, Qumru, Mədinə, Xacca (Xədicə), Salatın, Güllü, Ballı, Hənfə (Hənifə) və s.

Müştərək adlar. Azərbaycanlıların istifadə etdikləri adlar arasında eləsi də var ki, onları həm qızlar, həm də oğlanlar daşıyır. Məsələn: *Şövkət, Arzu, Hilal, İzzət* və s. Bu qrup adlar az da olsa özünə yer tapmışdır. Bunları cinsə görə qruplaşdırıb işlətmək ad mədəniyyəti üçün çox faydalı ola bilər.

1.02. ŞƏXS ADLARININ QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Azərbaycanlı adlarını quruluşca nəzərdən keçirdikdə onların iki növünün olduğu müşahidə edilir: 1) sadə şəxs adları, 2) mürəkkəb şəxs adları.

Sadə şəxs adları. Sadə şəxs adları sırasında ikihecalı adlar xüsusi yer tutur. Kişi adları – *Abbas, Adil, Arif, Bulud, Bəhrüz, Bəhlul, Emil, Fərrux, Əziz, Bəhmən, Fikrət, Hidris (İdris), Fazil, Həmzə, Xıdır, İlyaz, Lətif, Şahin, Kərəm, Kərim, Mahal, Vəli, Yasin; qadın adları* – *Xurda, Sənəm, Leyla, Sevdə, Məstan, Hürzət, Gülsüm, Nərgiz* və s.

Mürəkkəb şəxs adları. Bu qrup adlar iki kökdən ibarətdir. Məsələn: **kişi adları** – El + Muraz = *Elmuraz*, Əli + Əkbər = *Ələkbər*, Hacı + Əli = **Hacıəli**, Hacı + Murad = **Hacımurad**, xan + Əhməd = **Xanəhməd**, Məhəmməd + Əli = **Məhəmmədəli**, Murad + xan = **Muradxan**, el + sevər = **Elsevər**, el + dəniz = **Eldəniz**, xan + çoban = **Xançoban**, dünya + malı = **Dünyamalı; qadın adları** – Aysa + balı = **Ayşabalı**, sevgi + naz = **Sevginaz**, ay + tac = **Aytac**, qələm + zər = **Qələmzər**, zər + nişan = **Zərnişan**, ay + şən = **Ayşən**, şah + sənəm = **Şahsənəm** və s.

Mürəkkəb şəxs adlarının tərkibində aşağıdakı sözlərin fəal iştirakı ilə bir çox adlar yaranmışdır: “gül” komponenti ilə yaranan adlar: **kişi adları** – gül + Məmməd = *Gülməmməd*, gül + Əhməd = *Güləhməd*, gül + Hüseyin = *Gülhüseyn*; qadın adları – gül + Pəri = *Gülpəri*, gül + Sənəm = *Gülşənəm*, gül + Nisə = *Gülnisə*, gül + əndam = *Güləndam*, gül + naz = *Gülnaz*, gül + yaz = *Gülyaz*, gül + gəz = *Gülgəz*, bağda + gül = *Bağdağül*...

Əli – *Əlipaşa*//*Alpaşa*, *Bayraməli*, *Əlimurad*, *Qurbanəli*, *Əlirza*, *Hacıəli*, *Həsənəli*...

Ağa – *Ağarza*, *Ağacan*, *Ağakişi*...

Xan – *Bədirxan*, *Əmirxan*, *Zəlimxan*, *Səlimxan*, *Adilxan*//*Ədilxan*, *İsaxan*, *Əhmədخان*, *Zülümخان*, *Tengiz-xan*, *Xanəhməd*, *Xansuvar*, *Xansultan*...

Pir – *Pirəli*, *Pirqasım*, *Piroğlan*...

Hacı – *Hacıhəsən*, *Hacıəhməd*, *Hacıməhəmməd*, *Hacıkişi*, *Hacıxəlil*...

Nur – *Nurpaşa*, *Nurəhməd*...

Can – *Əmircan*, *Canəhməd*, *Paşacan*...

Mal(ı) – *Ağamalı*, *Dünyamalı*...

Qul(u) – *Yaradanqulu*, *Tanrıqulu*, *Allahqulu*...

Xanım – *Gülxanım*, *Anaxanım*, *Nənəxanım*...

Başqa dillərdən alınma bir sıra şəxs adı, xüsusi olaraq qadın adı da işlənmişdir. Məsələn: *Natella*, *Nelli*, *Amalya*, *Ofelya*, *Flora* və s.

1.03. SƏCİYYƏVİ ADLAR

Gürcüstan ərazisində yaşayan əhali üçün səciyyəvi şəxs adları da az deyildir.

Kişi adları – *Sakit*, *Rahat*, *Mahal*, *Mutu*, *Baxış*, *Dosu*, *Ənsər*, *Abdu*, *Binəli*, *Dursun*, *Baxmal*, *Çıraq*, *Hüsən*, *Şıxı*, *Afis*,

Həndəm, İfrat, Şamı, Xalis, Ayat, Rüşdü, Afın, Yolçu, İbadət, Bulud, Rəfi, Əfəndi, Alxaz, Şahverdi, Əzizbəy, Xeyirxəbər, Şəmşi, Polux, Bələgöz, Söhbət, Ənnağı, Gərəkmez (Gərəkmezli), Kələ (Kələyev)... Qadın adları – Aysəba, Şaxı, Minirə, Şərəf, Ellara...

1.04. AZƏRBAYCANLI ŞƏXS ADLARININ GÜRCÜ DİLİNƏ KEÇMƏSİ

Uzun əsrlər boyu birlikdə yaşayıb-yaradan Azərbaycan və gürcü xalqları arasında daima iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr olmuş, bu əlaqələr prosesində dil kontaktları da baş vermişdir.

Azərbaycan dilində müxtəlif sahələrə dair yüzlərlə söz və ifadə gürcü dilinin lügət tərkibinə daxil olmuşdur. Məsələn: ocaq, papaq, mürəkkəb, mütəkkə, balınc, nal və s. Bu qrup sözlərlə bərabər şəxs adı bildirən onomastik vahidlər də gürcü dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilindəki “doğmaq” feilindən gürcü dilində *Doğmaz* qadın adı əmələ gəlmişdir. VI əsrdən üzü bəri bir çox türk mənşəli şəxs adları gürcü dilində işlənmişdir. Bunlardan *Arslan* kişi adı gürcülər arasında daha çox yayılmışdır.

Gürcü dilindən Azərbaycan dilinin adlar sisteminə ad keçməsinə rast gəlinmir.

Ümumiyyətlə, türk mənşəli adlar qonşu xalqlar arasında çox geniş yayılmışdır. Qafqaz xalqlarının çoxunda xeyli miqdarda türk-Azərbaycan şəxs adları geniş şəkildə özünə yer tapmışdır. Belə bir cəhət, şübhəsiz ki, daha çox azərbaycanlı adlarının ahəngdarlığı ilə bağlıdır¹.

¹ Kitaba daxil edilən materialların bir qismi ayrı-ayrı vaxtlarda nəşr olunmuşdur.

II FƏSİL

İNSANIN HƏYATINDA ŞƏXS ADININ ROLU

Hər bir dilin lüğət tərkibini iki qrup söz – ümumi və xüsusi sözlər təşkil edir. Konkret və mücərrəd anlayışlar, hal və hərəkət, əlamət və keyfiyyət ümumi sözlərlə adlandırılır. Ümumi sözlər xüsusiləşərək rəsmiləşdirildikdə xüsusi adlara çevrilir. Dildəki xüsusi adlar məzmununa görə çox müxtəlifdir. Məsələn, yer adları (Gəncə, Sumqayıt); su obyektlərinin adları (Xəzər, Kür, Araz); səma cisimlərinin adları (Ülkər, Zöhrə) və s. Xüsusi adlardan bir qrupu da şəxs adlarıdır. Şəxs adı anlayışı ilə bağlı dilimizdə bir sıra ümumi ifadələr işlənir: “adam adı”, “insan adı”, “oğlan adı”, “kişi adı”, “qız adı”, “qadın adı”, “uşaq adı”... Lakin müəyyən ümumi leksik vahid antroponimik tələb əsasında xüsusiləşdikdə konkret şəxs adı meydana gəlir. Məsələn, bahar və gözəl sözlərinə nəzər yetirək. Dilimizdə *bahar* sözü ilin bir fəslini – qışdan sonra gələn fəslə bildirir, xüsusiləşdikdə isə qadın adını ifadə edir. Eləcə də *gözəl* sözü ümumən əlamət anlayışı bildirir, lakin xüsusiləşdikdə qadın adının göstəricisi kimi çıxış edir.

Formalaşan hər bir şəxs adı, başqa ümumi sözlər kimi, dilin mövcud qanunlarına tabe olur və bunlara uyğun şəkildə işlədilir.

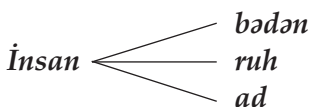
2.01. ŞƏXS ADI İNSANI FƏRQLƏNDİRƏN ƏLAMƏTDİR

Bütün xalqlarda şəxs adlarının vəzifəsi cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirməkdir. Ad vasitəsilə insanların birini digərindən seçmək olur. Ona görə də dünyada adsız heç bir şəxs və heç bir cəmiyyət üzvü yoxdur. Adlar olmadan cəmiyyətin formalaşması və yaşaması da qeyri-mümkündür. Deməli, ad insan üçün çox zəruridir, onuz heç cür keçinmək olmaz.

Ad insana körpəlik çağında bir dəfə verilir. Yazı ənənəli xalqlarda sənədləşdirilən hər bir ad o kəsin şəxsi adı olur.

Dünya xalqları tarixində ad anlayışı ilə bağlı müxtəlif mülahizə və ənənələr meydana gəlmişdir. Bir sıra xalqlar şəxs adlarına böyük əhəmiyyət verərək onu insanın ruhu adlandırmışlar. Adı gec verilən körpələrə ruhu olmayan varlıq kimi baxılmış və adın vaxtında verilməsi çox vacib vəzifə hesab edilmişdir.

Bəzi xalqlara görə hər bir insan bir-biri ilə möhkəm vəhdət təşkil edən üç komponentdən ibarətdir:

İnsan üçün adın mühüm əlamət hesab olunması nəticəsində müxtəlif xalqlarda, o cümlədən türk xalqlarında müxtəlif məzmunlu adlardan istifadə olunur. Uşağa *Qəhrəman*, *Mübariz*, *Cəsarət*, *Qorxmaz* və sair kimi adlar verilir. Azərbaycanlılar arasında uşağın ağıllı, bilikli olması üçün *Aqil*, *Alim*, *Vaqif*; möhkəm, sağlam və gümrah olması üçün *Polad*, *Dəmir*, *Daşdəmir* kimi adlardan istifadə edilir. Bunlar-

dan *Dəmir//Temir* adı türk xalqlarının, demək olar ki, hamısında işlənir. Adın rolunu cəmiyyətdə çox yüksək qiymətləndirənlər belə hesab etmişlər ki, ad insanı inkişaf etdirir. Burada müəyyən dərəcədə həqiqət vardır. Belə ki, xoşagələndən ad insanın həyatında müəyyən mənəvi dayaq rolunu oynayır. Xoşagəlməz, bayağı, təsadüfi ad isə onu daşıyan şəxsin ümumi inkişafına az da olsa, öz mənfi təsirini göstərir. Ad insanı ruhlandırmaqlı, cəsarətləndirməlidir.

Şəxs adının insan taleyindəki rolu və əhəmiyyətini son dərəcə yüksək tutan, onu, bir növ, ilahiləşdirən xalqlar da olmuşdur. Onlar, əsasən, adı qorumaq məqsədilə uşağa iki ad verilməsini zəruri hesab etmişlər. Türkmənlərdə bu ənənəyə uyğun olaraq uşağa iki ad – doğru (çin) ad və yalançı ad verilmişdir. Bunlardan ikinci ad birincini – doğru adı qorumağa, mühafizə etməyə xidmət göstərmişdir. Buna görə də birinci ad gizli saxlanmış, ondan çox nadir hallarda, özü də az-az istifadə edilmişdir, lakin ikinci – yalançı ad isə gündəlik həyatda işlənmişdir. Bəzi xalqlar ad vasitəsilə şər qüvvələri aldatmağa çalışmışlar. Bu məqsədlə uşağa “İlənmiş”, “Yaramaz”, “İtquyruğu”, “İtyeməz” kimi pis ad verib onu ölümdən xilas etməyə səy göstərmişlər. Belə adlar türk xalqlarında çoxdur. Bir sıra xalqlar *Əzrayılı* çaşdırmaq üçün uşaq xəstələyəndə adını dəyişmişlər. Bütün bunların hamısı ada son dərəcə yüksək qiymət verməyin, onun insan üçün əvəzsiz əlamət hesab edilməsinin nəticəsidir. Həqiqətən, ad insan üçün çox gərəklidir, lakin adın, yuxarıda göstəriləni kimi, qiymətləndirilməsi, əslində, səhv mövqedir.

İnsanın adı ömürlükdür. Hər bir ad aid olduğu şəxsi ömür boyu müşayiət edir. Ad insan dünyasını dəyişdikdə də onu yaşadır. Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvi XII əsrdə yaşayıb-yaratmış, öz yaradıcılığı ilə dünyada böyük ad qazanmışdır. Bu ad onu daima yaşadır. İndi Nizami

Gəncəvinin adı vasitəsilə təsəvvürdə mütəfəkkir bir şair canlanır, ondan öyrənilir və ona münasibət bildirilir.

İnsanın müxtəlif elm və əmək sahələrində ad qazanması olduqca vacibdir. Çünki ad çıxarmaq insanı tarixdə ölməzləşdirir, əbədiləşdirir. Dilimizdə bu məqsədə çağıran onlarca təsirli ifadə meydana gəlmişdir: adı dillərə düşmək, ad çıxarmaq, ad almaq, adı bəlli olmaq, ad qazanmaq, adı yüksəlmək, adı dillərdə əzbər olmaq, ad-san çıxarmaq, adı dillərdə gəzmək, adı dillərdə dastan olmaq və s.

Cəmiyyətin təcrübəsi göstərir ki, adı ad sahibi dünyasını dəyişdikdə ailədə, nəsilə, qohum-əqrəbə, dost-tanış yaddaşlarında qalır. Öz fəaliyyəti ilə məşhurlaşan şəxslərin adları isə geniş dairədə cəmiyyət arasında daimi olaraq yaşayır.

Hər bir kəsə ad, əsasən, ata-analar tərəfindən verilir, övlad isə həyat fəaliyyətində özü ad qazanır.

2.02. ŞƏXS ADLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəxs adları öz əlamətləri ilə başqa sözlərdən seçilir, aydın şəkildə fərqlənir.

Şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri nitqdə başqa sözlərə nisbətən çox tez-tez işlənməsidir. İctimai yerlərdə, iş prosesində şəxs adları tez-tez işlənir. Hər bir adam ilk görüşdə öz adını söyləyir.

İnsanlar adla bir-birinə müraciət edir. Buna görə də hər bir şəxs adı insanlar arasında ünsiyyətə, münasibət yaratmağa xidmət edir. Adın bu xüsusiyyəti, başlıca olaraq, ünsiyyəti asanlaşdırır.

Şəxs adı şərtidir. Belə ki, hər şeyə, o cümlədən insana da ad şərti verilir. Lakin insanın adı daha çox şərtidir. Məsələn, Zahid deyilən şəxsə verilmiş bu ad əvəzinə başqa

ad – Rəşid adı verilsə, onun xüsusi adı olacaqdır. Şəxs adı o dərəcədə şərtidir ki, onu dəyişmək olur. Lakin ümumi adlar belə deyildir. Onları, məsələn, balıq, daş, alma, çiçək və s. adları dəyişmək mümkün deyildir. Dilimizdə elə sözlər mövcuddur ki, onlar adlandırdıqları əşyanın vəzifəsinə çox vaxt uyğun gəlmir. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastasında belə bir parça var:

*İynəyə tikən demədi o Dədə Qorqud,
Tikənə sökən demədi o Dədə Qorqud,
Gəlinə ayran demədi o Dədə Qorqud,
Ayrana doyran demədi o Dədə Qorqud.*

Həqiqətən, iynə paltarını tikir, tikan ilişdiyini sökür, gəlin oğulu ailədən ayırır, ayran içdikdə qida kimi insanı doyurur. Bəs bunlar nə üçün dəyişdirilmir? Bunun bir neçə səbəbi vardır və hər şeydən əvvəl, bunu etmək olduqca çətin və qeyri-mümkündür.

Hər bir xüsusi ad milli xüsusiyyətə malik olub, çox zaman şəxsin hansı millətə aid olduğunu, hansı dinə qulluq etdiyini bildirir. Məsələn, Əhməd, Hümmət, Məhəmməd adlarını daşıyan müsəlman, İvan, Sergey, Matvey adlarının sahiblərinin isə xristianlara məxsus olduğu ilk andaca bəlli olur.

Şəxs adlarını başqa ümumi adlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların özgə dillərə tərcümə olunmamasıdır. Dilimizdəki Aydın, Tamam, Mahir, Gündüz, Gözəl, Nail, Gülnar, Aygün və sair adların başqa dillərdə qarşılığı vardır. Lakin onomastik qanunların tələbinə görə, bu xüsusi adlardan ünsiyyətdə tərcümə edilmədən, milli ana dilində olduğu kimi istifadə olunur. Başqa şəkildə desək, Mahir adı bütün dillərdə müəyyən fonetik dəyişikliklə Mahir kimi işlənir. Şəxs adlarında milli xüsusiyyət

o dərəcədə qüvvətlidir ki, bir xalqın nümayəndəsi başqa xalqlar arasında yaşasa da, yenə öz milli adını saxlayır. Məsələn, yer üzünə yayılmış azərbaycanlılar İngiltərədə, Amerikada və Almaniyada da özlərinin Əlirza, Aslan, Lüt-fi, Kamil kimi milli adlarını saxlamışlar. Bu adlar milli nişanələrdir.

Xüsusi şəxs adları bir millət çərçivəsindən çıxıb geniş dairədə müxtəlif millətlərdə işlənə bilər. Belə adlar bəşəriyyətin müxtəlif nümayəndələrinin adı olduğu üçün bəşəriləşir, bəşəri ada çevrilir. Bir çox xalqlarda işlənib, şərti mənada bəşəri ad hesab etdiyimiz belə adlar müxtəlif səbəblərdən yayılmış olur:

- a) Ölkələri fəth edən sərkərdələrin adları: Teymur, İsgəndər və s.
- b) Xoş təəssürat yaradan adlar: Esmiralda, Elmira, Ella-da, Tamara, Flora, Sara və s.

Bəzi adlar millətlər arasında sərhəd qoyulmadan çox geniş yayılaraq istifadə olunur. Dilimizdəki Yusif adı türkcə Yusuf, yunanca Yosef, almanca Yozef, polyakca Yuzef, ingiliscə Cozef, fransızca Jozef, macarca İojef formasında işlənilir. Beləcə də Məhəmməd adı müsəlman xalqlarında müxtəlif fonetik variantlarda (Maqomed, Mehmet, Məhəmməd, Məmməd və s.) istifadə olunmaqdadır.

2.03. ŞƏXS ADLARI SİSTEMİ

Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus adlar sistemi mövcuddur. Yer üzündə elə bir xalqa rast gəlmək olmaz ki, onun şəxs adları əhalisinin miqdarına bərabər gəlsin. Bütün millətlərdə insanların sayı çox, adların miqdarı isə olduqca azdır. Müasir çinlilər 1 milyard 250 milyon, ruslar 138, yaponlar 115, almanlar 92 milyondur. Bu xalqlardakı

şəxs adlarının miqdarı milyonla yox, ancaq minlə hesablanır. Bəs bu, çətinlik törətmirmi? Əlbəttə törədir. Lakin bunun qarşısının alınması üçün bütün dillərdə onomastik – antropomik qanunlar və modellər mövcuddur ki, bunlar meydana çıxma bilən çətinliyin tənzimlənməsinə kömək edir.

Azərbaycan dilində də xalqımızın sayından son dərəcə az miqdarda şəxs adından istifadə olunur. Müxtəlif ölkələrdə (89 ölkədə) məskunlaşmış 45 milyonluq azərbaycanlılar 3 minə yaxın addan istifadə edir.

Şəxs adları sistemi hər bir dilin daxili qayda-qanunları əsasında formalaşır. Məhz azərbaycanlı adları sistemi də həmin qaydalar əsasında yaranıb dilimizin lüğət tərkibində xüsusi sistem təşkil edir. Adların tərkibində iki böyük sistem daha qabarıq nəzərə çarpır:

- a) kişi adları sistemi;
- b) qadın adları sistemi.

Bunların hər biri müəyyən prinsip və tələblərə müvafiq olaraq reallaşmış dildə istifadə edilir.

2.04. AZƏRBAYCANLI ADLARININ YARANMASI

İnsan adlarının yaranma tarixi çox qədimdir. Bu mədəni nailiyyətlər uzun tarixi dövrlərin məhsuludur. Yaranan hər hansı bir ad xalq tərəfindən bəyənilmədən sonra adlar sistemində xüsusi yer tutur və ondan istifadə edilir.

Ad yaratmaq üçün milli dilimizin söz xəzinəsi mənbə hesab olunur. Şəxs adları – ümumi sözlər əsasında yaradılır.

Hər bir söz şəxs adı ola bilərmi? Dilçilik elmində bu suala həm mənfə, həm də müsbət cavablar verilmişdir. Belə ki, bir qrup alim dildəki hər növ sözdən şəxs adı düzəltməyin mümkün olduğunu bildirmişdir. Lakin digər alim-

lər bu fikrin əksini söyləmişlər. İkinci fikir həqiqətə daha uyğundur. Dilimizdəki sözlərin hamısından *yox*, yalnız müəyyən hissəsindən *şəxs* adı yaratmaq olur. Hətta eyni anlayışı bildirən iki sözdən biri *şəxs* adı kimi işlədilir. Dilimizdə *ayna* və *güzgü* sözləri eyni məna bildirir. Lakin bunlardan *ayna* sözü *şəxs* adının tələblərinə daha çox cavab verdiyi üçün *ayna* sözündən *şəxs* adı əmələ gətirilmiş və işlənməkdədir.

Şəxs adı prinsiplərinə uyğun gəlməyərək işlədilən adlar “qəribə ad” adlanır. Belə adlara indi də dilimizdə az-çox təsadüf olunur. Məsələn: *Sovet*, *Soyuz*, *Narkom*, *Dilənçi* və s.

İnsan adlarının əmələ gəlməsinə dair dünya dilləri və eləcə də türkologiyada da müxtəlif bölgülər vardır. Türk alimləri müasir türk dilindəki adların meydana gəlməsini yeddi bənddə izah edirlər. Başqa türk dillərində isə adların yaranmasının daha çox səbəbi göstərilir.

Azərbaycan adlarının da meydana gəlməsinin özünəməxsus qayda və üsulları vardır.

1. Xalq, nəsil adları ilə bağlı əmələ gələn şəxs adları. Azərbaycan *şəxs* adları sistemində işlənən bir qrup ad qəbilə, tayfa, nəsil, xalq adları ilə bağlıdır. Məsələn, *Qacar*, *Əfşar*, *Əfşari*, *Muğan*, *Oğuz*, *Özbək*, *Tatar* və s.

Bu qaydadada meydana gəlmiş adlar, əsasən, oğlanlara aiddir.

2. Qohumluq, əqrəbəliq anlayışları ilə bağlı şəxs adları. Azərbaycan dilində qohumluq anlayışı ilə bağlı onlarca oğlan və qız adı yaranmışdır. Dilimizdə oğlan adlarının əmələ gətirilməsi üçün *dədə*, *baba*, *ata*, *qardaş*, *dadaş*, *əmi*, *dayı*, *bala* kimi sözlərdən geniş istifadə olunur. Məsələn: *Dədəxan*, *Dədəcan*, *Ağababa*, *Xanbaba*, *Hacıbaba*, *Atabala*, *Ataxan*, *Atakişi*, *Bal(a)oğlan*, *Balaqardaş*, *Ağadadaş*, *Dadaşbala*, *Ağaəmi*, *Baladayı* və s.

Qız adlarının yaranmasında isə *nənə, ana, bacı, bala*, qız sözləri daha çox işlənir. Məsələn: *Nənəqız, Nənəxanım, Anaxanım, Gülbacı, Xanbacı, Balaqız, Anaqız* və s.

3. Ailənin istək və münasibəti ilə bağlı şəxs adları. Bu növ şəxs adları çox müxtəlif məqsədlərlə yaranmışdır.

1. İstəyə çatmaq, xoşhal olmaq, sevinmək əsasında yaranan adlar: *Fərəh, Arzu, Sevil, Səadət, Sevdim, Sevimli, Sevinc, Tapdıq, Nəhayət, Məhəbbət, Qızılıgül* və s.
2. Məyus olmaq, etiraz bildirmək, narazı qalmaq əsasında meydana gələn adlar: *Bəsti, Qızbəs, Tamam, Yetər, Qız-yetər, Qıztamam, Qızqayıt, Gülbəs, Kifayət, Gültamam* və s.

Tarixən Azərbaycan ailələrində oğlan uşağı daha çox sevilirdi. Bunu müdrik xalq ifadələrində də görmək olur:

*Anam, bacım qız gəlin,
Əli-ayağı düz gəlin.
Yeddi oğul istərəm,
Bircə dənə qız gəlin!* (Bayatı)

Bütün ailələrdə oğlan və qıza münasibət eyni olmamışdır. Daha çox qız arzusunda olanlar Xoşqədəm adını yaratmışlar.

3. Uşağın gözəl, göyçək olmasını arzu etmək əsasında yaranan adlar: *Gözəl, Göyçək, Qaşəng, Aybəniz, Gülbəniz* və s.
4. Uşağın ağıllı, kamallı, natiq olmasını arzu etmək əsasında yaranan adlar: *Natiq, Vaqif, Alim, Adil, Kamil, Maarif, Kamal* və s.
5. Uşağın bacarıqlı, qoçaq olmasını arzu etmək əsasında yaranan adlar: *Qalib, Qorxmaz, İgid, Şücaət, Cəsarət, Qəhrəman, Cahangir* və s.
6. Uşağı var-dövlət timsalı kimi görmək əsasında meydana çıxan adlar: *Sərvət, Calal, Dövlət* və s.

7. Uşağın yaşaması və uzunömürlü olması arzusu əsasında yaranan adlar: *Minyaşar, Yaşar, Dursun, Durası, Qalası, Ölməz, Dönməz* və s.

4. Yer adları ilə bağlı şəxs adları. Müəyyən məqsədlərlə əlaqədar dilimizdə bir sıra yer adları şəxs adı cərgəsinə daxil olmuşdur. Hazırda, *Altay, Qafqaz, Qoşqar, Himalay, Savalan, Misir, Təbriz, Şirvan, Elbrus* oğlan adı, *Asya, Şəki, Mədinə, Fərqanə, Tehran* isə qız adı kimi işlənir.

5. Su obyektlərinin adları ilə bağlı şəxs adları. Azərbaycan dilinin adlar sistemində su obyektı adı ilə əlaqədar yaranmış şəxs adlarının xüsusi mövqeyi görünməkdədir. Bu növ adlar iki yolla meydana çıxmışdır:

- a) Ümumi su obyektı anlayışı ilə bağlı adlar: *Dərya, Ümman* və s. Bu əsas sözlərdən yeni şəxs adları da yaradılmışdır: *Dəryanur, Nurdərya, Ümmangül* və s.
- b) Konkret su obyektı adlarından yaranan adlar: *Xəzər, Araz* və s.

Su obyektləri ilə bağlı yaranmış şəxs adlarının birincisinə qız, ikincisinə isə oğlan adları sistemində rast gəlmək olur.

6. Göy cisimlərinin adları ilə bağlı şəxs adları. Xalqımızın şəxs adı yaratma təcrübəsi tarixində fəza cisimlərinin adlarına müraciət olunması halları xüsusi maraq doğurur. Dilimizdə onlarca şəxs adı fəza cisimlərinin adları əsasında meydana çıxmışdır: *Zöhrə, Hilal, Ülkər, Aftab, Kövkəb, Xurşud, Qəmər, Ulduz* və s. Bunlardan *Xurşud* adından *Xurşadə, Ulduzdan Ulduzə* adları yaradılıb işlədilməkdədir. Beləcə də *Qəmər* adından *Qəmərüz, Qəməriyyə, Qəmərnaz, Qəmər-gül, Qəmərnur, Qəmərzər* və s. adlar düzəldilmişdir.

Azərbaycanlı adları içərisində Ay planetinin adı ilə bağlı daha çox şəxs adı meydana gəlmişdir. *Aybəniz, Aytən, Aypara, Aygül, Aygün, Aycamal, Aynur, Aysel, Aycan, Aytəkin, Günay, Aysəba* və s. bu növ adlar qızlara verilir.

7. Ümumi coğrafi anlayışlarla bağlı şəxs adları. Şəxs adları üçün yer və göy anlayışları ilə bağlı konkret ad bildirən sözlərlə yanaşı ümumi coğrafi məfhum bildirən sözlərə də müraciət olunur. Dilimizdəki *Mənzərə, Sərhəd, Səhra, Sahil, Zirvə, Şəlalə, Mühit, İqlim(ə), Səma(yə)* və s. adlar bu yolla əmələ gəlmişdir.

8. Heyvan adları ilə bağlı şəxs adları. Bu qrup şəxs adları çöl heyvanlarının adları əsasında yaranmışdır. Şəxs adı kimi ümumi heyvan adlarından istifadə olunarkən iki cəhətə diqqət yetirilir:

a) Güclü çöl heyvanlarının adları oğlan adı kimi işlənir. *Bəbir, Aslan* və s.

Aslan sözü ilə bağlı *Şiraslan, şir* sözünün iştirakı əsasında isə *Şirzad, Şirməmməd, Şirəli, Şirxan* və s. adlar yaradılmışdır.

b) Zərif, qəşəng, mülayim çöl heyvanlarının adları qız adı kimi işlədilir. *Ceyran, Maral, Ahu* və s. Türk xalqlarında bir sıra başqa heyvanların da adından şəxs adı kimi istifadə edildiyi müşahidə olunur: *Tülkü, Tülkübəy, İt, İt-küçük* və s.

9. Quş adları ilə bağlı şəxs adları. Dilimizdə qız-qadın adları yaradılarkən quş anlayışı bildirən sözlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Hazırda *Qumru, Kəklik, Turac, Durna, Laçın, Tovuz, Tutu, Ququş, Göyərçin* bir çox qızın-qadının adıdır. Bu sözlər, göründüyü kimi, çöl quşlarından ən gözəllərini bildirir.

10. Bitki adları ilə bağlı şəxs adları. Azərbaycan dilində bitki anlayışlarını ifadə edən sözlər əsasında onlarca şəxs adı yaradılıb istifadə olunur. Məsələn, *Qərənfil, Yasəmən, Reyhan, Bənövşə, Lalə, Nanə, Nərgiz, Lilpar, Qönçə, Çiçək, Çəmən, Gül(lü)* və s. **Gül** sözü əsasında bir çox şəxs adı formalaşmışdır. *Gülçiçək, Gülşən, Gülşad, Gülzar, Gülnur, Gülbadam, Güldəstə, Gülbacı, Gülsəfa, Gülxar, Gülçöhrə,*

Gülcəmal, Gülcəhan, Gülbəhar, Yazgül, Təzəgül və s. bitki anlayışı ilə bağlı adlar qız və qadınlara verilir. Dilimizdə bitki anlayışı bildirən sözlərdən yalnız *Gül* sözü ilə bağlı bir neçə oğlan – kişi adı da mövcuddur: *Güləhməd, Gülməmməd, Gülhüseyn, Gülağa, Gülab* və s.

11. Meyvə adları ilə bağlı şəxs adları. Azərbaycan qız-qadın adlarının bir qrupu meyvə anlayışı ilə bağlı anlayışları bildirən sözlərdən əmələ gətirilmişdir: *Püstə, Gilas, Şamama, Badam, Xurma, Narınc, Moruq, Heyvə* və s. Bu sözlər əsasında yeni-yeni şəxs adları da yaradılmışdır. *Püstənur, Nurbadam, Zərbadam, Gülbadam, Gülnaz, Nargilə* və s.

Meyvə adından meydana gəlmiş şəxs adları ancaq qızlara aiddir.

12. Əşya və bərk cisimlərin adı ilə bağlı şəxs adları. Adlar sistemində əşya və digər cisimlərin adlarını bildirən sözlər də az deyildir. Bu yolla yaranmış şəxs adları aşağıdakı kimidir:

- a) Əşya adlarından əmələ gələn adlar: *Ayna, Sədəf, İpək, Qumaş, Qələm* və s. *Qələm* sözündən *Qələmzər, Qələmnur* adları da formalaşmışdır.
- b) Bərk cisimlər bildirən sözlərdən yaranmış adlar: *Polad, Dəmir, Qəmbər, Gümüş, Zər(li)* və s. *Poladxan, Daşdəmir* adları da bu sözlərdən əmələ gəlmişdir.

Dilimizdə *Zər* (qızıl) sözü ilə bağlı bir sıra şəxs adı yaranmışdır: *Zərqələm, Zərıntac, Zərnur, Zərnurə, Zərxanım* və s.

13. Qiymətli daş-qaş adları ilə bağlı şəxs adları. Daş-qaş adları dilimizdə şəxs adları cərgəsini genişləndirən mənbələrdən biridir. Gözəllik timsalı kimi yüzlərcə qız-qadına *Firuzə, Zümrüd, Mirvari, Brilyant, İnci, Almas, Yaqut, Gövhər* adları verilmişdir. *Gövhər* adından yeni *Gövhərtac* şəxs adı da əmələ gəlmişdir.

14. Hərb və sülh anlayışları ilə bağlı sözlərdən əmələ gələn şəxs adları. Bu növ adlar aşağıdakı söz qruplarından yaranmışdır:

- a) Silah adlarından – *Aynalı, Kaman, Qılınc* və s. *Kaman* sözündən *Kamandar, Kamanzar* şəxs adları da əmələ gəlmişdir.
- b) Hərbi rütbə və bölgü adlarından – *Əsgər, Zabit, Sərkər, Sərdar, Qoşun, Alay* və s. Bu qrup sözlərdən oğlan adları kimi istifadə olunur.
- c) Sülh sözündən – əmin-amanlıq arzusu ilə *Sülhiyyə, Sülhsevər, Sülhnur, Sülhanə, Sülhnurə, Sülhzər* qız adları meydana gəlmişdir.

15. İnam və ülfət bildirən sözlərdən yaranan adlar.

Bu anlayışlarla bağlı dilimizdə aşağıdakı şəxs adları formalaşmışdır. *Etibar, Etimad, Etiqad, Ehtiram, Mötəbər, Əmin* və s. *Əmin* adından *Əminə* qız adı yaranmışdır. Belə adlar ən yüksək insani əlamət və keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsi əsasında reallaşmışdır.

16. Əlamət və keyfiyyət anlayışları ilə bağlı şəxs adları. Dildə uşağın fiziki cəhətinə, görünüşünə görə yaradılmış adlar da mövcuddur. Məsələn: *Sarı, Qara, Qaraxan, Qaraş, Qaraca, Qaraqaş, Ağca, Ağbəniz* və s. Rəng anlayışı ilə bağlı adlardan *Ağca, Qaraqaş, Ağbəniz* qız adı kimi işlənilir.

Keyfiyyət anlayışı əsasında *Gözəl, Əntiqə, Qəşəng, Yaxşı* şəxs adları əmələ gəlmişdir.

17. Miqdar və sıra anlayışları ilə bağlı şəxs adları.

Şəxs adları sistemində miqdar anlayışı əsasında meydana gələn adlar da mövcuddur. Məsələn: *Bircə, Bircəxanım, Vahid, Yeganə, Milyon, Minnur* və s. Sıra anlayışı ilə əlaqəli *İlkin* və *Sani* adları formalaşmışdır.

18. Təbiət hadisələrinin adı ilə bağlı şəxs adları. Dilimizdəki *Boran, Tufan, İldırım, Leysan, Gursel, Bulud* və s. belə adlardır. Bu qrup adlardan oğlanlar üçün istifadə olunur.

19. İctimai hadisələrin adı ilə bağlı şəxs adları. Dilin xüsusi adlar sistemində ictimai hadisə anlayışı ilə bağlı ya-

ranmış müəyyən adlar mövcuddur. Məsələn: *İnqilab, Döyüş, Tarix, Mübariz* və s.

İctimai hadisələrlə bağlı adlar oğlanlara verilir.

20. Dini-mifoloji anlayışlarla bağlı şəxs adları. İslam dininin təsiri ilə dilimizdə onlarca şəxs adı formalaşmış işlənməkdədir. Məsələn: *Allahverdi, Allahşükür, Allahyar, Allahqulu, Tanrıverdi, Yaradanqulu, Haqverdi, Ocaqverdi, Xudaverdi, İmamyar, İmaməddin, İnşallah, Maşallah, Namaz, Oruc, Qurban, Cənnət, Mələk, Mələykə* və s. Uşağa belə adlar verməklə Allahdan kömək, imdad istəmişlər.

21. Əfsanəvi anlayışlarla bağlı şəxs adları. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan əfsanəvi anlayışlarla bağlı bir sıra adlar dilimizdə özünə yer tapmışdır.

Rizvan (cənnətin bağbanı), *Bəhmən* (əfsanəvi pəhləvan), *Loğman* (əfsanəvi həkim), *Humay* (əfsanəvi quş), *Tuba* (cənnət ağacı), *Hürü* (cənnət gözəli) və s. Bunlardan *Rizvan, Bəhmən, Loğman* oğlan adı kimi işlənir.

22. Vaxt anlayışı ilə bağlı şəxs adları. Zaman anlayışını bildirən sözlərdən aşağıdakı şəxs adları əmələ gəlmişdir: *Səhər, Gündüz, Bahar, Zaman, Məhərrəm, Rəcəb, Ramazan* və s.

Müasir dilimizdə şəxs adlarının əmələgəlmə mənbə və üsullarını təkcə bunlarla məhdudlaşdırmaq olmaz.

2.05. AZƏRBAYCANLI ADLARININ MƏNŞƏCƏ TƏRKİBİ

İstifadə etdiyimiz şəxs adları mənşəyinə görə müxtəlif cəhətlərə malikdir. Şəxs adları sistemi mənşəcə nəzərdən keçirildikdə burada adların iki qrupda mövcud olduğu aydın görünür. Bunlardan biri xalis azərbaycanlı adları, digəri isə əcnəbi dil mənşəli şəxs adlarıdır.

- a) *Xalis azərbaycanlı adları*. Bu qrup adlar dilimizin öz materialları və qanunları əsasında tarixən formalaşmış adlardır. Məsələn, *Dönməz, Sönməz, Baxış, Yaşar* və s. oğlan adları, *Sevil, Sevinc, Solmaz, Güllüş* və s. qız adları. Belə şəxs adları xalqımızın estetik zövqü, ictimai vəziyyəti, mədəni səviyyəsi ilə bağlı təşəkkül tapmışdır.
- b) *Əcnəbi dil mənşəli şəxs adları*. Dünyada heç bir saf dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz verib, söz alır. Başqa dillərdən yalnız ümumi sözlər yox, xüsusi şəxs adları da alınır. Özgə dildən alınan xüsusi adlar əcnəbi dil mənşəli adlar hesab olunur.

Xüsusi şəxs adları bir dildən başqasına müxtəlif şərait və zamanlarda müəyyən səbəblərlə bağlı keçə bilər. Dilimizə əcnəbi mənşəli adların gəlməsinin də müxtəlif səbəb və yolları vardır:

- 1) Xalqımız tarix boyu onunla qonşuluqda yaşayan və onu əhatə edən xalqlarla dostluq münasibətində yaşamış, onlarla mədəni, siyasi əlaqələr yaratmışdır. Nəticədə isə dilimizə xeyli şəxs adı daxil olmuşdur.
- 2) Tarixən xalqımız bir sıra istilalara məruz qalmış və bununla da dilimizə bir sıra şəxs adları yol tapmışdır.
- 3) Azərbaycanın coğrafi şəraiti dilimizə şəxs adlarının daxil olmasına imkan yaratmışdır. Belə ki, qədimdə Azərbaycan ticarət yolu və ticarət mərkəzi olmuş, bununla bağlı xoşagələn əcnəbi adlar götürülüb işlədilmişdir.

Azərbaycan dilindəki əcnəbi şəxs adlarını mənşəyinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olur: ərəb, fars, Avropa, slavyan və Qafqaz mənşəli adlar.

Dilimizdəki adlar sisteminin müəyyən hissəsini ərəb dilindən daxil olmuş şəxs adları təşkil edir. Bunlar VII əsrdə ərəblərin Orta Asiyanı və Qafqazı işğal etdikləri dövrdən

başlayaraq dilimizə keçən adlardır. Ərəblərdən dilimizə adlar iki formada daxil olmuşdur. Birincisi, ərəb dilində xüsusi şəxs adı kimi işlənən hazır adlar götürülmüşdür: *Mustafa, Əhməd, İsmət, Kamil* və s. Digər qrup şəxs adları isə ərəb dilindəki ümumi sözlərin Azərbaycan dilinə keçərək xüsusiləşməsi əsasında meydana gələn adlardır. Məsələn: qadır – *Qadir*, qalib – *Qalib*, valeh – *Valeh*, qəmər – *Qəmər*, qüdrət – *Qüdrət*, vəhdət – *Vəhdət*, sabit – *Sabit*, vahid – *Vahid* və s.

Dilimizdə müəyyən miqdar fars mənşəli şəxs adları da vardır. Azərbaycan dilinə fars mənşəli şəxs adlarının daxil olması, əsasən, XIII-XIV əsrlərdən başlamışdır. Bu əsrlərdə ərəb dili əvəzinə fars dilindən daha geniş istifadə olunmuşdur. Bir sıra fars sözləri dilimizdə şəxs adına çevrilmişdir. Məsələn, atəş – *Atəş*, arzu – *Arzu*, hünər – *Hünər*, gümrah – *Gümrah*, qəhrəman – *Qəhrəman*, azad – *Azad*, cahən – *Cahən* və s.

Azərbaycan dilində Avropa, slavyan və Qafqaz mənşəli adlara da az-çox təsadüf edilir. Məsələn: *Telman, Litvin, Roman, Rafael, Mayıs, Novella, Flora, Roza* və s. Bu qrup adlar azlıq təşkil etdiyi üçün azərbaycanlı adları sistemində xarakterik mövqeyə malik deyildir.

Əcnəbi dil mənşəli adların Azərbaycan dilində işlənilmə forması diqqəti cəlb edir. Belə ki, bunlardan bəzilərdən mənşə dildə olduğu kimi istifadə edilir, bəziləri isə müəyyən dəyişikliklər edilərək işlədilir. Belə dəyişikliklər müxtəlifdir və bunlar dilimizin tələbləri əsasında baş vermişdir.

2.06. ADLARIN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Azərbaycanlı şəxs adlarının quruluşca növləri də müxtəlifdir. Buradakı adları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olur:

- a) ilkin və düzəltmə şəxs adları;
- b) sadə və mürəkkəb şəxs adları.

Bunların hər biri müəyyən linqvistik əlamətlərə malikdir:

a) İlkin və düzəltmə şəxs adları. Dilimizdəki adların bir qismi ilkin, digəri isə sonradan düzəldilmiş adlardır.

İlkin şəxs adları. İlkin dil vahidləri əsasında formalaşmış şəxs adları **əsl**i və ya **ilkin ad** hesab olunur. Məsələn: *İsa, Musa, Əli, Ömər, Babək* və s.

Düzəltmə şəxs adları. Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı ilə bağlı mövcud sözlərdən əmələ gətirilmiş adlar **düzəltmə şəxs adları** adlanır. Məsələn: *maarif – Maarif(ə), arif – Arif(ə), mahir – Mahirə, ulduz – Ulduz(ə), fərid – Fərid(ə), şərq – Şərqi(ə)* və s.

Dilimizdəki şəxs adlarının çox hissəsi bu və ya başqa üsulla ümumi sözlərdən düzəldilmişdir.

b) Sadə və mürəkkəb şəxs adları. Azərbaycan dilindəki şəxs adları söz təməlinin – söz köklərinin miqdarına görə iki yerə bölünür: sadə adlar; mürəkkəb adlar.

Sadə şəxs adları. Bir kökdən ibarət olan adlar sadə şəxs adlarıdır. Məsələn: *Cabir, Cövdət, Dönməz, Əkbər, Əsəd, Şamil, Xudat, İbad, Kərim, Lətif, Mədəd, Banu, Bəyaz, Bəsti* və s.

Dilimizdəki bəzi sadə adlar digərindən bir fonemin söz əvvəlində, ortasında və sonunda dəyişdirilməsi ilə fərqlənir. Məsələn:

ƏVVƏLDƏ	ORTADA	SONDA
<i>Vahid</i>	<i>Nihad</i>	<i>Ramin</i>
<i>Xalid</i>	<i>Nicad</i>	<i>Ramil</i>
<i>Tahir</i>	<i>Elşad</i>	<i>Zahid</i>
<i>Mahir</i>	<i>Erşad</i>	<i>Zahir</i>
<i>Sahib</i>	<i>Cavid</i>	<i>Bilal</i>
<i>Rahib</i>	<i>Cahid</i>	<i>Bilaş</i>
<i>Əkrəm</i>	<i>Asəf</i>	<i>Hafid</i>
<i>İkram</i>	<i>Asif</i>	<i>Hafiz</i> və s.

Mürəkkəb şəxs adları. İki və daha artıq təməldən – kökdən əmələ gəlmiş adlar **mürəkkəb şəxs adlarıdır**. *Bədirxan, Bəybala, Elxan, Xudaverdi, Eldəniz, Dünyamalı, Xaspolad, Daşdəmir, Xanbaba, Məmmədcəfər, Hüseynqulu, Mirəhməd, Məmmədخان, Mircalal* və s.

Bəzi mürəkkəb şəxs adlarının komponentləri mövqeyini dəyişdikdə başqa bir mürəkkəb şəxs adının yaranmasına səbəb olur. Məsələn:

<i>Zərqələm</i>	– <i>Qələmzər</i>
<i>Ağahüseyn</i>	– <i>Hüseynağa</i>
<i>Əliməmməd</i>	– <i>Məmmədali</i> və s.

Mürəkkəb şəxs adlarında bu növ linqvistik hadisə xüsusi maraq doğurur.

2.07. ŞƏXS ADLARININ MƏNASI

Dildəki hər bir söz müəyyən məna bildirir. Mənasız söz dildə nə yarana, nə də yaşaya bilər. Buna görə də məna sözün varlığını təşkil edən əsas komponentlərdən biridir. Məna şəxs adlarında necədir?

Şəxs adı və məna. “Adın mənası varmı” sualı bir çoxlarını ciddi düşündürmüşdür. Bu məsələ ilə bağlı iki fikir

meydana gəlmişdir. Bir qrup alim şəxs adının mənasının olmadığını, digəri isə olduğunu söyləmişdir. Şəxs adlarında məna olmadığını iddia edənlər adlara ancaq şərti işarə kimi baxmışlar. Burada şəxs adlarının haradan və necə əmələ gəlməsi, daxili xüsusiyyətləri nəzərə alınmamışdır. Buna görə də birtərəfli nəticə çıxarılmışdır.

Şəxs adları müəyyən məna ilə bağlıdır. Bu növ adların mənası iki istiqamətdə özünü göstərir:

1) Hər bir şəxs adının əmələ gətirdiyi ümumi sözlərdə konkret məna olur. Məsələn, *Gözəl* şəxs adına nəzər yetirək. Bu söz dildə əlamət anlayışı bildirir: gözəl bina, gözəl ağac, gözəl paltar, gözəl mənzərə, gözəl kitab, gözəl uşaq və s. Deməli, *Gözəl* şəxs adının varlığı müəyyən məna ilə əlaqədardır.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, insanların çoxu daşdığı adın mənasını bilmir. Tək-tək adamlar öz adlarının mənasını izah edə bilirlər.

2) Ümumi söz insana xüsusi ad kimi verildikdə o adı daşıyan şəxslə bağlı daxili məna kəsb edir. Bu məna şəxsin məlum və naməlum olması ilə fərqlənir:

- a) Naməlum şəxsin adı kimi işlənən onomastik vahid dərin məna ifadə edir. Məsələn, "Gözəl universitetdə oxuyur" dedikdə burada Gözəl adı bizə məlum olmayan şəxsin ancaq qız-qadın olduğunu bildirir.
- b) Məlum şəxsin adı kimi işlənən adlarda isə məna quruluşu – semantik struktur daha genişdir. İnsan ona məlum olan, tanıdığı hər hansı bir şəxsin adını eşidəndə onun zahiri və daxili cəhətləri silsilə halında təsvirində canlanır. Həmin şəxsin boy-buxunu, sir-sifəti, davranışı və s. müəyyən mənalarda yada düşür. Deməli, şəxs adı, özü də məlum şəxs adları onu daşıyan haqqında geniş məna yükünə malik olur.

Bəzi adların mənası. Dildə istifadə olunan qədim və müasir adların – onomastik vahidlərin hər biri müəyyən məna ilə bağlıdır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

FƏRƏH. Ümumi söz olaraq “fərəh” leksemi sevinc, şadlıq, könül açılışı, sevinmək, qanadlanmaq, ruhlanmaq kimi məna incəliklərini ifadə edir.

*Təbiət nə qədər fərəh versə də,
Atanı ucaldar övlad nəfəsi.* (X.Rza)

FİDAN. Müasir türk dillərində ağacın lap yeni yetişəni, körpə ağac, ağaclıq, pöhrə, cavan budaq, tumurcuq mənalarını bildirir. Daha konkret desək, ağac və kolların kötüyündən göyərən və sonradan başqa yerdə əkilən cavan ağac.

*Qumsallar, səhrələr fidan yetirməz,
Qayalar qoynunda gülşən bitirməz.* (R.Zəka)

ƏSGƏR. Hərbi ad, orduda ən kiçik hərbi vəzifə, sırası hərbiçi.

*Bilsin ana torpaq, eşitsin vətən,
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən.* (S.Vurğun)

HEYRAN. Bu söz dilimizdə sevmək, xoşu gəlmək, məftun olmaq, vurulmaq, valeh olmaq mənalarını ifadə edir.

*Mən aşiqəm üzünə,
Heyranam qaş, gözünə
Sən məndən əl üzməzdin,
Baxdın özgə sözünə.* (Bayatı)

GÖVHƏR. Qiymətli daşların bir növünün adını bildirir. Bu daş özünəməxsus rəngə və tərkibə malikdir.

*Əziziyəm qaş daşı,
Gövhər daşı, qaşdaşı,
Cahil ilə bal yemə,
Ahıl ilə daş daşı.*

ÜLVİYYƏT. Ülvi uca deməkdir. Bu sözə şəkilçi artırılmaqla *Ülviyyə*, *-yyət* əlavə olunmaqla *Ülviyyət* qız adı əmələ gətirilmişdir.

*Nə oldu bəs o **ülviyyət**, o ziynət?
Ki nuru bir baxışa ziynət?* (R.Zəka)

VƏFA. Sözündə durmaq, etibarlı olmaq mənalarını ifadə edir.

*Dam üstədi damımız,
Sovruldu xırmanımız.
Vəfalı yar yolunda,
Qurban olsun canımız.* (Bayatı)

MEHMAN. Müasir dilimizdə qonaq, müsafir mənasını bildirir.

*Əzizim daşdı dağlar,
Çınqıllı, daşdı dağlar,
Sən yatıbsan nəqəfil
Mehmanın köçdü, dağlar.* (Bayatı)

İLQAR. Söz verən, əhd, vəd, vəfa mənalarını ifadə edir. Bu sözün vasitəsilə "ilqar almaq", "ilqar ver-

mək", "ilqarına düz çıxmaq", "ilqarından dönmək" ifadələri işlədilir.

*Aşiq biriynən gərək,
Sədəf düriynən gərək,
Dünyada gözəl çoxdur,
İlqar biriynən gərək.* (Bayatı)

ƏYYAM. Vaxt, zaman anlayışı ifadə edilir.

*Ax, necə kef çəkməli əyyam idi,
Onda ki övladi-vətən xam idi.* (Sabir)

MƏTLƏB. Arzu, məqsəd, istək mənalarını bildirir.

*Aşiqəm daği gəzəm,
Sinəmdə dabi gəzən,
Mətləb yarı görmək,
İşim nə dabi gəzəm.* (Bayatı)

MAHAL. Müəyyən bir yer, bölgə, sahə mənası ifadə olunur.

*Maral tuş gəldi oxa,
Yayındı, çıxdı yoxa,
Mahalda kənd bircədi,
İçində əlli koxa.* (Bayatı)

BAYRAM. Hər hansı bir xalq üçün xoş sayılan milli və dini günlər bildirir.

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.* (Vaqif)

Beləcə də bütün adlar mənə bünövrəsinə, təməlinə bağlıdır. Məsələn, Tahir (təmiz) Firuz (xoşbəxt), Xəndan (şən), Mina (şərab şüşəsi), Natiq (yazan), Mahtab (ay işığı), Naim (yuxuda olan), Nərmin (yumşaq), Raci (yalvaran), Salis (üçüncü), Rəbiyə (dördüncü), Rəmiyə (mərmə atan), Rəhiyə (gözəl ətir), Pərviz (zəfər çalmış), Zivər (bəzək), Sara (saf), Səbahət (gözəllik), Şadman (sevinc), Şəmsi (Günəşə məxsus), Şövkət (ucalıq) və s.

2.08. ADSEÇMƏ VƏ ADVERMƏ ƏNƏNƏLƏRİ

İşıqlı dünyaya qədəm qoyan hər bir körpəyə ad seçmək, onu düzgün adlandırmaq zəruri ictimai hadisələrdəndir. Buna görə də uşağa ad seçmək, ona ad vermək gənc ata-analardan ciddi məsuliyyət tələb edir. Bu, tarixən belə olmuş, bundan sonra da məsulluyyətli vəzifə olaraq qalacaqdır.

Tarixi ənənəmizdən. Tarixən azərbaycanlı ailələrində uşağa ad vermək ənənəsi indiki kimi olmamış, bu proses ictimai-tarixi inkişafı ilə bağlı zaman-zaman məzmun və forma dəyişib təkmilləşmə yolu keçmişdir.

Hələ lap uzaq keçmişdə yeni dünyaya gələn körpələrə ad verilmirdi. Ad ancaq boya-başa çatmış – özü də gəncələrə, müxtəlif yaşlarda verilmirdi. Adsız körpələr, az və orta yaşlı uşaqlar valideynlərinin, mənsub olduqları tayfanın, nəslin adı ilə tanınır və həmin adlarla çağırılırdı. Məsələn, kimlərdənsən? – dedikdə: *Qaraqurbanlıdan, Qaraqoyunlıdan, Babahlardan, Bocallardan* və s. cavabları alınır.

Hər bir gənc özünü cəmiyyətdə tanıtdıqdan, müəyyən məşğuliyyət sahəsində məşhurlaşdıqdan sonra ona şəxsi ad verilmirdi. Bu ənənənin izləri ədəbiyyatımızda, o

cümlədən gözəl və dəyərli şifahi ədəbiyyat nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında aydın müşahidə olunur. Dastandan məlum olur ki, igidlik göstərən, fərqlənən, məşhurlaşan gənclərə ata-ana tərəfindən advermə mərasimi təşkil edilir və oraya Qorqud dədə dəvət olunarmış. O isə həmin gəncə xoşagələn ad verərmış. Tariximizin uzaq keçmişində gənclərə Qorqud dədə kimi ad qoyan şəxsiyyətlər çox olmuşdur.

Orta əsrlərdə uşağa advermə ilə əsasən dindarlar, din xadimləri məşğul olmuşlar. Din xadimləri – axundlar, mollalar Quranı açıb səhifəsində hansı adı görsə, o adı uşağa vermişlər. Şübhəsiz ki, azərbaycanlı adları siyahısına Məhəmməd, Əkbər və s. bu kimi adlar həm də bu yolla daxil olmuşdur.

Tarixin sonrakı dövrlərində bu ənənə get-gedə dəyişmiş, yeni-yeni qaydalar meydana gəlmişdir. Xalqımızın mədəni inkişaf tarixinin hazırkı mərhələsində uşağın adlandırılması ata-ana, baba-nənə, qohum-əqrəba ilə bağlıdır. Bunlardan ən çox ata və ana uşağa ad qoymaqda iştirak edir.

Adseçmə zövqü. Zövqlə seçilən hər bir ad cəmiyyətdə maraqla qarşlanır. Belə adlar valideynin estetik zövqə, filoloji bacarığa və məharətə malik olduğunu göstərir. Adseçmə prosesində cəmiyyətin müasir ictimai tələbləri, mədəni səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Çünki başqa sahələrdə olduğu kimi, zövq də zamanla, irəliləyişlə, mədəni tərəqqi ilə bağlı formalaşır.

Baba və nənənin nəvəyə, nəticə və kötücəyə, ata və ananın oğul və qıza ad seçməsi dünyanın ən şərəfli, ən sevincli bir hadisəsidir. Uşağa ad seçilərkən qohum-əqrəba, dost-tanış da fikir söyləyir, təklif irəli sürür.

Bəzən bir ad deyil, bir neçə ad göstərilir. Bunlardan biri seçilib bəyənilir və onun üzərində dayanılır.

Adseçmə məsuliyyəti olduqca ağırdır. Bəzi valideynlər bu məsuliyyətə bir o qədər əhəmiyyət vermirlər. Bunun mənfi nəticəsi uşaq boya-başa çatandan sonra daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Adseçmə məsələsinə soyuq münasibət bəsləmək doğru yol deyil. Təəssüf ki, bir sıra valideynlər vəzifələrini unudaraq aşağıdakı hallara yol verirlər:

- a) Bəzi valideynlər təsadüf etdikləri hər hansı bir adın milli əlamətinə, mahiyyətinə varmadan həmin adı seçib istifadə edirlər. Bunun nəticəsində də dilə çoxlu əcnəbi adlar yol tapır.
- b) Bəzən “dəbdə” olan hər hansı bir adı uşaq üçün seçirlər. 1938-ci ildən başlayaraq Vaqif adı dəbdə olmuş və ondan istifadə edilmişdir. Hazırda elə bir şəhər, rayon və hətta kənd tapılmaz ki, orada bu ada təsadüf olunmasın. İndi Aynur, Elnur, Elçin və Şaiq adları da dəbdədir. Ad probleminə belə hallar müsbət qiymətləndirilə bilməz. Çünki hansı səmtə baxsan, eyni ad eşidilir və bu qayda ad mədəniyyətinin inkişafına mane olur.
- c) Bəzi valideynlər götür-qoy etmədən hamıda olan adlardan seçib istifadə edirlər. Əhməd, Səməd, Həsən, Hüseyn və s.
- ç) Bəzi ata-analar “nadir ad” axtarırlar. Uşağa heç kəsdə müşahidə olunmayan ad seçmək yaxşı arzudur. Lakin burada da səhvə yol vermək, uydurmaçılığa qapılmaq olmaz.

Uşağa ad seçmək sərbəstdir. Lakin sərbəstlik özbaşınalıq deyildir. Adseçmə xalqın müasir mədəni tələblərinə və onun ədəbi dilinin yazılı və şifahi qayda-qanunlarına uyğun olmalıdır. Cürbəcür qəribə adlara müraciət edib xalqın adseçmə ənənəsinə, adlar sisteminə xələl gətirmək tamamilə yolverilməzdir.

Bəs uşağa necə və hansı adları seçmək olar? Bu sualın cavabı bütün ailələri, ad axtaran hər bir kəsi düşündürür.

Uşağa ad seçərkən ciddi düşünüüb, ətraflı götür-qoy edilməlidir. Çünki ad insana bir dəfə verilir və bu söz ona hər şeydən yaxın olub, ömrü boyu onunla birlikdə fəaliyyət göstərir. Ad seçilərkən onun səslənməsi, ahəngdarlığı, sadəliyi və təməli mənası diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu əlamətlər gözəl ad seçməyin bünövrəsi ola bilər. Atalar demişkən, könül sevnən göyçək olar. Gözəl ad seçməkdə də könül sevməli, ürəyəyatımlı ad axtarılmalıdır. Belə gözəl və yaxşı ada görə həmin adı daşıyan böyüyəndə ad seçəndən razı qalıb ona minnətdar olar!

Təcrübə göstərir ki, düzgün seçilməyən və ya əcaib ad insana pis təsir edir, onu başqalarının yanında utandırır, inkişafına maneçilik törədir. Hətta belə qərribə adlar bəzən onu daşıyanı gülüş hədəfinə çevirə bilər.

Ad seçərkən kimlərə müraciət etmək olar? Bu sual, əlbəttə, gənc ailələri daha çox maraqlandırır.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, adseçmənin də özünəməxsus çətinlikləri, qəliz məsələləri ola bilər. Belə çətin məsələləri həll etmək üçün ilk növbədə təcrübəli dədə-babalara, yaşlı nəslə, daha sonra ziyalılara və Vətəndaşlıq Vəziyyətini Aktlaşdırma Qeydiyyatı (VVAQ) şöbəsinin işçilərinə müraciət edib məsləhətlər almaq mümkündür. Bunlardan başqa, ali məktəblərdə fəaliyyət göstərən Onomastika Mərkəzinin əməkdaşlarının, bu sahədə dərs deyən müəllimlərin də məsləhətlərindən faydalanmaq olar.

Xalqımız şəxs adları sahəsində zəngin xəzinəyə malikdir. Dilimizdə kifayət qədər gözəl oğlan və qız adları vardır. Xoşagələn milli adlarımız hamıya yetər!

Advermə ənənələri. Advermə cəmiyyətin tarixində çox zəruri və qanunauyğun hadisədir. Lakin insana ad vermək son dərəcə çətin və məsuliyyətli bir işdir. Bununla belə, advermə olduqca şərəfidir.

Advermə günü ailə bayramıdır. Buna görə də o, ailə, nəsil, qohum-əqrəba şadlığına çevrilir. Advermə bayramı insanın bütün ömrü boyu qeyd edilən doğum günü bayramının bünövrəsini qoyur. Buna görə də advermə günü və doğum günü bayramları hər bir şəxs üçün daha əziz və unudulmaz olur. İnsanın həyatında advermə günü bir dəfə, doğum günü bayramı isə hər il qeyd olunur. Advermə, təbii olaraq, hər bir xalqın adət-ənənəsində mövcuddur. Dünya xalqlarının müxtəlif, fərqli ad vermək ənənələri vardır. Məsələn, uyağurlara fikir verək. Uyağurlarda uşaq doğulduqdan 3 gün sonra ailənin yaşlı kişisi ona təxmini ad verir. Uşağın qırxı çıxandan sonra “ad toyu” təşkil edilir. Bu ziyafətə imam dəvət olunur. Uşağın əsl adını imam qoyur. Ad verilərkən uşağın üzünə duvaq örtülür. İmam uşağın qulağına azan oxuyur və seçilmiş adı üç dəfə onun qulağına deyir. Sonra uşağın üzündən örtük götürülür. Deyilənə görə, uşağın üzündəki örtük onun həyasız olmaması üçündür.

Qədim Azərbaycan xalqı özünün tarixi boyu son dərəcə zəngin advermə təcrübəsi qazanmışdır. Xalqımızın mədəni inkişafı ilə bağlı ayrı-ayrı illərdə bir sıra maraqlı, məzmunlu advermə ənənələri formalaşmışdır:

1. Mənaya görə advermə ənənələri. Məlumdur ki, hər bir şəxs adının apelyativ – təməli mənası vardır. Bu cəhət advermədə nəzərə alınır. Valideynlər öz övladını xoşbəxt görmək arzusu ilə onlara gözəl, mənalı adlar verirlər. Məsələn: Vaqif (bilikli), Qabil (qabiliyyətli), Qədir (qüdrətli), Qəni (dövlətli), Əkbər (ən böyük), Jalə (şeh), Ziya (ışıq), Ləman (parıldayan), Mərdan (Mərd), Mürsəl (elçi), Pakizə (təmiz), Səadət (xoşbəxt), Sirac (çıraq), Tələt (üz), Təranə (mahın), Turac (quş), Göyərçin (göyrəngli quş), Fateh (fəth edən), Çapay (çapmaq) və s.

Göründüyü kimi, xoşa gəlməyən mənalı sözlər ad olaraq götürülmür. Buradakı hər bir söz müəyyən müsbət

məna ifadə edir. Ad qoymaq məqsədi ilə dilimizdə eyni mənalı, müxtəlif formalı sözlərdən də istifadə olunur. Məsələn:

Umxanım – Anaxanım

Göstərilən adların birinci tərəfləri (um və ana) eyni mənalı sözlərdir. Bu sözlər başqa adların tərkibində də işlənir. Umnisə (um= ana + nisə = qadın), Anabacı (ana + bacı) və s.

2. Xatirə advermə ənənəsi. Baba-nənə, ata-ana şərafinə ad qoymaq azərbaycanlıların məişətinə çoxdan daxil olmuşdur. Belə adlar, əsasən, vəfat etmiş şəxsləri yad etmək, onların xatirələrini yaşatmaq üçün verilir. Lakin bəzən babalar, nənələr sağ ikən öz adlarını nəvələrinə vermək halları da olur. Əsgər baba öz adını nəvəsinə vermiş, indi ailədə baba da, nəvə də Əsgər adını daşıyır. Belə hallar tədricən ənənə xarakteri almaqdadır.

Validəyə hörmət kimi uşağa babanın, nənənin adını vermək gözəl adət olmaqla bərabər, həm də böyük və təsirli tərbiyə vasitəsidir.

Lakin bu ənənənin mənfi cəhəti də vardır. Belə ki, bəzən tayfa, nəsil işlətdiyi bir qrup addan kənara çıxmır. Babanın, nənənin, əminin, dayının, xalanın, bibinin adı nəvəyə, nəticəyə, kötücəyə verilir, təkrar olunur. Həmin nəsil “öz adlarından” başqa ad işlətmədikdə, ümumiyyətlə, xalqın adlar sisteminin inkişafına maneçilik törədir. Hər nəsil “öz adlarına” yeni-yeni adlar da gətirməli və bununla onu müasirləşdirib, zənginləşdirməlidir.

3. Uşağa tarixi şəxsiyyətlərin adını vermək ənənəsi. Xalqımız öz görkəmli oğul və qızlarının qədir-qiymətini bilmək, onları daima xatırlamaq kimi gözəl xüsusiyyətə malikdir. Bunun nəticəsində əsrlərcə yaranmış məşhur klassik sənətkarların ad və ya təxəllüsü, tarixi şəxsiyyətlərin, dövlət xadimlərinin adları yüzlərcə uşağa verilir.

Məsələn, ad sistemimizdəki *Nizami, Füzuli, Xaqani, Xətai, Nəsimi, Vaqif, Məhsəti, Babək, Həcər, Nigar* və s. belə adlardandır.

4. Uşağın çox yaşaması arzusu ilə ad vermək ənənəsi. Təbiidir ki, hər bir valideyn öz övladının çox yaşamasını, uzunömürlü olmasını arzu edir. Bu arzu və istəklə uşaqlara aşağıdakı adlar verilir. Məsələn, *Yaşar, Solmaz, Qayıtmaz, Minyaşar, Sönməz, Salamat* və s.

5. Ailəyə qız gəlməsinə etiraz əlaməti kimi advermə ənənəsi. Adətən ailədə bir neçə qız olub, heç bir oğlan olmayanda qız istəməmək arzusu ilə bağlı aşağıdakı adlar verilir. *Tamam, Yetər, Qızbəs, Qızqayıt, Qızıyetər, Qıztamam, Kifayət, Zinhar* və s.

6. Ölən uşaqdan sonra doğulana qalsın, yaşasın anlayışlı ad vermək ənənəsi. Bu məqsədlə xalqımız bir sıra şəxs adından istifadə edir. Məsələn, *Dursun, Dönməz, Oyandur, Dayandur* və s.

Bir daha qeyd etməliyik ki, ad vermək olduqca ciddi və məsuliyyətli bir işdir. Müasir onomastik tələblərə uyğun verilən hər bir ad gözəl, ahəngdar və poetik olmalıdır. Düzgün advermə ilə bağlı xalqımızın onlarca dəyərli atalar kəlamları vardır. "Gözəl addan Allahın da xoşu gəlir", "Ad verənə rəhmət//ad qoyana rəhmət", "Adını mən verdim, yaşını Tanrı versin", "Adı ilə yaşasın!"

Adların cinsə görə seçilməsi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində bir qrup şəxs adı vardır ki, bunlardan həm oğlan, həm də qız adı kimi istifadə olunur. Dilimizdə belə adların miqdarı 70-dən çoxdur: *Arzu, Almaz, Balaca, Bahar, Bülbül, Barat, Eltac, Vəfa, Vüsal, Dilavər, Dursun, Elsevər, Etibar, Ədalət, Vilayət, Qismət, Qüdrət, Qəmər, Ziyafət, Zülfü, Zümrüd, İffət, İzzət, Könül, Gülşad, Yavər, Yaqut, Yedigər, Kifayət, İltifat, İnayət, İsmət, Lütfü, Laçın, Mahnur, Mehman, Məhəbbət, Məstan, Pərvin, Seyran, Səxavət,*

Sədaqət, Tərən, Tale, Ülfət, Hənifə, Həsərət, Çərkəz, Cənnət, Şirin, Şövkət, Şərbət, Hilal, Həqiqət, Şeyda, Şəfa, Şəkər, Şərəfət, Xurşid, Şaxı və s.

Dildə şəxs adlarının belə müştərək işlədilməsi xoşagəlməz haldır. Çünki eyni adın həm kişi, həm də qadın üçün istifadə olunması ünsiyyəti ağırlaşdırır, dolaşılıq əmələ gətirir. Hətta qadın adı daşıyan kişilərdə sıxıntı törədir.

Cinsə görə adlar fərqləndirilərkən məna və məzmun əsas götürülməlidir. Oğlan üçün ən çox müdriklik, məğrurluq, igidlik, cəsərət, şücaət, qızlar üçün isə gözəllik, zəriflik, incəlik, nazlılıq, vəfalılıq başlıca cəhətlərdir. Ona görə də mənalara uyğun olaraq oğlan və qız adları seçilib işlədilməlidir. Bu məqsədlə Hilal və Qəmər adlarına nəzər yetirək. Məlum olduğu kimi, Hilal sözü 14 gecəlik ay mənasını bildirdiyi kimi, həmçinin Qəmər sözü də ay deməkdir. Bunların hər ikisi gözəllik anlayışı ilə bağlıdır. Ona görə də Hilal və Qəmər şəxs adları kişidən çox qadına yaraşır və onlardan qadın adları kimi istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olar.

2.09. ADLARIN QAFİYƏLƏNDİRİLMƏSİ

Səslənməsi xoşa gələn qafiyələnən adlar sistemindən xalqımız hələ çox-çox qədim zamanlardan istifadə etməyə başlamışdır. Uşağa qafiyəli ad verməkdə böyük təcrübə əldə edilmişdir. İllərcə gedən bu ictimai prosesdə qafiyəli ad işlətməkdən ləzzət almağa çalışmışlar.

Xalqımızın tarixində ad qafiyələndirilməsinin bir çox növləri müşahidə olunur:

1) Ata ilə oğul (AO) adının qafiyələndirilməsi. AO növlü ad qafiyələndirilməsində ata adının ahənginə uyğun adlar işlədilir.

CAVİD (ata) – *DAVİD* (oğlu)
MAHİR (ata) – *ZAHİR* (oğlu)
RƏHİM (ata) – *HƏŞİM* (oğlu)

2) Ana ilə qız (AQ) adının qafiyələndirilməsi. AQ növlü qafiyəli ad işlədilərəkən ana adı əsas götürülür və ona uyğun adlar seçilir.

XALİDƏ (ana) – *VALİDƏ* (qızı)...
SƏLİMƏ (ana) – *ALİMƏ* (qızı)...
GÜLARƏ (ana) – *DİLARƏ* (qızı)...

3) Qardaş ilə qardaş (QQ) adının qafiyələndirilməsi. QQ növlü ad qafiyələndirilməsində qardaşla qardaşların adı uyğunlaşdırılır.

HAMİD – *ZAHİD* – *XALİD* – *VAHİD*...
CƏFƏR – *SƏFƏR* – *MƏHƏR* – *ƏKBƏR*...
KAMRAN – *NİHAN* – *İMRAN* – *QURBAN*...

4) Bacı ilə bacı (BB) adının qafiyələndirilməsi. BB növlü ad qafiyələndirilməsində böyük bacının adı əsas götürülür, sonrakı adlar ona uyğunlaşdırılır.

KÜBRA – *SUĞRA* – *TURA*...
TÜNZALƏ – *RAMİLƏ* – *KAMİLƏ*...
ŞƏFİQƏ – *TOFİQƏ* – *RƏFİQƏ*...

5) Qardaş ilə bacı (QB) adlarının qafiyələndirilməsi. QB növlü ad qafiyələndirilməsində böyük qardaşın və ya böyük bacının adı əsasında adlar qafiyələndirilir.

AZƏR – *HƏCƏR* – *NƏZƏR*...
(oğlan) (qız) (oğlan)
GÖVHƏR – *HÜNƏR* – *HEYDƏR*...

(qız) (oğlan) (oğlan)
 ƏHLİMAN – FƏRMAN – XURAMAN
 (oğlan) (oğlan) (qız)

Ad məsələsində “Ailə qafiyələndirilməsi” daha maraqlı ola bilər. Bu qaydada adlar qafiyələndirilərkən oğlanlar üçün ata, qızlar üçün ana adı əsas götürülməlidir.

Ailə qafiyələndirilməsi

<i>ATA</i>	<i>ANA</i>
<i>SABUTAY</i>	<i>FİDAN</i>
<i>SUBAY</i> (1-ci oğlan)	<i>ŞÜKRAN</i> (1-ci qız)
<i>QAMBAY</i> (2-ci oğul)	<i>TÜRKAN</i> (2-ci qız)

Qafiyəli ad ailəni bəzəyir, onu daha da gözəlləşdirir. Bu ənənə tarixən yaranmış və müasir türk xalqlarının hər birində mövcuddur. Ad mədəniyyətinin yüksək inkişafı naminə bu ənənə qorunub saxlanılmalı və onu genişləndirib inkişaf etdirmək isə gənc ailələri daha çox maraqlandırmalıdır.

2.10. DOĞUM GÜNÜNÜN QEYD OLUNMASI ƏNƏNƏSİ

Doğum günü hər bir uşağın yenicə başlanan həyatının ilk və tarixi günü hesab olunur. Bu tarixi gün həmin uşağın və onun ata-anasının yanında unudulmaz olub əbədiləşir.

Başqa xalqlarda olduğu kimi, azərbaycanlılarda da doğum gününü qeyd etmək bir ənənəyə çevrilmişdir. Doğum günü hər il təntənəli qeyd olunur, bunun üçün ziyafət təşkil edilir.

Şən və şöhrətli bu ziyafətlərdə – şadlıq gecələrində uşağın şərəfinə mahnılar oxunur. Belə gecələrdə şairlər şeir qoşur, ürəkləri sevindirir.

*Əlvən çiçəklərlə bəzənir eyvan,
Bayram paltarını geyinir anan...
Qohumlar, qonşular iki-bir, üç-bir,
Əlləri çiçəkli tökülüb gəlir.
Gül kimi fərəhlə açılır üzün,
Sənin şən günündür, ay oğul, bu gün.
Ömrünün bağında gül açır bahar –
Bunun da bir şövqü, bir calalı var...*

*Nə kaman dincəlidir, nə tar dayanır,
Fərəhli gözlərdə sevinclər yanır;
Aləmə sığmayır çalan-çağıran,
Süfrədə yeməklər dəyişir hər an...*

*Qonaqlar söz alıb danışır bir-bir;
– Dünyada hər kəsdən şirindir övlad,
Böyük bir millətin fəxridir bu ad –
Əziz “Babək” adı...*

*– Mübarək olsun!
– Sənin sağlığın!!!
– Xoşbəxt ol, quzum! (O.Sarıvəlli)*

Doğum günü keçirmək azərbaycanlı ailələrinin ən sevimli bayramıdır. Ailə bayramı olan doğum günü səbirsizliklə gözlənilir, böyük məhəbbətlə qarşılınır, yüksək şənliklə keçirilir. Doğum gününü qeyd etmək ənənəsi son illərdə daha da genişlənmişdir. Söz ustalarımızın, alimlərin, bütün ziyalıların 50 yaşı tamam olanda geniş ictimaiyyət

tərəfindən ilk dəfə qeyd edilir. Sonradan bu, hər on ildən bir təkrar olunur. Dünyasını dəyişənlərin isə adlarının əbədləşdirilməsi üçün müəyyən müəssisələr, obyektlər onların adı ilə adlandırılır.

2.11. ADIN QORUNMASI

Adın taleyi, onun tərəvəti, gözəlliyi düzgün işlədilməsindən, qorunmasından asılıdır. Düzgün istifadə olunmayan şəxs adları öz gözəlliyini itirir, xoşagəlməz leksik ünsürlərə çevrilir:

Uşağa rəsmi ad verib, ondan xalq arasında düzgün istifadə etməmək halları çox olur. Bunlar aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- a) Rəsmi ad təhrif edilir. Bu zaman adın bir hissəsi ixtisar olunur və ya ada müxtəlif səslər artırılaraq onun quruluşu dəyişdirilir. Nəticədə şəxs adları eybəcərləşir, hətta milli forma və məzmununu itirir. Məsələn, Əli – Alik, Firəngiz – Fira, Tamam – Toma, Gülnara – Gülya olduğu kimi.
- b) Əsas adla yanaşı ikinci bir ad da işlədilir. İkinci ad vermək – uşağı başqa adla çağırmaq həyatda, xüsusi olaraq rəsmi sənədləşmə işlərində dolaşılığa gətirib çıxarır.
- c) Bəzi adların deyilişi və yazılışı təhrif olunur. Adlardan istifadə edərkən təhrifə yol vermək ad mədəniyyətinə ciddi xələl gətirə bilər.

Belə hallar yolverilməzdir və onomastik tələblərin tam ziddini təşkil edir. Buna görə də verilmiş adı qorumaq valideynlərin ictimai-zəruri vəzifələri olmalıdır. Çünki adın qorunması ad mədəniyyətinin inkişafının əsasıdır.

2.12. ŞƏXS ADLARININ YAZILIŞI VƏ DEYİLİŞİ

Hər bir adın gözəlliyi, təravəti onun düzgün deyilişi və yazılışından çox-çox asılıdır. Ədəbi-mədəni baxımdan düzgün işlədilməyən, təhirif olunan adlar onu daşıyan şəxsə mənfi təsir göstərə bilər. Belə hallara yol verməmək üçün şəxs adlarının yazılışı və deyilişinə dair ədəbi dilimizdə formalaşmış zəruri onomastik qaydalara ciddi əməl olunmalıdır. Bu qaydalar şəxs adlarının həm yazılışına, həm də deyilişinə aiddir.

1) Şəxs adlarının yazılışı

Adların düzgün yazılışı vacib ictimai-mədəni məsələlərdəndir. Bu qrup sözlərin özünəməxsus cəhətləri vardır. Mövcud ümumi orfoqrafik prinsiplər burada da tətbiq edilir. Belə ki, şəxs adlarının yazılışı da ümumi orfoqrafiya qaydaları ilə bağlıdır. Lakin şəxs adlarının sırf özünəməxsus yazılış qaydaları da mövcuddur:

1. Dilimizdə işlənən hər bir şəxs adının baş hərfi böyük yazılır: Aytən, Aydın, Aybəniz, Saleh, Xatirə, Elnur, Murad, Mürşid, Mübariz, Elçin, Elmar və s.
2. İki sadə şəxs adının birləşməsindən əmələ gəlmiş adlar bitişik yazılır: Məmmədəli, Əbdüləziz, Əliheydər, Həsənəli, Cəfərqulu, Qulamhüseyn, İbrahimxəlil, Əbdüllətif, Məlikməmməd...
3. Mürəkkəb şəxs adlarında iki sait qoşalaşdıqda birinci sözün son saiti yazılmaz¹. Əli+Əsgər /Ələsgər/, Mirzə+Əli /Mirzəli/, Əli+Abbas /Əlabbas/, Əli+İsa /Əlisa/ və s.
4. Tərkibində "aga", "xan", "bəy", "mirzə", "hacı", "seyid", "soltan", "xanım" sözləri olan mürəkkəb şəxs adları bitişik yazılır: Ağaverdi, Əlimirzə, Xanbaba,

¹ Bəzi adlar (Ağaəli, Əliağa) və s. bu qanuna müvafiq gəlmir.

- Mehdixan, Əlibəy, Mirzəli, Hacıbala, Soltansəlim, Kiçikxanım, Seyidəhməd və s.
5. Şəxs adlarının bəzisi iki variantda yazılır: Əli//Alı, Səlim//Selim, İsa//İsa, Qafar//Qaffar, Abas//Abbas, Soltan//Sultan və s.
6. Bəzi şəxs adlarının yazılışında tarixi-ənənəvi prinsip əsas götürülür. Buna görə də onların yazılışı ilə deyilişi arasında müəyyən fərqlər meydana çıxır:

<i>Yazılır</i>	<i>Deyilir</i>
<i>Füzuli</i>	<i>F(i)zuli</i>
<i>Zülfi</i>	<i>Zülf(ü)</i>
<i>Bəsti</i>	<i>Bəs(d)i</i>
<i>Lütfiyar</i>	<i>Lüt(v)iyar</i>
<i>Əbdüləhməd</i>	<i>Əbd(i)ləhməd</i>
<i>Ələkbər</i>	<i>Ələ(h)bər və s.</i>

7. Qoşa samitli adlar aşağıdakı kimi yazılır:
- Feyzulla, Seyfulla, Nəsrulla, Nəsubulla, Əsədulla, Eynilla, Qeybulla, Beydulla;
 - Qiyasəddin, Siracəddin, Şücaəddin, Tacəddin, Hüsaməddin, Elməddin, Ziyəddin, Zirəddin, Nurəddin, Seyfəddin, Sədrəddin, Səlahəddin, Camaləddin, Şəmsəddin;
 - Zəkəriyyə, Şəmsiyyə, Bəhiyyə, Qədriyyə, Ələviyyə, Zəkiyyə, Zülfiyyə, Mərziyyə, Nuriyyə, Ruqiyyə, Rəsmiyyə, Rəbiyyə, Səbiyyə, Sülhiyyə, Ülviyyə;
 - Hədiyyə, Firayyə, Sürayyə, Münəvvər, Təvəkkül, Səttar.

2) Şəxs adlarının deyilişi

Şəxs adlarının ədəbi tələffüz normaları əsasında deyilişi yüksək nitq mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən biridir. Dildə başqa sözlər kimi, şəxs adları da bir sıra ədəbi

tələffüz xüsusiyyətlərinə malikdir. Adların tələffüzündə bu xüsusiyyətlərə mütləq əməl olunmalıdır.

Məlumdur ki, şəxs adlarının ədəbi tələffüz variantı ilə yanaşı yerli dialekt və şivə variantları da olur. Məsələn:

<i>Bənövşə</i>	– <i>Bənöyşə</i>	<i>Yunis</i>	– <i>Yunus</i>
<i>Xalid</i>	– <i>Xəlif</i>	<i>Ayişə</i>	– <i>Ayşa</i>
<i>Qurban</i>	– <i>Qurvan</i>	<i>Hüseyin</i>	– <i>Söyün</i>
<i>Həmayıl</i>	– <i>Hamayıl</i>	<i>Səadət</i>	– <i>Sədət</i>
<i>Yusif</i>	– <i>Usuf</i>	<i>Həsən</i>	– <i>Hasan</i>
<i>Abdulla</i>	– <i>Avdillah</i>	<i>Zeynəb</i>	– <i>Zeynaf</i>
<i>İbrahim</i>	– <i>İrvaham</i>	<i>Münəvvər</i>	– <i>Minəvər</i>
<i>Zibeydə</i>	– <i>Ziveydə</i>	<i>Əbdül</i>	– <i>Avdıl</i>
<i>Rübabə</i>	– <i>Urbaba</i>	<i>Ruqiyyə</i>	– <i>Urquya</i>
<i>Məcnun</i>	– <i>Məci</i>	<i>Gövhər</i>	– <i>Köhər</i>
<i>Qızıyetər</i>	– <i>Qızetər</i>	<i>Təzəgül</i>	– <i>Təzəyil</i> və s.
<i>Xalid</i>	– <i>Xalix</i>		

Nitq mədəniyyəti tələbləri baxımından yerli tələffüz variantlarına (misalların ikinci cərgəsindəki adlar) qarşı ciddi mübarizə aparılmalıdır. Hər bir xüsusi ad misalların birinci cərgəsində olduğu kimi, ancaq ədəbi dilin tələffüz normalarına uyğun işlədilməlidir.

Şəxs adlarının tələffüzünə – düzgün deylişinə dair bir sıra qayda və tələblər mövcuddur:

1. Şəxs adlarında vurğu son heca üzərinə düşür¹: Səməd, Əhməd, Əhəd, Nuru, Güllü, Telli, Əzəl, Əbil, Əbdül və s.
2. Bəzi şəxs adlarında “a” səsi sözün əvvəlində və ortasında uzun tələffüz olunur².

¹ Qeyd: Bəzi alınma şəxs adlarında bu tələffüz qanunu pozulur. Məsələn, Hamlet, Sara, Elmira, Esmira və s.

² Səsin uzunluğu qoşa nöqtə (:) ilə göstərilir.

Sözün əvvəlində

<i>Arif</i> – A:rif	<i>Arəstə</i> – A:rəstə
<i>Afad</i> – A:fad	<i>Afət</i> – A:fət
<i>Afiq</i> – A:fiq	<i>Adilə</i> – A:dilə
<i>Atif</i> – A:tif	<i>Aruzə</i> – A:ruzə
<i>Aqil</i> – A:qil	<i>Asudə</i> – A:sudə
<i>Alim</i> – A:lim	<i>Asimə</i> – A:simə

Sözün ortasında

<i>Vaqif</i> – Va:qif	<i>Hidayət</i> – Hida:yət
<i>Sabir</i> – Sa:bir	<i>Mətanət</i> – Məta:nət
<i>Mahir</i> – Ma:hir	<i>Əmanət</i> – Əma:nət
<i>Yaqub</i> – Ya:qub	<i>Tahirə</i> – Ta:hirə
<i>Şamdan</i> – Şa:mdan	<i>Şayəstə</i> – Şa:yəstə
<i>Məhbubə</i> – Məhbu:bə	<i>Ruhəngiz</i> – Ru:həngiz
<i>Rəna</i> – Rə:na	<i>Sədi</i> – Sə:di
<i>Nemət</i> – Ne:mət	<i>Şölə</i> – Şö:lə və s.

- Ahəng qanununa tabe olmayan adlardan əksəriyyətinin tərkibində bəzi saitlər bir qədər uzun deyilir.
- Bəzi adların ikinci hecasında gələn “i” saiti ya bir qədər uzun tələffüz olunur, ya da həmin saitdən sonra bir (y) samiti əlavə olunur.

Minirə – Mi:nirə – Mini(y)rə
Səlimə – Səli:mə – Səli(y)mə
Əzizə – Əzi:zə – Əzi(y)zə və s.

- Tərkibində “ai” sait birləşməsi olan adlarda həmin saitlərin arasında bir (y) samiti əlavə olunur.
Naılə – Na(y)ilə *Naibə* – Na(y)ibə və s.

6. Sonu “d” səsi ilə bitən iki və üç hecalı adlarda bu səs “t” səsi kimi tələffüz olunur:

Fuad	– <i>Fuat</i>	Cavad	– <i>Cavat</i>
Rəşad	– <i>Rəşat</i>	Afad	– <i>Afat</i>
Nihad	– <i>Nihat</i>	Əsəd	– <i>Əsət</i>
Mahmud	– <i>Mahmut</i>	Fərid	– <i>Fərit</i>
Məcid	– <i>Məcit</i>	Maqsud	– <i>Maqsut</i>
Umid	– <i>Umit</i>	Məhəmməd	– <i>Məhəmmət</i> və s.

7. Yazılışdakı bəzi cingilti səslər tələffüzdə karlaşır:

Talib	– Talı(p)	Yaqub	– Yaqu(p)
Nəsim	– Nəsi(p)	Sahib	– Sahi(p) və s.

8. Bəzi adların tələffüzündə kar səslər cingiltiləşir:

Muxtar	– Mux(d)ar	
Mustafa	– Mus(d)afa	
Gülçöhrə	– Gül(c)öhrə və s.	

9. Adların tərkibindəki dodaq samitlərindən əvvəl gələn samit (m) kimi tələffüz edilir:

Qənbər	– Qə(m)bər	Zəfirə	– Ze(m)fira
Dönməz	– Dö(m)məz	Sünbül	– Sü(m)bül və s.

10. Adların tərkibindəki eynicinsli cingilti qoşa samitlər bir uzun samit kimi tələffüz olunur:

Məhərrəm	– Məhə(r):əm
Abdulla	– Abdu(l):a
Ənnağı	– Ə(n)ağı və s.

11. Adların tərkibində bəzi eynicinsli qoşa samitlərdən biri tələffüzdə karlaşır:

Abbas – A(p)bas
Cabbar – Ca(p)bar
Zirəddin – Zirə(t)din və s.

Hər bir valideyn övladına verdiyi adın ilk rəsmi sənəd – doğum haqqında şəhadətnamədə düzgün yazılmasına nail olmalı, bununla bərabər adın ədəbi tələffüzünə də daima nəzarət etməlidir. Uşağın adını da özü kimi sevmək və qorumaq lazımdır. Çünki bu sahədəki səhvlər sonra böyük çətinliklər, əngəllər törədə bilər.

III BÖLMƏ

ÜMUMİ DİLÇİLİK
MƏSƏLƏLƏRİ:

QAFQAZ DİLLƏRİ

I FƏSİL

I. QAFQAZDA İŞLƏNƏN DİLLƏR

Qafqaz ərazisindəki dillərin ətraflı araşdırılması və onların elmi təhlili müasir ümumi və xüsusi dilçiliyin inkişafı üçün aktualıq kəsb edən problemlərdəndir. Qafqazdakı dillər Qafqazda yaşayan xalqların keçmişi və indisi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Buradakı ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial, ədəbi-mədəni hadisələrin hər birinin dil məsələlərinə də zaman-zaman yeri və təsiri olmuşdur. Dil məsələlərinin aydınlaşdırılmasında məkana dair müəyyən anlayış və təsəvvürlərə malik olmağın əhəmiyyəti az deyil.

1.01. QAFQAZ DİYARI

Qafqaz yer üzünün ən gözəl, ən mənzərəli diyarlarından biridir. Bu diyar “günəşli Qafqaz”, “sirli Qafqaz”, “fünkar Qafqaz” və sair obrazlı ifadələrlə çox poetik şəkildə təsəvvürlərdə canlanır. Qoca Qafqazı uca dağlar silsiləsi, dərin dərələr, nəhəng çaylar, mavi göllər, durna gözlü bucaqlar, min dərindən dərmanı olan mədən suları (“Badamlı”, “Sirab”, “İstisu”, “Borjom”, “Narzan”...), ucsuz-bucaqsız yaşıl meşələr bəzəyir. Qafqazın təbii şəraiti, yerüstü və yeraltı sərvətləri (əsasən neft məhsulları), zəngin fauna və florası – 6 mindən artıq rəngbərəng bitkiləri, əvəzi olmayan ümumi relyefi son dərəcə valehedici görkəmə, əlamətlərə malikdir¹. Bütün bunların hamısı adla – sözlə öz ifadəsi-

¹ Əlavə məlumat üçün bax: Н.А.Гвоздейкин. Кавказ. М., 1975.

ni tapır. Qafqazın canlı emblemi olan Qafqaz qartalı məhz Qafqaz əzəmətlidir. Bu diyarda quşların padşahı kimi tanınan Qafqaz qartalını dünyanın hansı quşu ilə müqayisə etmək olar? İnsanı səma ənginliklərinə səsləyən Qafqaz qartalının uçuş manerası, yeri gəldikcə ovu üzərinə ildırım sürəti ilə şığıması, ən uca zirvələrdə durub seyr etməsi ancaq və ancaq ona məxsusdur.

Qafqaz lap başdan-binadan insan yaşayışı üçün ən yararlı yerlərdən biri olmuşdur. Buna görə də qədim insanlar bu ərazilərdə məskən sala bilmişlər. Qafqaz qədim insan qruplarının ilk beşiyi, ilk vətəni olmuşdur. Qafqazdakı mağaralar bu yerlərin qədim insan məskəni olduğuna aydın sübutdur. Azərbaycan ərazisindəki Azıx mağarasında neandertala qədərki insanın çənə sümüyü tapılmışdır¹. Azıxlıların həyat sürdüyü – onların ilk mənzili, yurdu, obası olan mağara tipləri Qafqazda az deyildir.

Qafqaz dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Burada uzaq tarixin məhsulu olan neçə-neçə əvvəzsiz maddi-mədəniyyət abidələri, arxitektura nümunələri mövcuddur. Azərbaycan ərazisindəki Qobustan qayaüstü rəsmləri – yazıları dünya yazı mədəniyyəti tarixinin ən qiymətli incilərindəndir.

Füsunkar Qafqazın təkrarolunmaz əlamət və keyfiyyətləri əcnəbiləri də valeh etmişdir. Qafqazı görən bir də görmək istəmişdir. Qafqazın gözəllikləri xarici səyyahları, şair, bəstəkar, dilçi, tarixçi, coğrafiyaşünasları və hətta həkimləri özünə cəlb etmişdir. Valeh olan xaricilər Qafqazı sevmiş, öz əsər və səyahət qeydlərində Qafqazın təbiətindən, kənd və şəhərlərindən bol-bol bəhs etmiş, müsbət təəssüratlarını bildirmişlər².

¹ ASE. III cild, Bakı, 1979.

² Вах: Путешественники об Азербайджане. Том I, Баку, 1961 və digər materiallar.

Lakin Qafqazı hamıdan çox qafqazlılar sevmiş, sevir və ona öz məhəbbətini, sadıqlığını, vurğunluğunu “Qafqaz” şeirindəki kimi təənnüm edirlər.

*Qafqaz deyə gənc ikən
Mən vuruldum bu ada.
Özü kimi adı var
Hər sıldırım qayada.
Hara getdim, bir an da
Unutmadım dünyada
Göy Xəzəri, Göy gölü,
Arazı, Kürü mən
Sevirəm Qafqazı,
Sevirəm, sevirəm Qafqazı mən.*

*Neçə qardaş millətin
İndi burda yazıdır,
Bu könlümün eşqidir,
Nəğməsidir, sazıdır,
Əziz ana yurdumun
Doğma bir parçasıdır,
Min yol öpsəm, doymaram
Bu torpağı azı mən
Sevirəm Qafqazı,
Sevirəm, sevirəm Qafqazı mən.*

1.02. QAFQAZ TOPONİMLƏRİ

Qafqaz geniş əraziyə malikdir. Bu diyar şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Qara dəniz və Azov dənizi, cənubda İran və Türkiyə, şimalda Kuma-Manıç çökəkliyi ilə sərhədlənir.

Qafqaz iki hissədən ibarətdir: Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz.

1.03. QAFQAZIN MAKRO VƏ MİKRO TOPONİMLƏRİ

Qafqaz çox mürəkkəb toponimik tərkibə malik ərazi-dir. Qafqazın xəritəsində yüzlərlə makro və mikro topo-nim göstərilir. Zəngin və rəngarəng, qədim və yeni Qafqaz toponimləri, təbii olaraq, hər xalqın öz düşüncə və dilinə müvafiq yaranıb formalaşmışdır.

Qafqaz toponimləri məzmunca çox müxtəlifdir. Bu toponimlərin bir sıra üsullarla meydana gəldiyi aydın gö-rünür. Qafqaz toponimlərinin müəyyən qrupunun məna-sı, yaranma tarixi, demək olar ki, aydındır. Lakin bir sıra qədim toponimin məna və mənşəyinin açılması hələ sirr olaraq qalmaqdadır.

Qafqazla bağlı bəzi toponimlərin, coğrafi adların iş-lədilməsində məntiqi və semantik səhvlərə yol verildiyi müşahidə olunur. Belə adlardan biri "Zaqafqaziya" topo-nimidir. Məlum olduğu üzrə, slavyan dillərində "za" dil vahidi 16-dan çox mənənin ifadə olunmasına xidmət edir. Bu mənələrdən biri "arxasında", "dalında", "o tərəfində", "o üzündə" deməkdir. Zaqafqaziya toponimi Azərbaycanın, Gürcüstanın..., Qafqazdan kənar, Qafqazın arxasında, Qafqazın o tərəfində, Qafqazın o üzündə mənalarını ifadə edir ki, bu, məntiqi cəhətdən doğru deyildir. Adları çə-kilən respublikalar Cənubi Qafqazın regionları olub, onun əsas hissələridir. Bu toponim Rusiyanın şimalından verilən qeyri-münasib addır.

1.04. "QAFQAZ" TOPONİMİNİN ETİMOLOGİYASI

"Qafqaz" adı – toponimi çox qədim tarixə malikdir. Müxtəlif dünya xalqlarının elmi və bədii ədəbiyyatlarında Qafqaz adının çəkilməsi onun qədimliyini sübuta yetirir. Mənbələrdə Qafqaz adının bir neçə formada işləndiyinə rast gəlmək olur – "Karkoh", "Kroukas", "Qaspi", "Qaspi-os", "Kavkasos" və s¹.

Qafqaz toponiminin etimologiyasına, onun meydana çıxıb formalaşmasına və mənasına dair XX əsrdə bir sıra müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bəzi mənbələrdə Qafqaz toponimi "dağ ölkəsi", "metal döyən", "ağ qarlı" və s. mənalarda izah olunmuşdur². Bəzi mənbələrdə Qafqaz toponiminin iki müstəqil sözdən (qaf, qaş) ibarət olduğu və bunlardan birincinin – Qafın əfsanəvi dağ, ikincinin isə – qasın qədim tayfa adı olduğu göstərilmişdir³.

XX əsrin son illərində meydana gəlmiş bəzi ensiklopedik lüğətlərdə başqa məzmununda fərziyyə də irəli sürülmüşdür. Azərbaycan toponimlərinə dair 1999-cu ildə nəşr olunmuş ensiklopedik lüğətdə deyilir ki, Qafqaz toponimi "qədim türk dillərindəki kapı (keçid) və kas (etnonim) sözlərindən ibarət olub "kas keçidi, kas qarısı" mənasındadır"⁴.

Qeyd etməliyik ki, Qafqaz toponiminin ikinci komponentinin mənası aydındır ("qas" qədim türk dilində "uca" mənasını bildiren tayfa adıdır) və türk dillərində "qas" tayfa adı ilə bağlı bir sıra toponim düzəldilmiş, hazırda onlar fəal formada işlənir.

¹ ASE. III cild, Bakı, 1979.

² Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968, səh. 32-36.

³ A.Вакханов. Гюлистан-Ирам. В., 1926.

⁴ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999. s. 149.

Qafqaz adı haqqında bir məsələ üzərində də düşünmək lazım gəlir. Məlum olduğuna görə, Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində “qaf” sözü mağara mənasında işlənir. Qafqaz regionu mağaralarla zəngindir. Bəlkə cəm şəkildə mağaralar anlayışını bildirmək üçün “qaf” sözü təkrarlanaraq qaf+qaf – qafqaf şəklində işlənilmiş, sonradan həmin söz təkrarında <f> səsi z səsinə keçmiş və bunun nəticəsində Qafqaz adı formalaşmışdır.

1.05. QAFQAZDA İCTİMAİ-SOSIAL TƏRKİBLƏR

Qafqaz regionunun ictimai və sosial tərkibi üçün çoxmillətlik, çoxirqlilik və çoxdinlilik xarakterikdir.

Etnik tərkib

Keçmiş qərinalərdə Qafqazın etnik tərkibi indikindən çox-çox mürəkkəb olmuşdur. Burada yüzlərlə qəbilə və tayfa yaşamışdır.

Müasir dövrdə Qafqazın milli tərkibini 50-dən çox xalq təşkil edir. Bu xalqlar tarixin müxtəlif dövrlərində meydana çıxıb formalaşmışlar¹.

Milli-etnik ayrılığına baxmayaraq, Qafqaz adamlarında bir sıra ümumi cəhətlər mövcuddur. Cəsurluq, cəldlik, mərdlik, mərdanəlik, qəhrəmanlıq, dəliqanlıq Qafqaz adamı üçün ümumidir. Qafqaz vüqarı onun qoynunda həyat sürən insanlara da öz gözəl və müsbət təsirini göstərmişdir. Qafqazda dünyaya göz açmış, boya-başa çatmış hər bir insan özünü kainatın ən məğrur, ən xoşbəxt adamı hesab edir.

¹ Qeniş məlumat üçün bax: Н.Я.Март. Племенной состав населения Кавказа. Классификация народов Кавказа. Петроград, 1920; Народы Кавказа. т. I-II, М., 1960-1962; В.П.Алексеев. Происхождение народов Кавказа. М., 1974.

Qafqaz adamının qafqazlı kimi fəxr etməyə haqqı var. Elə buna görədir ki, qafqazlılar özlərini yüksək qiymətləndirirlər.

Çoxmillətlik Qafqazın hər bucağında olduğu kimi, Azərbaycanda da özünə geniş yer tapmışdır. Bu ölkədə 20-dən çox xalq yaşayır: türk, tatar, avar, ləzgi, saxur, budux, xınalıq, udi, qırız, tat, talış, kürd, lahic, yəhudi, dağ qaraimi, gürcü, ingiloy, rus, ukrayn və s.

İrqi tərkib

İrq insanların bioloji qruplaşdırılmasıdır. Buna görə də irqi təsnif olduqca mürəkkəb və çətindir. Bu, insanlar arasında qəti sərhəd qoya bilmir. Belə ki, hər hansı bir irqin nümayəndələrinə aid edilən əlamət bəzən bu və ya digər cəhətdən başqasına da məxsus olur. Deməli, irqi bölgü ancaq şərtidir¹.

Antropoloqlar dünya insanların müəyyən zahirə əlamətlərinə əsaslanaraq onu bir neçə irqə bölmüşlər. Nəzəri antropoloji ədəbiyyatda bəzi alimlər üç, digəri isə dörd böyük irq olduğunu bildirmişlər. Bunlardan üç irqin olduğunu məqbul hesab edənlər daha çoxdur. Həmin böyük irqlər bunlardır: neqroid (qaradərili insanlar), avropoid (ağdərili insanlar), monqoloid (sarıdərili insanlar). Bu böyük irqlərdə tiplər, qruplar və yarımqruplar da müəyyənləşdirilmişdir. Antropoloqlar, təxminən, 30-dan çox irqi qrupun – tipin olduğunu bildirmişlər.

Bunlardan biri böyük avropoid irqinin tərkibinə məxsus olan Qafqaz irqi tipidir. Qafqaz tipi Qafqaz xalqlarının bir çoxunda müşahidə olunur².

¹ В.В.Бунак. Антропологический состав населения Кавказа. – “Вестник ГМГ”, т. XIII, Тбилиси, 1946.

² Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 1989, səh. 306.

Qafqaz ərazisi çoxirqlidir. Buradakı əhali içərisində monqoloid irqinə məxsus insanlar da vardır.

Dini tərkib

Qafqaz çoxdinliliklə də diqqəti cəlb edir. Bu ərazidə yaşayan xalqlar müasir dövrün ən geniş yayılmış dinlərinə istifadə edirlər. Qafqaz xalqlarında aşağıdakı dinlərə sitayiş olunur:

1. İslam dini.
2. Xristian dini.
3. Yəhudi dini.

Qafqaz xalqları arasında İslam dini daha çox yayılmışdır.

Qafqaz müsəlmanlarının ruhani liderləri bu dinin təbliği və qorunmasında böyük fəaliyyət göstərirlər.

1.06. HAZIRDA QAFQAZDAKI DİLLƏR

Qafqaz diyarı çoxmillətli, çoxdinli olduğu kimi, həm də çoxdillidir. Obrazlı demiş olsaq, Qafqazın hər addımında bir dil eşidilir. Son zamanlar bu ərazidə bir-birindən fərqlənən, təxminən, 50-yə qədər müstəqil dil olduğu müəyyən olunmuşdur.

Qafqaz xalqlarının qarşılıqlı iqtisadi, siyasi, mədəni və digər yaxın əlaqələri əsasında ərazidəki dillərdən bir-birinə yüzlərlə söz və ifadə keçmiş, nəticədə bu dillərin quruluşunda, xüsusi olaraq lüğət tərkibində müəyyən dərəcədə yaxınlıq əmələ gəlmişdir. Lakin belə linqvistik vəziyyət heç də Qafqazdakı dillərin qohum olduğunu və eyni kökdən yarandığını söyləməyə əsas vermir.

Qafqazda işlənən azərbaycan, gürcü, osetin, ləzgi, tat, talış və sair dillər genetik cəhətdən müxtəlif sistemli dil ənənələrinin üzvləridir.

Qafqazdakı dillər aşağıdakı dörd dil ailəsinə məxsusdur:

I. Hind-Avropa dilləri ailəsi.

II. Altay dilləri ailəsi.

III. Sami-hami dilləri ailəsi.

IV. Qafqaz dilləri ailəsi.

Dünyanın dil ailələrindən biri – “Qafqaz dilləri ailəsi” bütövlükdə Qafqazda yerləşir.

II FƏSİL

QAFQAZ DİLLƏRİ AİLƏSİ

Qafqaz dilləri ailəsi – Qafqaz arealında məskunlaşmış müxtəlif xalqların, millətlərin istifadə etdikləri dillərdir¹.

Qafqaz dillərinin miqdarı, xüsusiyyətləri çoxdan ixtisasçıların diqqətini cəlb etmişdir. XIX əsrdən başlayaraq bu dillərin yaxınlığına, genetik əlamətlərinə, başqa dillərlə qohumluğuna dair bir sıra mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin əsrin II yarısında (1847) alman alimi Frans Bopp müasir Qafqaz dillərinin iber qrupunun genetik cəhətdən hind-Avropa dilləri ailəsi ilə əlaqəli olduğunu göstərməyə çalışmışdır. 1855-ci ildə Maks Müllər bu dillərin Ural-Altay dillərinə (Turan dillərinə) qohum olduğunu qeyd etmişdir. XX əsrin əvvəllərində isə qafqazşünas Nikolay Marr iber dillərinin (gürcü, zan və svan dillərinin) sami dillərindən ərəb və yəhudi dilləri ilə qohumluq əlaqələri olduğunu söyləmişdir.

Son tədqiqatlarda bu fikirlər təsdiq olunmamış və Qafqaz dillərinin ayrıca ailə təşkil etdiyi göstərilmişdir. Bununla belə, həmin dillərin genetik əlamətlərinin də bəzisi hələ mübahisəli olaraq qalır. Xüsusilə bəzi dillərin qohumluq dərəcəsi şübhə doğurur.

Qafqaz dilləri anlayışını bildirmək üçün dilçilik ədəbiyyatında “İber Qafqaz dilləri ailəsi”, “Qafqaz dilləri ailəsi” və “Yafəs dilləri ailəsi” terminlərindən istifadə olunmuşdur. Bunlardan “Yafəs dilləri ailəsi” əfsanə ilə bağlıdır.

¹ Е.А.Бакарев. Краткие сведения о языках Дагестана. Махачкала, 1949; Г.А.Климов. Кавказские языки. М., 1965; Г.А.Климов. Введение в Кавказское языкознание. М., 1966.

“İber-Qafqaz dilləri ailəsi” terminində isə “iber” sözünün işlənilməsi düzgün deyildir. Çünki iber dilləri də Qafqazdadır, Qafqaz dilləri dedikdə, müstəsnaıq təşkil etmədən həmin dillərin hamısı əhatə olunur. Deməli, bu dil ailəsi üçün “Qafqaz dilləri” adı daha münasibdir.

Qafqaz dilləri ailəsi ənənəvi olaraq 4 qrupa bölünür:

1. *Kartvel (iber) dilləri.*
2. *Abxaz-adıgey dilləri.*
3. *Nax dilləri.*
4. *Dağıstan dilləri.*

2.01. KARTVEL (İBER) DİLLƏRİ QRUPU

Bu qrupu üç dil təşkil edir: gürcü dili, zan dili və svan dili.

Gürcü dili (gürcücə *kartuli ena* deyilir). Gürcüstan Respublikasının dövlət dilidir. Bu dilin yazılı abidəsi V əsrə (494-cü ilə) məxsusdur. Gürcü dilinin fərqli iki variantı vardır:

- a) Qədim gürcü dili – V–XI əsrlərdə.
- b) Yeni gürcü dili – XII əsrdən başlayır.

Yeni gürcü dilinin bir neçə dialekti müəyyən edilmişdir: kartli, imereti, kaxeti və s. Müasir gürcü ədəbi dilinin əsasında kartli dialekti durur.

Gürcü yazısı V əsrdə meydana gəlmişdir. Bunun kim tərəfindən yaradıldığına dair mübahisələr vardır.

Zan dili. İber dilləri içərisində xüsusi yerə malikdir. Bu dilin iki dialekti vardır: a) *Menqreli* dialekti; b) *Laz*, yaxud *çan* dialekti. Menqreli dialektindən Qərbi Gürcüstanda, laz (san) dialektindən isə Qara dəniz sahillərində (Türkiyədə) istifadə olunur.

Svan dili. Gürcüstan ərazisindəki svanların dilidir. Bunun bir-birindən xeyli fərqlənən dörd dialekti mövcuddur.

2.02. ABXAZ-ADIGEY DİLLƏRİ QRUPU

Bu qrup dillər fərqli xüsusiyyətlərinə görə iki yarımqrupa bölünür.

1. *Abxaz yarımqrupu*. Bu yarımqrupu iki dil təşkil edir: abxaz dili və abazin dili.
2. *Adıgey yarımqrupu*. Bu yarımqrupa üç dil aiddir: adıgey dili, kabarda (çərkəz) dili və ubix dili. Sonuncu dilin sahibləri Türkiyədə yaşayırlar.

2.03. NAX DİLLƏRİ QRUPU

Çeçen, inquş və basbi dilləri nax dillərini təşkil edir. Çeçen dilindən Çeçenistanda, inquş dilindən İnquşistanda, basbi dilindən, əsasən, Gürcüstanın Xaketi bölgəsində istifadə olunur.

2.04. DAĞISTAN DİLLƏRİ QRUPU

Burada bir çox dillər əhatə edilir. Dağıstan dillərindən bəzisinin dil və ya dialekt olduğu hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Məsələn, qodoberilərin, kubaçi və sudaxarların danışmalarını dialekt hesab edənələr olduğu kimi, onları dil adlandıranlar da vardır. Bununla bərabər Dağıstan dillərinin qohumluq dərəcəsi indiyə kimi əsaslı şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Burada fərqli cəhətlər diqqəti daha çox cəlb edir.

Ayrı-ayrı Dağıstan dillərində danışanların miqdarı təbii olaraq çox müxtəlifdir. Belə ki, bəzi dillərdən geniş, bəzilərindən isə məhdud dairədə – ancaq bir və ya bir neçə aulda (kənddə) istifadə olunur. Çoxsaylı Dağıstan dillərin-

dən beşi ədəbi dil kimi formalaşmışdır. Müxtəlif əlamətlər nəzərə alınaraq Dağıstan dillərini dörd yarımqrupa bölmək olur:

1. Avar yarımqrupu. Buraya avar, andi, didoy dilləri daxildir. Bunlardan əlavə, azsaylı xalqların axvax, xvarşi, baqbal, botlix, prati, tindi və s. dilləri də buraya aiddir.

Bu yarımqrupdakı dillərdən avar dili ədəbi dildir. Onun dörd dialekti mövcuddur: xinzax, andalar, çar və ansux. Avar ədəbi dili, əsasən, xunzax dialekti əsasında formalaşmışdır.

2. Lak-dargin yarımqrupu. Lak və dargin dili bu yarımqrupu təşkil edir. Bunların hər ikisi ədəbi dildir.

Dargin ədəbi dilinin bir neçə dialekti vardır: akxuşi, uraxı və s. Bunlardan akxuşi dialekti dargin ədəbi dilinin əsasını təşkil edir.

Lak ədəbi dilində danışanların nitqi dialekt cəhətdən bir o qədər fərqlənmişdir. Mənsub olduğu xalqa tam ədəbi ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edir.

3. Ləzgi-tabasaran yarımqrupu. Aşağıdakı dillər bu yarımqrupa daxildir: ləzgi, tabasaran, saxur, ağul, rutul, udi və s. Bu dillərdən ləzgi və tabasaran dili ədəbi dil kimi formalaşmışdır. Bunlardan ləzgi ədəbi dili daha geniş yayılmış və ondan istifadə edənlərin sayı tabasaran ədəbi dilinə nisbətən çoxluq təşkil edir.

Ləzgi-tabasaran yarımqrupunu təşkil edən dillərdən, əsasən, Dağıstan və Azərbaycan ərazisində istifadə olunur. Udi dili Azərbaycan Respublikasının iki kəndində – Nic və Oğuzda işlənir.

4. Şahdağ yarımqrupu. Azərbaycan ərazisindəki Şahdağ ətrafında yaşayan xalqların dilləridir. Şahdağ dilləri yarımqrupunu buduq, xınalıq və qırız dilləri təşkil edir. Bunlardan qırız dilinin bir neçə dialekti (qırız, haput, cek, əlik) olduğu göstərilir.

III FƏSİL

ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİNƏ MƏXSUS DİLLƏR

Altay dilləri ailəsi müasir dillərdən, təxminən, *36 dili* əhatə edir. Bu dilləri genetik əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq olar. Bunlardan tunqus dilləri mancur dillərinə, türk dilləri isə monqol dillərinə daha yaxındır. Bir neçə leksik nümunə:

<i>Azərbaycanca</i>	<i>Monqolca</i>
Qurut	Xuruud
Quymaq	Xaymaq
Döş	Döş
Bal	Bal
Ər	Ər və s.

Altay-türk dillərindən 4-ü Qafqazda rəsmi dil kimi geniş işlənilir. Bunlar Azərbaycan, qaraçay-malkar, qumuq və noqay dilləridir.

3.01. AZƏRBAYCAN DİLİ

Qədim tarixli Azərbaycan xalqı bir sıra türk qəbilə və tayfalarının qovuşması əsasında meydana gəlmişdir. Çox qədim zamanlardan başlayaraq bu prosesdə sak, bulqar, az, sabir, xəzər, sonralar isə oğuz, qırpaq və başqa qəbilələrin xüsusi rolu olmuşdur.

Müasir azərbaycanlılara İranda türk, Türkiyədə, "azəri", yaxud "azəri türkü" deyirlər*. Azərbaycanlıların əksəriyyəti Quzey və Güney Azərbaycanın sakinləridir. Bununla bərabər, azərbaycanlılar 87 ölkədə, o cümlədən Türkiyədə, Rusiyada, Orta Asiya respublikalarında, Qazaxıstanda, Gürcüstanda, Dağıstanda, Almaniyada, Fransada, Əfqanıstanda, ABŞ-da və başqa ölkələrdə yaşayırlar. Dünyada azərbaycanlıların sayı 45 milyondan artıqdır. Azərbaycan dili Altay dilləri ailəsi tərkibində türk dilləri qrupunun oğuz dilləri yarımqrupuna məxsusdur. Bu dil oğuz dilləri yarımqrupunda türk (osmanlı) dili ilə daha çox yaxındır. Bir neçə nümunə:

*Azərbaycanca**Türkcə*

Baş

baş

Göz

göz

Su

su

Torpaq

topraq

Yaşıl

yeşil və s.

Bu yaxınlıq mənşə və bir sıra başqa amillərlə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin yaranması və inkişafı Azərbaycan xalqının tarixi ilə möhkəm bağlıdır. Bu dil taixən mürəkkəb proseslərin, qarşılaşmaların, qovuşmaların nəticəsində meydana gəlmişdir. Azərbaycan dili inkişafı boyu qədimliyini, milli keyfiyyətlərini saxlamış, ətraf dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və bir sıra dillərin zənginləşməsinə müsbət təsirini göstərmişdir. Azərbaycan dilinin tarixini müəyyən prinsiplər və meyarlara əsasən iki hissəyə bölmək olar:

* Azərbaycan dili əvəzinə də "azəri türkcəsi" işlənir. Bax: Muhərrem Ergin. Azəri türkcəsi. İstanbul; 1971.

1. *Qədim Azərbaycan dili.*

2. *Müasir Azərbaycan dili.*

Müasir Azərbaycan dili dedikdə, anlaşıma meyarına əsasən, XVIII əsrdən indiyədərkə tarix nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dili geniş və dərin elmi tədqiqata cəlb olunmuş türk dillərindəndir. Zəngin Azərbaycan dilçiliyində bu dilin hər bir vahidi, kateqoriyaları öz elmi şərhini tapmışdır¹.

Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlər də linqvistik mövqedən elmi metodlar əsasında təhlil edilmişdir².

Milli dil kimi formalaşmış Azərbaycan dili iki qoldan (danışıq dili və ədəbi dil) ibarətdir.

Müasir Azərbaycan danışıq dilinin dialekt və şivələrini M.Şirəliyev coğrafi prinsip əsasında 4 qrupa bölmüşdür:

- 1) Şərq qrupu dialekti və şivələri – Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri və Muğan, Lənkəran şivələri.
- 2) Qərb qrupu dialekt və şivələri – Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və ayırım şivəsi.
- 3) Şimal qrupu dialekt və şivələri – Şəki dialekti, Zaqatala və Qax şivəsi.
- 4) Cənub qrupu dialekt və şivələri – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri arasında böyük fərqlər yoxdur. Bunlar bir-birindən bəzi fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərinə görə azca fərqlənirlər.

Azərbaycan dili geniş təkmilləşmə, zənginləşmə, rəvanlaşma və xəlqiləşmə yolu keçmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını Bakı – paytaxt nitqi təşkil edir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. İndiki vəziyyətdə bu dil insan

¹ Bax: Türkoloji dilçiliyə dair bibliografiya. I cild, Bakı, 2001.

² Bax: Azərbaycan onomologiyasına dair bibliografiya. II cild, Bakı, 1998.

düşüncəsini bütün incəliyi ilə müxtəlif üslublarla ifadə etməyə yüksək dərəcədə qadirdir.

Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri kimi vaxtı ilə Qafqazın müxtəlif millətləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılmışdı. Məşhur rus şairi M.Y.Lermontov yazırdı "...Mən bir çox dağlar aşdım... Azərbaycanca öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir". Alman şairi F.Bodenştetd qeyd edirdi ki, "Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili (Azərbaycan dili – A.Q.) bilmək kifayət edərdi".

Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi cəhətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər özünü fonetik sistemdə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşda göstərir.

a) Fonetik sistemi

Azərbaycan dilinin fonetik sistemini 9 sait (a, ə, o, u, ö, ü, ı, i, e) və 23 samit (b, ç, c, d, f, g, ğ, n, x, j, k, q, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, h, z) fonem təşkil edir.

- Azərbaycan dilində "ə" saitinin geniş yayılması: əl, əmək, ələk, ətək, əkin, ərik, ərizə, əbədi, əzəli;
- söz əvvəlində "h" və "x" samitlərinin işlənməsi: hazır, hərəkət, həkim, həmişə, həlim, xəbər, xərc, xoş, xörək;
- ümumən "q" samitinin geniş inkişaf etməsi: qar, qara, qadın, quzu, qurban, qəhrəman, qardaş;
- sözdə səslərin yerdəyişməsi, assimilyasiya, dissimilyasiya kimi fonetik hadisələr və s. onun fonetik sistemi üçün səciyyəvi əlamətlərdir.

b) Leksik tərkibi

Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin əsas hissəsi-ni türk mənşəli leksik vahidlər təşkil edir. Lakin bunun-

la bərabər, alınma sözlər təbəqəsi də mövcuddur. Buraya, əsasən, ərəb və fars, həmçinin monqol mənşəli sözlər, eyni zamanda slavyan və Avropa dillərinə aid sözlər aiddir.

c) Qrammatik quruluşu

Morfologiya. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları, sifət dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, feilin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Sintaksis. Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunda söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, cümlə üzvlərinin sıralanması, əlaqə və uzlaşmalar, çoxkomponentli cümlələr bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Yazı ənənəsi. Azərbaycan yazısı qədim tarixlidir. Azərbaycanlılar ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif quruluşlu əlifbalardan istifadə etmişlər.

3.02. QARAÇAY-MALKAR DİLİ

Qaraçaylılar və malkarlar qədim türk mənşəli iki yaxın qohum xalqdır. Bunlar bulqar və poloves, eləcə də digər türk mənşəli bir çox qəbilələrin çarpazlaşması əsasında əmələ gəlmişlər¹.

Qaraçaylılar özlərinə *qaraçaylı*, malkarlar isə *malkar* deyirlər². Ümumilikdə hər ikisi özünü “alan” adlandırır.

Qaraçaylılar topla halda Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayətində, malkarlar isə Kabarda-Balkar Muxtar Respubli-

¹ Geniş məlumat almaq üçün bax: О происхождении балкарцев и карачаевцы. Нальчик, 1960.

² Slavyanlar malkar sözünü balkar kimi tələffüz edirlər.

kasında məskunlaşmışlar. Qaraçay-malkarların müəyyən hissəsi Özbəkistan, Qırğızıstan və Qazaxıstan respublikalarında yaşayır.

Qaraçay-malkar dilinin yaranma və formalaşma tarixi hələ mübahisəli olaraq qalır. Bu dil türk dilləri qrupunun bulqar yarımqrupuna məxsusdur. Həmin tərkibdə qumuq dilinə daha yaxın olduğu üçün ümumi cəhətləri çoxdur.

Qaraçay-malkarca

Sanğırau

saleşirqe

tau

erin

eşik

Qumuqca

sanğırav (kar)

selemek (danışmaq)

tav (dağ)

erin (dodaq)

eşik (qapı)

Qaraçay-malkar dili yarandığı tarixdən özünü qoruyub saxlaya bilmiş və xüsusi inkişaf yolu keçmişdir.

Qaraçay-malkar dili əsrlər boyu ətrafdakı qonşu dillərə, o cümlədən kabardin-çerkes, osetin, svan, abxaz dillərinin lüğət tərkibinə təsir göstərmiş, bir sıra türk mənşəli sözlərin həmin dillərə keçməsinə şərait yaratmışdır.

Qaraçay-malkar dilinin elmi tədqiqinə, əsasən, XX əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır. V.Prole 1909–1915-ci illərdə qaraçay-malkar dilinə dair bir sıra əsərlər yazmış və onun fonetika və morfolojiyasını şərh etmişdir.

Qaraçay-malkar dilinin öyrənilməsində U.B.Aliyevin xüsusi rolu olmuşdur¹.

1960-cı illərdən qaraçay-malkar ədəbi dilinə dair tədqiqatlar artmışdır. A.M.Bayramkullanı², M.A.Xabiçev³,

¹ У.Б.Алиев. Карачаево-балкарская грамматика. 1930; онун Карачаи тлини граматикасы, П.Черкасск, 1958; онун Малкар тилни граматикасы, I, Нальчик, 1958.

² А.М.Байрамкүлланы. Кырачам-малкяр тилни синтаксиси. Черкасск, 1961.

³ М.А. Хабичев. Местоимение в карачаево-балкарском языке. Черкасск, 1961.

X.İ.Xaçilayev¹, İ.X.Urusbiyev² bu dilin bəzi problemlərini aydınlaşdırmışlar.

60-cı illərdə qaraçay-malkar danışıq dili də xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. A.M.Appayev malkar dialektləri ilə ədəbi dilin münasibətlərini tədqiq etmişdir³. Malkar dialektologiyası məsələləri müəlliflər kollektivi tərəfindən araşdırılmışdır⁴. Ş.X.Akbayev qaraçay-malkar dialektlərinin fonetik sistemini tədqiq etmişdir⁵.

Qaraçay-malkar ədəbi dili terminləri ilə bağlı da müəyyən işlər görülmüşdür. 60-cı illərdə leksikoqrafiya işləri sahəsində xeyli müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir.

1965-ci ildə çap olunmuş tərcümə lüğətində 35 minə yaxın söz əhatə edilmişdir⁶.

Aparılmış tədqiqatlarda qaraçay-malkar dilinin bütün xüsusiyyətləri öz tam həllini lazımı səviyyədə tapa bilməmişdir.

Qaraçay-malkar dilinin başlıca iki dialekti vardır:

1. Qaraçay-baksan-çeqem dialekti;
2. Malkar dialekti.

Bu dialektlər arasında çox ciddi olmayan fərqlər özünü göstərir ki, bu da hər iki etnik qrupun bir-birini anlama-sına maneçilik yaratmır.

Müasir qaraçay-malkar ədəbi dilinin əsasını qaraçay baksan-çeqem dialekti təşkil edir.

Qaraçay-malkar ədəbi dili XX yüzilliyin I yarısından sürətli inkişaf yoluna qədəm qoyaraq ədəbi dil səviyyəsinə ucala bilməmişdir.

¹ X.И.Хаджилаев. Паселелогии паселеложно-именные слова в карачаево-балкарском языке. Черкасск, 1962.

² И.Х.Урусбиев. Спряжение глаголов в карачаево-балкарском языке. Черкасск, 1963.

³ А.М.Аппасев. Дialeкты балкарского языка и их отношение к балкарскому литературному языку. Нальчик, 1960.

⁴ Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексики и фольклору. Нальчик, 1962.

⁵ Ш.Х.Акбаев. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черкасск, 1963.

⁶ Орус-карачай-малкар сөзлүк. М., 1965.

[1] *Askerbiy Djansaraiden uzunurakcdı.*

(Əsgərbəy Cansaraydan ucadır).

[2] *Umar böqön grtedenbla berç kcoluna djannqı baltanı alqçandı.*

(Omar bu gün ertədən təzə baltanı qabarlı əlinə aldı).

[3] *Meniöiqe ketqeninç Aman boldu.*

(Mənim evə getməyim pis oldu).

Qaraçay-malkar ədəbi dilinin özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik əlamətləri mövcuddur.

a) Fonetik sistemi

Bu dilin fonetik sistemini aşağıdakı sait və samitlər sistemi təşkil edir.

Saitlər sistemi. Müasir qaraçay-malkar ədəbi dilində 8 sait fonem vardır: a, o, u, i, ə, (e), (ö), ö (ü)¹.

Azərbaycan ədəbi dilini saitlər sistemi ilə müqayisə etdikdə "ə" saitinin olmadığı meydana çıxır.

Samitlər sistemi. Qaraçay-malkar dilində 27 samit fonem mövcuddur. Bu fonemlər 25 hərflə ifadə olunur: b, v, q, qj, d, j, dj, z, i, k, kj, l, m, n, nq, p, r, s, t, u, f, x, ç, ş, ü.

Azərbaycan dilindəki "h" samit fonemi bu dildə işlənmir.

Sağır nunun yeri. Türk dilləri üçün səciyyəvi olan sağır nun fonemi bu dildə də geniş mövqeyə malikdir. Yazıda "nq" qrafemləri ilə göstərilir.

Fonetik hadisə və qanunları. Müasir qaraçay-malkar ədəbi dilində ahəng qanunu, başqa türk dillərində olduğu kimi, geniş və möhkəmdir. Bununla yanaşı, səs-düşümü, səsartımı, yerdəyişmə və sair fonetik hadisələr də mövcuddur.

¹ M.A.Хабичев. Карачаево-балкарский язык. Тюркские языки. М., 1966, səh.214.

b) Leksik tərkibi

Müasir qaraçay-malkar ədəbi dilinin leksik tərkibi mənşəcə müxtəlif xarakterlidir.

Türk mənşəli lay. Qaraçay-malkar dili leksik tərkibinin əsas layını türk mənşəli leksik vahidlər təşkil edir. Türk mənşəli sözlər müxtəlif sahələrə aiddir – qohumluq bildirən sözlər: ata, ana, kjamaş, kjayın; – bitki adı bildirən: ağjac, arpa, aşlıkj (buğda); – bərk cisim adlarını bildirən: temir, taş; – əşya bildirən: gözlök, bileu (bütcv), çalkj, (kərən-ti) kjolkjab (əlcək), kezök, basxıç (pilləkən); – qida adı bildirən: un, tuz, söt (süd), ekmek (əppək); – əlamət bildirən: aman (pis, yaman) ak, kj art (qoca), ulu, axsacv və s.

Alınma sözlərin mövqeyi. Qaraçay-malkar dilinin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini alınmalar təşkil edir. Alınmalar içərisində ərəb, fars sözləri ilə yanaşı slavyan mənşəli ünsürlər də vardır. Bunlar müxtəlif sahələrə aid mənalara ifadəsinə xidmət edir.

Leksik tərkibin inkişafı. Qaraçay-malkar ədəbi dili iki faktor əsasında zənginləşir: a) daxili imkanların hesabına və b) alınmalar əsasında.

Bu dildə sözyaratmanın müxtəlif yolları mövcuddur.

c) Qrammatik quruluşu

Qaraçay-malkar dilinin qrammatik quruluşu ümumən türk dillərinə uyğun olmaqla yanaşı, bəzi morfoloji vahidlər fərqli əlamətlərə də malikdir.

Morfologiyası. Qaraçay-malkar dilinin nitq hissələri iki istiqamətdə (əsas və köməkçi nitq hissələri) qruplaşdırılmışdır.

1) Əsas nitq hissələri. Əsas nitq hissələri bunlardır: isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf.

İsimlər. Qaraçay-malkar dilində cəmlilik anlayışı, başqalarından fərqli olaraq, iki qrammatik formada ifadə olunur:

-la, -le	-lar, -ler
baş+la (başlar)	kara+lar (qaralar)
taş+la (daşlar)	at+lar (atlar)...

Bu dildə ismin 7 halı vardır:

Adlıq, yiyəlik, təsirlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq, birgəlik.

Saylar. Miqdar sayları başqa türk dillərindən bəzi fonetik fərqlərlə seçilir.

1 – bir, 2 – gki, 3 – öç, 4 – tert, 5 – beş, 6 – altı, 7 – djeti, 8 – segiz, 9 – toqcuz, 10 – on, 20 – djyırma, 30 – otuz, 40 – kjırkç, 50 – glli, 60 – altmış, 70 – djetmiş, 80 – seksan, 90 – toxsan, 100 – djöz, 1000 – minç.

Sıra sayları, Azərbaycan dilindəki kimi, əsasən, *-inci* şəkilçisinin 4 forması ilə düzəlidir.

Əvəzlilər. Şəxs əvəzliləri Azərbaycan dilindən fərqli olaraq aşağıdakı kimidir:

I ş. men biz

II ş. sen siz

III ş. ol ola

İşarə əvəzliyi “o” iki formada işlənir: *o kitab, o kişi* və s.

Zərflər. Qaraçay-malkar dilindəki zərflərin tərkibi çox maraqlıdır. Burada bir qrup zərf başqa türk dillərindəki kimi işlənir: oqjarı (yuxarı), içqeri (içəri) və s. Lakin bəzi zərflər qədim türk dilindəki leksik formalardadır: alay (belə), bilay (belə), nença (nə qədər), munça (bu qədər) və s.

2) **Köməkçi nitq hissələri.** Qaraçay-malkar dilində qoşma, bağlayıcı, ədat və nida müəyyənləşdirilmiş və köməkçi nitq hissəsi adlandırılmışdır. Bu söz qruplarında da qaraçay-malkar dilinə məxsus ünsürlər mövcuddur.

Sintaksisi. Qaraçay-malkar dilinin sintaktik vahidləri bütün türk dillərində olduğu formadadır. Burada bəzi milli əlamətlər də yox deyildir.

Hazırda qaraçay-malkar dilində ədəbi-bədii əsərlər yaradılır və bu dildən mətbuatda geniş istifadə olunur.

Yazı ənənəsi. Qaraçay-malkar ədəbi dilinin yazı sistemi üçün XX əsrdən kiril qrafikası əsasında əlifba yaradılmışdır. Hazırda həmin əlifbadan istifadə olunmaqdadır.

3.03. QUMUQ DİLİ

Qumuq xalqı bir sıra türk qəbilə və tayfa ittifaqlarından yaranmışdır. Bu prosesdə bulqarların yeri və rolu daha çox olmuşdur.

Bu xalq özünü *kumuk* adlandırır. Qumuqlar, əsasən, Dağıstan Respublikasında məskunlaşmışlar. Bununla yanaşı, müəyyən qrup qumuq Çeçenistan, İnquşistan respublikalarında və Şimali Osetiyada yaşayır.

Qumuq dili Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunun bulqar yarımqrupuna məxsusdur.

Qumuq dili qədim yaranma tarixinə malikdir. Bu dil zaman-zaman bir sıra qohum və yad dillərlə qarşılıqlı təsir münasibətində olmuş, hər hansı bir şəraitdə öz müstəqilliyini mühafizə edib saxlaya bilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən qumuq dili tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Macar alimi Nemet 1910-cu ildə Qafqaz diyarında olmuş və qumuq dili ilə maraqlanmışdır. O, xeyli müşahidə və təhlillər apararaq 1911–1913-cü illərdə məqalələr dərc etdirmişdir. Bu məqalələrdə qumuq dilinin inkişaf tarixinə, alınmaların mövqeyi və əhəmiyyətinə toxunulmuşdur.

B.Çobanzadə qumuq dilinin mənşəyini açıqlamağa səy etmiş, bu dilin başqa türk dilləri arasındakı yeri və onun əlaqələri məsələlərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır¹.

¹ В.Чобанзаде. Заметки о языке и словесности кумуков. Баку; 1926 .

Qumuq dilinin tədqiqində A.Satıbalovun¹, N.Dimitriyevin², Z.Bammatovun³, N.Hacıyevanın⁴, A.Maçamedovun⁵ xüsusi rolu olmuşdur.

Tətbiqi dilçilik tədqiqatları sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. Hələ 1915-ci ildə A.Akayevin “Dillərin pirləkəni” adlı dördüillik lüğəti (ərəb-qumuq-avar-rus) dərc edilmişdir.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq dərslilər yaradılmış, terminlər lüğəti, tərcümə lüğəti və s. hazırlanmışdır.

Qumuq danışıq dilinin üç əsas dialekti vardır:

1. Buynaq dialekti
2. Qaytaq dialekti
3. Xasavyurt dialekti

Bu dialektlər bir-birindən və eləcə də ədəbi dildən müəyyən linqvistik meyarlar baxımından fərqlənir.

Qumuq dialektləri ilə ədəbi dil arasında fonetik, qrammatik fərqlərlə bərabər leksik fərqlər də az deyildir.

Dialektlərdə

Cay
İnek
lokçay

Ədəbi dildə

ojzen (özen-çay)
siir (inək)
it (it)⁶

Qumuq ədəbi dili buynaq və xasavyurt dialektləri əsasında formalaşmışdır. Hazırda qumuq dili cilalanmış ədəbi dillərdəndir.

¹ A.Сатыбалов. К вопросу о личной ономастике у кумуков – Сов. языковедение, т. П., Ленинград. 1938.

² Н.Димитриев. Грамматика кумыкского языка. М.–Л, 1940.

³ З.Бамматов. Кумукъ тилге уйретивню методикаси. Магачкыала. 1958.

⁴ Н.Гаджиева. Кумукский язык – Младописьменные языки народов СССР. М.–Л.,1959.

⁵ А.Магомедов. Послелог булан в кумукском языке – Уч. записки. Дагестан фил. АН СССР. т. X. 1960: Онун: Кумукский язык – Языки народов СССР, П. Тюркские языки, М., 1966.

⁶ Русча-кумукъча сөзлюк, *littéaa*. 1960. А.Г.Магомедов. Кумукский язык. – Тюркские языки. М., 1966, с.210.

[1]. Bir atlı yetişib salam bere.

(Bir atlı yetişib salam verdi).

[2]. Biz universitetqə bardıkj, emme Sayıt gelmey kjaldı.

(Biz universitetə getdik, amma Sayıt gəlmədi).

[3]. Rusça-kumukça sezlökde 30000-qe övuk sez belirden.

(Rusca-qumuqca lüğətdə 30000-ə yaxın söz verilmişdir).

Qumuq ədəbi dilinin özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

a) Fonetik sistemi

Qumuq dilinin fonemlər sistemini 8 sait (a, o, u, ı, e, oc (ö), uj (u), i) və 23 samit (b, p, v, f, t, d, z, s, j, ş, ç, ü, k, q, kc, qc, r, l, m, n, nq, x) təşkil edir.

Qumuq dilində ahəng qanununun iki növü mövcuddur: dodaq ahəngi və damaq ahəngi.

b) Leksik tərkibi

Qumuq dili zəngin leksik tərkibə malikdir. Burada insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə dair leksemlər mövcuddur.

Türk mənşəli sözlərin əsas təşkil etməsi. Qumuq dilinin leksik tərkibinin özülü türk mənşəli leksik vahidlərdən ibarətdir. Dilin bu başlıca layını təbiət hadisələrinin (ay, öldüz), bitki (ot, özöm), heyvan (tölkö, donquz), quş (xoraz, kjaz), sənət-peşə (temirçi, aşbaz), qida (şeker, un), əmək aləti (bel, bıçaqj), bərk cisim (temir, taş), mücərrəd anlayış (zaqımat – zəhmət, ojlmek – ölmək) əlamət və keyfiyyət (əxşı, əkj – ağ), qohumluq (ana, relin)... adlarını bildirən sözlər təşkil edir.

Qumuq dilində zaman anlayışını bildirmək üçün aşağıdakı vahidlərdən istifadə olunur.

İlin fəsilləri:

Əz çakcı (yaz fəsli)

Əy +akcı (yay fəsli)

Qöz +akğı (payız fəsli)

Kciş +akcı (qış fəsli)

Qumuq dilində “çağ” sözü fəsil mənasında işlənir.

Həftənin günləri:I. *İtniqön* (Bazar ertəsi)II. *Talatqön* (Çərşənbə axşamı)III. *Arbaqön* (Çərşənbə)IV. *Xamışqön* (Cümə axşamı)V. *Cumaqön* (Cümə)VI. *Sonqiqön* (Şənbə)VII. *Kattiqön* (Bazar)

Günlərin adları, əsasən, türk mənşəli sözlər əsasında düzəldilmişdir.

Alınma sözlərin mövqeyi. Qumuq dilinin lügət tərkibində türk mənşəli sözlərlə yanaşı, başqa dillərə aid, o cümlədən ərəb, fars, rus sözləri də geniş müşahidə olunur.

Miqdarca rus sözləri daha çoxluq təşkil edir. Bunun başlıca səbəbi ictimai-siyasi, quruluş, iqtisadi və mədəni əlaqələr olmuşdur.

Leksik tərkibinin inkişafı. Müasir qumuq dilinin leksik tərkibi iki mənbə əsasında inkişaf edir: a) daxili imkanlar və b) alınmalar.

Qumuq dilində sözyaratmanın müxtəlif üsullarından istifadə olunur.

c) Qrammatik quruluşu

Qumuq dilinin qrammatik quruluşu digər türk dillərində olduğu kimidir.

Morfologiyası. Qumuq dilində on nitq hissəsi müəyyən edilmişdir. Bunlar isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərflər, qoşma, bağlayıcı, hissəcik (ədat) və nidadır.

İsim. Qumuq ədəbi dilində cəmlilik bildirmək üçün *-lar, -lər* şəkilçilərindən istifadə olunur: *içek-ler* (bağırsaqlar), *tavukj-lar* (foyuqlar)...

İsmin altı halı vardır. Bunlar Azərbaycan dilində olduğu kimidir¹.

Sifət. Bu dildə sifətin dörd dərəcəsi mövcuddur: adi müqayisəli, artırma və azaltma dərəcəsi.

Artırma dərəcəsi aşağıdakı yollarla yaradılır: *ap-əşil* (yap-yaşıl), *ap-akj* (ağappaq), *kjap-kjara* (qapqara),...

Azaltma dərəcəsinə müxtəlif morfoloji ünsürlərdən istifadə olunur: *-şilt*: *akj-şilt* (ağumtul), *kjara-şilt* (qaram tul)... *-rakj, -rek*: *qıççı-rek* (kiçikrək), *altin-rakj* (qızılrak) və s.

Say. Məqdar, sıra, kəsr sayları azacıq fonetik fərqlə Azərbaycan dilində olduğu şəkildədir. Qeyri-müəyyən sayların bildirilməsində *-av/ev* ünsürlərinin işlənməsi qumuq dili üçün xarakterikdir, *on-av* (onlarla), *min-ev* (minlərlə). Həmçinin bölgü bildirmək üçün *-er* şəkilçisinin işlənməsi də çox səciyyəvi haldır: *beş-er* (beş-beş), *bir-er* (bir-bir), *eki-er* (iki-iki) və s.

Əvəzlik. Şəxs əvəzliləri müəyyən fonetik fərqlə Azərbaycan dilində işlənən formalardadır.

Qumuq ədəbi dilindəki işarə əvəzlilərinin də səciyyəvi əlamətləri vardır. Həmin dildə "bu" işarə əvəzliyi ilə bərabər həmin mənada "şo", "şu", "şovvu", "o" əvəzliyi ilə yanaşı "onaqjana" sözləri də işlənir.

Feil. Məsdər üçün *-makj, -mek* şəkilçilərindən istifadə olunur: *kçaramakj* (baxmaq), *oxu* – *makj* və s. Feil formalığında, zaman şəkilçilərində... qumuq dilinə məxsus çalarlıqlar mövcuddur.

¹ Misalların bir qismi "Тюркские языки" (M., 1966) kitabından götürülmüşdür.

Sintaksisi. Qumuq dilində sözlər arasındakı əlaqələr, söz birləşmələrinin növləri, cümlələrin quruluşu başqa türk dillərində olduğu formadadır. Bu ümumiliklə yanaşı səciyyəvi əlamətlər də vardır.

Müasir dövrdə qumuq dili qumuqların başlıca ünsiyyət vasitəsidir. Bu ədəbi dildə onlarca qəzet, jurnal, yüzlərcə bədii və elmi əsər dərc olunur. Eyni zamanda qumuq xalqının mənəvi sərvətləri olan şifahi ədəbiyyat nümunələri də yazıya köçürülmüşdür. Onlardan bir parça:

Cavat batır avrup ətqj an oj lmeqe
Azireyil qirip qelqen qermeqe.
Cavat batır savutların tolturqcan-
Azireyil Javat biyni başlıqcında olturqj an.
– Qelsene, Azireyil, qelsene!
Savutlarım-kj ara savat xinjalım!
Etmeqen çi qj ali de meni ajjalım!
Cavat batır kj ol uzatqj an savutlaqj a teşikqe –
Azireyil q,z kj araqj an gşikqe.
Cavat batır tartıp alqj an savutların teşikden –
Azireyil kj açıp çikj qj an gşikden.
[Cavad batır, xəstələnib uzandı ölməyə –
Əzrail girib onu görməyə.
Cavad batır silahın doldurdu –
Əzrail Cavad bəyin başı üstündə oturdu.
– Gəlsənə, Əzrail, gəlsənə!
Silahların – qara savat xəncərim!
Yetməyib ki, hələ mənim əcalim!
Cavat batır əl üzatdı silah deşiyinə –
Əzrail göz qoydu qapıya
Cavad batır dartıb aldı silahları deşikdən –
Əzrail qaçıp çıxdı qapıdan]

Yazı ənənəsi. Qumuqlar XX əsrin I yarısında yazıya malik olmuşdur. Yazıları əvvəlcə ərəb qrafikası əsasında yaradılmışdır. 1929-cu ildən latın qrafikasına keçilmiş və 1938-ci ildən isə kiril əsaslı yazı sistemi düzəldilmişdir. 38 qrafemdən ibarət olan bu əlifba hazırda işlənməkdədir.

3.04. NOQAY DİLİ

Noqaylar qədim türk mənşəli xalqlardandır. Başqa bir sıra türkdilli xalqlar kimi, bunların da etnogenezi mürəkkəbdir. Bəzi elmi məlumatlara görə, noqay xalqı (özlərinə noqay deyirlər) qıpçaq və oğuz qəbilələrinin birləşməsindən yaranmışdır.

Hazırda noqaylar dağınıq halda Rusiyanın tərkibində olan Dağıstan, Kalmıkıstan, Adegeyistan, Qaraçay-Çərkəzistan, İnquşistan, Çeçenistan, Şimali Osetiya, Kabardin-Balkar respublikalarında, Həştərxan və Volqoqrad vilayətlərində, Krasnodar və Stavropol diyarlarında, Rumiya və Hollandiyada yaşayırlar.

Noqay dili türk dilləri qrupunun qıpçaq yarımqrupuna aiddir. Bu dil öz xüsusiyyətlərinə görə qazax və qaraqalpaq dillərinə daha yaxındır. Bu yaxınlığı görmək üçün bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

<i>Noqayca</i>	<i>Qazaxca</i>
Aqın	<i>aqın</i>
Aral	<i>aral</i>
Arka	<i>arka</i>
Denjiz	<i>denqiz</i>
Yol	<i>col və s.</i>

Göründüyü kimi, nümunə üçün verilmiş sözlər həmin dillərdə eyni mənanı ifadə edir. Belə ümumilik qazax, qaraqalpaq və noqay dillərinin eyni mənbədən təşəkkül tapdığını bildirir. Noqay dili tarixin müxtəlif dövrlərində Böyük Noqay Ordası, Qızıl Orda və qırçaq qəbilə ittifaqlarının inkişafı ilə əlaqədar tərəqqi tapmışdır.

Noqay dili öz inkişafı tarixində ətraf dillərlə əlaqədar olmuş, həmin dillərdən bəhrələnmişdir. Bununla bərabər, başlıca olaraq ümumtürk leksemlərini, xüsusilə feilləri eyni ilə saxlaya bilməmişdir.

Kazaninj saf oramin oĵ tkende,
Saraydınj karsı aldına kelgende,
Astındaqı Karaqeri suj mikdi.

*[Kazanın təmiz küçələrindən ötəndə,
Sarayın qarşısı bərabərinə gələndə
Altındaki Karaqer səldirədi].*

Monquldinj kızıl sakal
Şınj ızı
Dunıyadınj alanj qır koj z
Donj ızı,
Gdil, Yayık glimdi,
Azav, Kırım yerimdi,
Aj sker yıyıp, kan kuyj p
Ol biylek boladı....

*[Monqolun qızıl saqqal
Çingizi,
Dünyanın acgöz
Donuzu,*

*Edil, Yayık elmimdi,
Azov, Krım yerimdi,
Əsgər yıgıb, qan qoyub
O almaq istəyir....].*

Noqay ədəbiyyatından götürülmüş bu parçalardakı “ötəndə”, “gələndə” və “yıyıp” (yıgıb) feilləri öz qədim forma və mənasında işlənilmişdir.

Noqay dilinin elmi-nəzəri tədqiqinə XX əsrin 30-cu illərindən başlanılmışdır. A.Ş.Canibekovun (1935), N.A.Baskakovun (1936), M.K.Milikin (1945), A.T.Baziyevin (1949), M.F.Saruyevanın (1959), S.A.Kalmıkovanın (1965), D.M.Şixmurzayevin (1968) və başqalarının kitab və məqalələrində noqay ədəbi dilinin fonetik sisteminin, lüğət tərkibinin və qrammatik quruluşunun bir sıra məsələləri aydınlaşdırılmışdır. Noqay ədəbi dilinin fonetika və qrammatikası S.A.Kalmıkova və M.F.Saruyevanın yazdığı “Noqay dilinin qrammatikası” adlı kitabda özünün geniş və sistemli şəkildə izahını tapmışdır¹.

Noqay danışq dilinin xüsusiyyətləri də tədqiqatçılardan diqqətindən kənar qalmamışdır. N.A.Baskakov bu sahədə xeyli elmi iş görə bilmişdir².

Noqay dilinin tətbiqi problemləri sahəsində də az işlər görülməmişdir. Bu dilin əlifbası, orfoqrafiya qaydaları, müxtəlif elm sahələrinə dair terminləri yaradılmışdır.

Noqayca-rusca, rusca-noqayca lüğətlər hazırlanıb dərc edilmişdir³.

XX əsrin 80-ci illərindən noqay dilinin onomastik tərkibi də nəzər-diqqəti cəlb etmişdir. Noqayşünas Mayya

¹ С.А.Калмыкова, М.Ф.Саруева. Грамматика ногайского языка. Часть 1, Черкасск, 1973, с. 320.

² Н.А.Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., 1940.

³ Ногайско-русский словарь, 1936; русско-ногайский словарь, 1956; Ногайша-Оросша соъзлик, Москва, 1963. Грамматика ногайского языка. Часть 1, Черкасск, 1973, с. 320.

Bulqarova ilk dəfə olaraq türk mənşəli noqay toponimlərini toplayaraq onların geniş elmi-linqvistik təhlilini verməyə müvəffəq olmuşdur¹.

Tədqiqatçılar noqay danışıq dilində üç dialekt olduğunu müəyyənləşdirmişlər²:

- 1) Xüsusi noqay dialekti;
- 2) Qara-noqay dialekti;
- 3) Ağ-noqay dialekti.

Bu dialektlər bir-birindən çox fərqlənir. Bunlar arasındakı fərqlər, əsasən, şivə xarakterlidir.

Noqay ədəbi dili XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Həmin illərdən başlayaraq noqay xalqının tarixində baş verən ictimai-siyasi hadisələr və mədəni əlaqələr nəticəsində xüsusi inkişaf imkanları yaranmışdır. Əlverişli şəraitin meydana gəlməsi noqay dilinin inkişafında mühüm amilə çevrilmişdir. Hazırkı noqay ədəbi dili cıllanmış müasir ədəbi dillər səviyyəsindədir. Bir neçə nümunəyə nəzər yetirək.

[1] Sav yıl boyı onnan xəbar-teber kelmey turdi.

(Bütün il boyu ondan xəbər-ətər gəlmədi).

[2] Sen onun üçün avarsız bol, yaxşı yolda bar, dosım.

(Sən onun üçün narahat olma, yaxşı yolla get, dostum).

[3] Ol fermada enj estlidiñj biri edi. Soldi da baj risi de tıñj, onunj sojzine kulak saldılar.

(O fermada ən yaşlılardan biri idi. Ona görə də hamı susub onun sözlərinə qulaq asdılar).

a) Fonetik sistemi

Noqay dilinin fonetik sistemində bir sıra səciyyəvi cəhətlər mövcuddur:

¹ M.A.Булгарова. Ногайская топонимия. Ставрополь, 1999.

² Son tədqiqatlarda noqay dilinin iki dialekti olduğu (ağ və qara noqay dialektləri) göstərilir.

- Saitlər sistemi 9 fonemdən ibarətdir; a, aj (ə), o, oj (ö), u, uj (ü), ı, i, e.
- Samitlər sistemində sağır nun fonemi – *nj* fəal işlənir.
- Samitlər sistemində “h” fonemi yoxdur. Tərkibində “h” fonemi olan sözlər iki formada ifadə edilir:

a) Sözdəki “h” fonemi işlənilmir –
 hava – ava, hərəkət – əreket,
 hacı – əji, həsrət – əsiret,
 hal – əl, hər – ər,
 hələ – ələ, həlak – əlek və s.

b) “h” fonemi “x” ilə əvəz olunur:
 hindi – xindi, hind dili – xind dili və s.
 – Bəzi sözlərdə fonemlər fərqlənir:

Ş > S

<i>Azərbaycanca</i>	<i>Noqayca</i>
kişi	kisi
yaşıl	yasıl
baş	bas
boş	bos
aş	as və s.

C, Ç > Ş

ağac	aqaş
acı	aşı
bıçaq	bısak
balıqçı	balıqşu
darçın	dərşin
rusca	orosşa və s.

b) Leksik tərkibi

Noqay dili lüğət tərkibinin əsasını türk təməlli sözlər təşkil edir. Bununla bərabər ətraf – qonşu dillərdən də bir sıra söz və ifadələr bu dilin leksikasına daxil olmuşdur.

Qohum dillərlə ortaq olan bəzi sözlər bu dildə fərqli formada işlənir.

<i>Azərbaycanca</i>	<i>Noqayca</i>
yaxşı	iyqi
pis	yaman
nitq	söylem
kənar	armaqan
yerkökü	pıxı ¹ və s.

c) Qrammatik quruluşu

Noqay dilinin qrammatik quruluşunda fərqli cəhətlər az deyildir. Morfoloji sistemdə iki nitq hissəsində fərqlər aşağıdakı kimidir:

Sayılar

1 – bir	20 – yırma
2 – eki	30 – otız
3 – üç	40 – kırk
4 – dörd	50 – elli
5 – bes	60 – alpis
6 – altı	70 – yetpis
7 – yeti	80 – seksen
8 – seqiz	90 – toksan
9 – toqız	100 – yüz
10 – on	1000 – minj ²

¹ Noqayşa-onıssa söğzlik. M., 1963.

²nc – sağır nun işarəsidir.

Əvəzliliklər

tək	cəm
I ş. – men	biz
II ş. – sen	siz
III ş. – ol	olar

XX əsrdə geniş inkişaf etmiş noqay ədəbi dilində külli miqdarda bədii, elmi əsərlər, qəzet və jurnallar çap edilməyə başlamışdır. İndi bu dil noqay xalqının mədəni ünsiyyət tələblərini yüksək səviyyədə ödəmək qüdrətinə malikdir.

Noqay şifahi ədəbiyyatı da ədəbi yazıya köçürülüb ümumxalq istifadəsinə verilmişdir. Bunlarda maraqlı məzmun diqqəti cəlb edir.

Noqayca

Kızınj ə man bolsa,
Kızıl kiyqist,

* * *

Yiqit oj lse de,
Soj zi oj lmes,

* * *

Tuma kelse,
Kiş bolmas.

Azərbaycanca

Qızın çirkin olsa,
Qırmızı geyindir.

* * *

İgid ölsə də,
Sözü ölməz,

* * *

Durna gəlsə,
Qış olmaz və s.

* * *

Yazı mədəniyyəti. Noqayların yazı mədəniyyəti müəyyən tarixi yol keçmişdir. 1938-ci ildən kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə olunur.

3.05. DİGƏR TÜRK DİLLƏRİ

Qafqazda türk dillərinə məxsus aşağıdakı dillərdən də müəyyən dərəcədə istifadə olunur.

Tatar dili. Azərbaycan və Qafqazın digər rayonlarında seyrək halda yaşayan tatarlar ailə-məişətdə öz dillərini işlədirlər.

Türk dili (osmanlı dili). Cənubi Qafqazda yaşayan türklər, o cümlədən Məhsəti türkləri öz doğma dillərində danışır və həyat sürdükləri ölkənin ədəbi dilini də işlədirlər.

Türkmən dili. Stavropolda müəyyən qrup halında və digər regionlarda səpələnmiş formada yaşayan türkmənlər doğma dillərini unutmayaraq ondan müxtəlif fəaliyyət sahələrində istifadə edirlər.

Qaraim dili. Türk mənşəli qaraylar yəhudilərə məxsus iuda dilini qəbul etdikləri üçün onlar bəzən yəhudi və dağ yəhudisi hesab edilirlər.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Qafqazda yaşayan qaraimlər məskunlaşdıqları yerlərə uyğun olaraq qaray və dağ qarayları adlanırlar. Hazırda Qafqazın dağlıq və uca yerlərini seçib məskunlaşanlar dağ qaraimləridir. Bunlar müxtəlif sahələrdə öz dillərindən istifadə edirlər.

IV FƏSİL

HİND-AVROPA DİLLƏRİ AİLƏSİNƏ MƏXSUS DİLLƏR

Hind-Avropa dilləri ailəsinə, təxminən, 70 dil daxildir. Bu dillər linqvistik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. <i>Hind dilləri qrupu.</i>	7. <i>Kelt dili qrupu.</i>
2. <i>İran dilləri qrupu.</i>	8. <i>Yunan dili qrupu.</i>
3. <i>Slavyan dilləri qrupu.</i>	9. <i>Alban dili qrupu.</i>
4. <i>Baltik dilləri qrupu.</i>	10. <i>Erməni dili qrupu.</i>
5. <i>German dilləri qrupu.</i>	11. <i>Het dili qrupu.</i>
6. <i>Roman dilləri qrupu.</i>	12. <i>Toxar dili qrupu.</i>

Hind-Avropa dillərinə aid olan İran dilləri qrupundakı dillərdən beşi – kürd, osetin, talış, tat, lahuc və xüsusi qrup təşkil edən erməni dili indiki Qafqaz ərazisində istifadə olunur.

4.01. KÜRD DİLİ

Kürdlər dünyanın qədim xalqlarındandır. Kürd etnogenezi haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif mülahizələr mövcuddur.

Kürdlər özlərini kürd, kurmanc adlandırırlar. Onlar dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən İraqda, İranda, Türkiyədə, Suriyada, Rusiyada, Gürcüstanda, Ermənistan-da, Azərbaycanca yaşayırlar.

Kürdlərin dili hind-Avropa dilləri ailəsinin İran dilləri qrupuna məxsusdur.

Kürd dilinin elmi tədqiqinə, əsasən, XX əsrdən başlanmışdır.

K.K.Kurdoyev¹, D.N.Makkenzi², Ç.X.Bakayev³, K.R. Eyyub⁴, İ.A.Smimova⁵, İ.M.Oranskiy⁶ və başqaları öz əsərlərində kürd dilinin bir sıra problemlərinə toxunmuşlar. Son illərdə aparılan tədqiqatlarda, o cümlədən müqayisəli-tipoloji araşdırmalarda R.Ə.Şükürov daha yüksək müvəffəqiyyətlər qazanmışdır⁷.

Müasir kürd dilinin üç dialekti müəyyənləşdirilmişdir:

1. Kurmanci, 2. Mukri, 3. Süleymaniyyə. Bununla bərabər kürd dilində üç fərqli şivənin də olduğu göstərilir: 1) Qurani, 2) Luri, 3) Zaza.

Kürd dilinin özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

Bu dilin fonetik sistemi 39 fonemdən ibarətdir. Bunlardan 9-u sait, 30-u samit fonemdir.

Azərbaycan kürdləri Azərbaycan ədəbi dilindən geniş istifadə edirlər. Kürdlər İran, İraq və Suriyada ərəb əlifbasından, Türkiyədə, latın, Rusiyada rus əlifbasından istifadə edirlər⁸.

¹ K.K.Kurdoyev. Грамматика курдского языка. М.–Л. 1975.

² D.N. Makkenzin. Kurmandji, kurdi i qurani. N.A.A.1963.

³ Ч.Х. Бакаев. Язык азербайджанских курдов. М., 1965.

⁴ К.Р. Эйюби., И.А. Смирнова. Курдский диалект мукри. Л, 1968.

⁵ И.М.Оранский. Иранские языки в историческом освещении. М.,1979.

⁶ R.Ə.Şükürov. Azərbaycan kürdlərinin dilində Azərbaycan alınlmaları. N.D.A., 1996.

⁷ Вах: ASE, том VI, 1982, s.45.

⁸ Б.А. Калоев. Осетины. М, 1971.

4.02. OSETİN DİLİ

Qədim osetin xalqının etnogenezində Qafqazın yerli əhalisi, skif, sarmat və alan tayfalarının iştirak etdiyi göstərilir¹. Müasir osetinlər *alanları* öz əcdadları hesab edirlər. Osetinlər özlərini iron adlandırırlar. Şimali Osetiyadakılar isə həmin adla yanaşı diqoron terminini də işlədirlər².

Hazırda osetin xalqı toplu halda Rusiya (Şimali Osetiya) və Gürcüstan (Cənubi Osetiya) ərazisində yaşayırlar. Osetin dili İran dilləri qrupuna aiddir. Bu dildə qədim alan və skif dillərinin ünsürləri indiyə kimi qalmaqdadır.

Osetin dili digər Qafqaz dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf yolu keçmişdir. Lakin qonşu dillərin təsiri daha güclü olduğu üçün bu dildə böyük dəyişikliklər baş vermişdir.

Osetin dili XX əsrdə linqvistik elmi tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Bu dilin xüsusiyyətləri barədə bir sıra nəzəri mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Müasir osetin dilinin iki dialekti vardır:

- 1) iron,
- 2) diqoron dialekti.

Osetin ədəbi dili özünəməxsus xüsusiyyətlərlə fərqlənir.

Bu dilin maraqlı qrammatik cəhətlərindən biri ismin 9 halı olmasıdır³.

Osetinlərin ilk yazılı abidəsi X əsrə aiddir. Həmin abidə yunan əlifbası ilə yazılmışdır.

Osetinlər XIX əsrdə kiril qrafikası əsasında əlifba yaratmışlar. 1924–38-ci illərdə latın əlifbasından istifadə etmişlər. 1939-cu ildən Şimali Osetiyada rus, Cənubi Osetiyada isə gürcü əlifbası işlənilmişdir.

¹ ASE, VII cild, 1983, s.386.

² Грамматика осетинского языка, том 1. П.Орджаникидзе, 1963-1969.

³ ASE, VII cild, 1983, s.385.

4.03. TALİŞ DİLİ

Talışlar Qafqazın qədim xalqlarındandır. Onlar “qədim yerli tayfaların nəsilərindəndir”¹.

Talışlar özlərinə “*tolış*” deyirlər. Talış xalqı toplu halda Azərbaycanın cənubunda, İranın isə şimalında yaşayır. Bundan başqa, talışlar digər yerlərdə də məskunlaşmışlar. Talış etnonimi ilə bağlı Dağlıq Qarabağ, Sabirabad, Quba, İsmayilli, Şəmkir, Hacıqabul rayonları ərazisində kənd adı – toponim formalaşmışdır.

Talış zonası təkcə Azərbaycanın deyil, ümumən dünyanın ən gözəl diyarıdır. Xəzər sahilləri, talış meşələri, silsilə talış dağları əvəzi, bənzəri olmayan mənzərələrə malikdir.

Qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan talış xalqının dili hind-Avropa dilləri ailəsinin İran dilləri qrupuna aiddir.

Talış dili əsrlər boyu öz qədimliyini və müstəqilliyini qoruyub saxlamışdır. Bu dil başqa dillərlə, o cümlədən Azərbaycan dili ilə yaxın əlaqədə inkişaf yolu keçmişdir.

Talış dili nəzəri cəhətdən XIX əsrdən əcnəbi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. İran dilləri ilə bağlı bir çox elmi əsərdə talış dilinin bu və ya digər məsələlərindən bəhs olunmuşdur.

XX əsrdə talış dilinə dair daha ciddi elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. B.V.Millərin “Talış dili” adlı əsərində talış dilinin fonetika, leksika və qrammatikasına dair maraqlı elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür².

Milli kadrlardan İ.H.Abdullayevin, N.X.Məmmədovun əsərlərində talış dilinin bir sıra vacib problemləri elmi

¹ ASE, IX cild. 1986, s.136.

² Б.В.Миллер. Талышский язык. М., 1953.

cəhətdən araşdırılmışdır. Bu sahədə İ.Məmmədovun fəaliyyət dairəsi daha genişdir¹.

Azərbaycan talışlarının danışq dilində bir-birindən fərqli olan şivə xüsusiyyətləri vardır. Bu fərqlər Masallı, Lənkəran, Lerik və Astara ərazisindəki əhalinin danışqında aydın şəkildə müşahidə edilir. Həmin ərazidə talışlar azəri türkləri ilə yanaşı ədəbi ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan dilindən istifadə edirlər. Talış dili İran dilləri içərisində özünün fonetik, lüğəvi və qrammatik əlamətlərinə görə seçilir. Bu dilin fonetik sistemini 29 fonem təşkil edir. Bunlardan 7-si (a, ı, o, ə, e, i, ü) sait, 22-si isə (p, b, t, d, k, q, ç, c, f, v, s, z, ş, j, y, m, n, r, x, ğ, h,) samit fonemdir.

Talış dilinin lüğət tərkibi müxtəlif leksik laylardan ibarətdir. Burada xüsusi talış sözləri ilə yanaşı başqa İran dillərinə məxsus leksik vahidlər və digər dillərdən alınmalar mövcuddur.

Qrammatik quruluşunda qoşma və önlüklərin geniş işlənməsi bu dil üçün səciyyəvi əlamətlərdəndir.

4.04. TAT DİLİ

Tatlar Qafqazın milli tərkibini təşkil edən xalqlardandır. "Tat" etnoniminin mənşəyinə dair müxtəlif mülahizələr meydana çıxmışdır. Ayrı-ayrı tədqiqatçılara görə, "tat" etnoniminin əsasını aşağıdakı mənalar təşkil edir:

-kasıb, kafir, qul, xarici, şəhərli, əkinçi, tabe şəxs, oturaq həyat keçirən insan....²

¹ N.X.Məmmədov. Talış dilinin şivə şivəsi (Автореф), Bakı, 1977; onun: Отражение Древнетюркских лексических элементов в талышском языке. – СТ. № 3. 1980.

² АСА. IX cild, 1986, п.163, Р.К.Жузе. К выяснению значения слова "тат" Б., 1930; Ф.Д.Люшкевич. Термин "тат" как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье – "Советская этнография", 1971, № 3.

Elmi ədəbiyyatda “tat” sözünün əvvəllərdə etnik ad olmadığı və bunun sonradan formalaşdığı göstərilir.

Bu fikirlə də razılaşmayanlar yox deyildir.

Tatlar çoxluq halında Qafqazın Dağıstan, Cənubi Qafqazın Azərbaycan, İranın Qəzvin ərazisində yaşayırlar. Azərbaycan Respublikasında tatlar əsasən Xızı, Siyəzən, Dəvəçi, Quba, Şamaxı rayonlarında və Abşeronun bir neçə məntəqəsində məskunlaşmışlar.

Tatlar üç dinə – İslam, xristian və iuda dinlərinə sitayiş edirlər. Buna görə də onların başqa xalqlarla assimilyasiyası prosesi gedir. Dağıstan tatlarının müəyyən qrupu iuda dininə qulluq edən yəhudilərlə qaynayıb-qarışmaqdadırlar.

Tat dili İran dilləri qrupuna məxsusdur. Həmin qrupda tat dili fars dilinə daha yaxındır. Tat dilinin nəzəri cəhətdən tədqiqinə XX əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır. Bu sahədə V.F.Millərin¹ və B.V.Millərin² xüsusi xidmətləri olmuşdur. A.L.Qrunberq, M.E.Mataton və başqaları tat dili ilə bağlı mülahizələr söyləmişlər. Bu dilin tədqiqində T.Əhmədovun³ və M.Hacıyevin⁴ rolu xüsusi diqqətə layiqdir. M.Hacıyevin tədqiqatında tat dilinin bütün komponentləri elmi təhlilə cəlb olunmuş, obyektiv nəzəri və əməli fikirlər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatlarda tat dilinin dialekt və şivə xüsusiyyətləri də diqqət mərkəzində olmuşdur. Müxtəlif ərazilərdə istifadə olunan tat dilinin bir sıra fərqli dialekt və şivə xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, tat dilinin Şamaxı şivəsi, Qonaqkənd şivəsi, Dəvəçi şivəsi və s.

Tat ədəbi dili kimi Azərbaycan ədəbi dilindən də geniş istifadə edirlər.

Tat dilini fərqləndirən bir sıra fonetik, lüğəvi və qrammatik əlamətlər mövcuddur.

¹ В. Ф. Миллер. Татские этюды. М., 1905.

² Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Б., 1929.

³ Т. Əhmədov. Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri, Nam.dis., Bakı, 1969.

⁴ ASE, VI cild, 1982. Azərbaycan ensiklopedik lüğəti. B., 1982, s.334.

4.05. LAHIC DİLİ

Qafqaz xalqlarından biri də lahiclardır. Elmi mənbələrdə lahiclərin irandilli *etnik qrup* olduğu göstərilir¹. “Yerli məlumatlara görə, lahiclər Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan dövründə (531–579) İranın Lahican əyalətindən köçüb gəlmişlər”.

Lahiclər müxtəlif dövrlərdə ictimai-siyasi və təsərrüfat məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Tarixi aydınlaşdırmalara görə, “861-ci ildə Lahic vadisini əhatə edən lahicanşahlıq kiçik feodal hakimliyi təşəkkül tapmışdı. 917-ci ildə feodal hakimliyinin ərazisi Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilmişdi²”.

Lahiclərin özlərinə məxsus adət-ənənə, sənət-peşə fəaliyyət sahələri yaranıb inkişaf etmişdir. Onlar tarixdə misgərlik, zərgərlik, dəmirçilik, silahqayırma və sair üzrə əvəzsiz işlər görmüşlər. Lahiclərdə 40-a qədər sənət növü meydana gəlib formalaşmışdır ki, bu da onların müstəqilliyini göstərən amillərdən biridir.

Lahic etnonimi haqda hələ vahid mülahizə yoxdur. Onlar özlərini lahic, başqaları isə lahiş, lohuş və sair kimi adlandırırlar. Lahiclər topla halda İsmayilli rayonunun ərazisində məskunlaşmışlar. Lahiclərin başqa ərazilərdə, o cümlədən, Azərbaycanın kənar Gürcüstanın Tiflis şəhərində və Kaspi rayonunda da yaşayanları vardır.

Lahic etnonimi ilə bağlı Azərbaycanın İsmayilli rayonunda Lahic qəsəbəsinin, Lahic aşırımının, Zaqatala ərazisində Böyük Lahic, Xanlar rayonunda Lahic kəndinin adı Abşeronda Lahic bağları – toponimi formalaşmışdır.

Lahiclərin istifadə etdikləri ünsiyyət vasitəsi onların özlərinə məxsus olan lahic dilidir. “*Lahic dili*” termini mənbələrdə bir xalqa aid konkret dilin adı kimi işlənməkdədir³.

¹ ASE, VI cild, 1982. Azərbaycan ensiklopedik lüğəti. B., 1982, s.334.

² ASE, VI cild, 1982, s.172

³ ASE, VI cild, 1982, s.172..

Lahıc dili İran dilləri qrupuna aiddir. Həmin qrupda bu dil müasir fars dilinə daha yaxındır.

Lahıc dilinin tədqiqinə bu və ya başqa şəkildə İran dil-lərindən bəhs edən elmi dilçilik ədəbiyyatında rast gəlmək olur.

Lahıc dili özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərə malikdir. Bu dilin fonetik sistemində 9 sait fo-nem yer tutur: a, ı, o, u, ə, i, ö, ü, e.

XX əsrin sonlarında lahıc dilinin xüsusiyyəti, o cüm-lədən fonetik sistemi elmi-tədqiqat marağına çevrilmişdir. K.Hüseynovanın tədqiqatlarında lahıc dilinin sait fonem-lərinin nəzəri tədqiqinə xüsusi yer verilmişdir. Onun araş-dırmalarında hər bir saitin fars dili ilə qarşılaşdırılıb təhlil olunması müasir elmin tələblərinə müvafiq aparılmış və düzgün nəticələr əldə edilmişdir.

Lahıc dilinin lüğət tərkibində fars və ərəb sözləri ilə yanaşı türk mənşəli Azərbaycan sözləri də müəyyən lay təşkil edərək xüsusi yer tutur.

Hazırda lahıclar ədəbi dil kimi Azərbaycan dilindən geniş istifadə edirlər.

Lahıc xalqı müstəqil və tarixən formalaşmış mədəniyy-ətə malikdir. Bu barədə yazılı elmi məlumatlar az deyil-dir. Həmin materiallardan birinə nəzər yetirək.

Lövijə mədəniyyəti. Lövijə mədəniyyəti qe qədimi. Ben məskən güftiran ki, sənətkarirə bütün sahəhoni bərə bire. Sənəthona ən səri misgəri bire. Bə Lövij birə sənəthon zərgəri, həngəri, dəbbaği, duluzi, bonnagəri, xərrati, dül-gəri, dərzigəri, papuqçigəri, nələbəndi, tikməçi, palanduz, navorpükun, həllaçi, nimərçi, əngdori, zanuniyə sənəthon – çürübbəf, şalabandbof, qeytanbof, quşasarma, kilimbof və s. bire. Hazori hafsad həştodi həşimin (1788) sol rusirə çarirə ə tərəfi bə Lövij dövlət məktəbirə beyi qərar dora bire. Bə Lövijə məktəbi əvvəlin müəllim Səmədbəy Hacibəyov,

divimin müəllim Məmməd həsən Əfəndiyev birə. Tə ben vaxt savad məllöhona bə tani dora birə.

(Tərcüməsi)

Lahıcın mədəniyyəti. Lahıcın mədəniyyəti çox qədimdir. Bu məskəndə, demək olar ki, sənətkarlığın bütün sahələri olub. Sənətlərin başlıcası misgərlik olub. Lahılda olan sənətlər zərgərlik, dəmirçilik, dabbaqlıq, dulusçuluq, bənnalıq, xarratlıq, dülgərlik, dərzilik, papaqcılıq, nalbəndlik, tikməçilik, palançılıq, navarbükən, yun-pambıq darəmə, keçəçi, arıçılıq, qadın sənətləri – corabtoxuma, xalçatoxuma, tumanbağtoxuma, qaytantoxuma, qoşasarma, palaztoxuma və s. olub. Min yeddi yüz səksən səkkizinci ildə rus çarı tərəfindən Lahılda dövlət məktəbi yaratmaq barədə qərar verilib. Lahıc məktəbində ilk müəllim Səmədbəy Hacıbəyov, ikinci müəllim Məmməd həsən Əfəndiyev olub. O vaxta qədər savad mollaların yanında verilib.¹

Lahıc xalqının nümayəndələrinin dilindən götürülmüş bu cümlələrdə lahıcların müstəqil xalq olduğu aydın şəkildə təsdiqlənir.

4.06. ERMƏNİ DİLİ

Ermənilərin etnogenezi haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Ermənilər özlərinə “hay” deyir, ölkələrini “Hayestan” adlandırırlar.

Ermənilər toplu halda Ermənistanda məskunlaşmışlar. Onlar Fransada, İranda, Suriyada, Livanda, Argentində, Avstraliyada, ABŞ-da, Yunanıstanda, Bolqarıstanda, Rusiyada da yaşayırlar.

¹ Gülsüm Hüseynova. Lahıc tatlının dili. Bakı, 2002, səh. 135, 151.

Erməni dili hind-Avropa dilləri ailəsində ayrıca qrup təşkil edir. Bu dilin inkişaf tarixi üç dövrə bölünür.

1. Qədim erməni dili (V–XI əsrlər)
2. Orta erməni dili (XII–XVII əsrlər)
3. Yeni erməni dili (XVIII əsrdən indiyə kimi).

Qədim erməni dili *qrabar* adlanır. Bu, qədim yazılı abidələrin dilidir. Yeni erməni dili *aşxarabar* adlanır.

Erməni dilinin bir neçə dialekti vardır.

Müasir erməni ədəbi dili dövlət dili kimi istifadə olunur. Bu dildə 38 fonem vardır. Bunlardan 8-i sait, 30-u isə samit fonemdir.

Erməni yazısı qədim tarixə malikdir. Milli erməni əlifbası bizim eramın V əsrindən meydana gəlmişdir. Bunu Mesrop Maştos Bizans və arami yazıları əsasında düzəlmişdir.

4.07. DİGƏR HİND-AVROPA DİLLƏRİ

Hind-Avropa dillərindən sayılan aşağıdakı dillərdən də Qafqazda bu və ya digər şəkildə istifadə olunur.

RUS DİLİ. Qafqazda müxtəlif xalqlar tərkibində yaşayan ruslar öz dillərində ünsiyyət saxlayırlar. Bununla bərabər rus dilindən köməkçi dil kimi qeyri-ruslar arasında da geniş istifadə olunur. Qafqaz regionunda onlarca rus məktəbi fəaliyyət göstərir. Rus dilində ali məktəblər, universitetlər də az deyildir. Hazırda rus dili bu ərazidə geniş işlənməkdədir.

UKRAYNA DİLİ. Qafqazda yaşayan ukraynalılar, əsasən, məişətdə doğma dillərindən istifadə edirlər.

YUNAN DİLİ. Qafqazın bəzi regionlarında, o cümlədən Gürcüstanın Başkeçid, Ağbulaq və digər rayonlarında yaşayan bizanslar ailə-məişətdə öz doğma dillərini işlədirlər. Bu dilin lüğət tərkibində türk sözləri son dərəcə çoxluq təşkil edir. XX əsrdə bizansların öz dillərində təhsil almalarına şərait yaradılmadığı üçün onlar ancaq rus dilində təhsil ala bilməşlər.

V FƏSİL

SAMI-HAMI DİLLƏRİ AİLƏSİNƏ MƏXSUS DİLLƏR

Sami-hami dilləri ailəsini bir-birindən müəyyən linqvistik fərqlərlə seçilən iki dil qrupu təşkil edir. Bunlardan sami dilləri qrupuna ərəb, amxar, yəhudi... dilləri daxildir.

5.01. ƏRƏB DİLİ

Qədim tarixli ərəb dili VII əsrin sonlarında Qafqaz xalqları arasında xüsusi ünsiyyət vasitələrindən biri olmuşdur. Ərəblər Qafqaz ərazisinə daxil olduqda özləri ilə ərəb mədəniyyətini, ərəb yazısını gətirmiş və bir çox hallarda ərəb dilindən istifadəni də həyata keçirmişlər. Qafqaz diyarının müsəlmanlar məskunlaşmış hər bir yerində indi də dini mərasimlər keçiriləndə, hüsr yığıncaqlarında, əsasən, Quran oxunarkən ərəb dili səslənir.

5.02. YƏHUDİ DİLİ

Yəhudi dili ən qədim dünya dillərindəndir. Qafqaz ərazisində yaşayan müasir yəhudilər ailə-məişətdə öz ana dillərindən istifadə edirlər. Yəhudi dilinin 2 forması mövcuddur: ivrit və idiş.

Yəhudilərin özlərinə məxsus xüsusi yazıları – əlifbaları vardır. Yəhudi yazısının istiqaməti, ərəblərdə olduğu kimi, sağdan sola doğrudur.

QAFQAZ DİL İTTİFAQI

Qafqaz ərazisindəki çoxsaylı dillər dünya dilləri sırasında xüsusi mövqeyə malikdir. Bunların öyrənilməsi elmi dilçilik baxımından az əhəmiyyətli deyildir. Belə ki, Qafqaz ərazisindəki dillərlə bağlı lingvistik cəhətlərlə yanaşı ekstralingvistik məsələlər də çoxdur.

Qafqaz dillərinin bir-biri ilə əlaqəsi – müxtəlif məzmun və istiqamətli kontraktlar bu regionda dil ittifaqı problemini üzə çıxarır. Belə bir problemin tam açıqlanması üçün ciddi və geniş tədqiqatlar gərəkdir. İndiyə qədər Qafqaz ərazisindəki dillərin bir qismi müqayisəli şəkildə fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən az və ya çox dərəcədə öyrənilsə də, digər hissəsi nəinki dərinlən, hətta heç öyrənilməmişdir. Çap olunmuş dilçilik ədəbiyyatının bəzilərində bəhs olunan problemlə bağlı müəyyən nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür¹.

Hazırda "*Qafqaz dil ittifaqı*" probleminin şərhli *türkoloji* və *Qafqaz dilçiliyinin* qarşısında duran başlıca məsələlərdən biridir.

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi. Azərbaycan dialektləri ilə Qafqaz dilləri arasında əlaqə. SSRİ EA Xəbərləri, 1947; Н.С.Джибалаев. К характеристике тюрко-дагестанских языковых контактов. А.Д.Д. Баку, 1972.

IV BÖLMƏ

İNSAN VƏ NİTQ PROBLEMİ

NİTQİN QEYRİ-İRSİLİYİ

NİTQİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ NİTQ MÜHİTİNİN ROLU

I FƏSİL

İNSANIN DANIŞMAĞA ALIŞMASINDA DİL MÜHİTİNİN ROLU

Dünyada yüzlərlə qəribə hadisələr, möcüzələr baş vermiş və bəşəriyyəti dərindən düşündürmüşdür. Belə möcüzələrdən biri insan övladının vəhşi heyvanlar, o cümlədən yırtıcılar arasında yaşamasıdır. Məlumdur ki, yırtıcı heyvanlar hər növ canlıya hücum edib onu parçalayır. Lakin çox hallarda kiçiklərə, köməksiz balalara toxunmur, onlara mehribanlıq göstərir. Bu da təbiətin açılmamış bir sirridir.

1.01. İNSAN ÖVLADININ HEYVANLAR ARASINA DÜŞMƏ SƏBƏBLƏRİ

Kainatın ağıllı, düşüncəli, tədbirli canlı varlığı insan, yer üzünün hər türlü sahələrində – əsasən, su sahillərində, dağ ətəklərində, meşə və meşə ətrafında... məskunlaşıb həyat sürməyə qadir olmuşlar. Odur ki, dünyada insan ayağı dəyməyən yer-yurd azdır və bəlkə də yoxdur.

Yer üzünün hər yerində yaşayan insanların müxtəlif növ əmək fəaliyyətləri proseslərinin və digər bəzi halların nəticələri Adəm övladının başqa canlılar arasına düşməsinə səbəb olmuşdur. İnsanların özgə mühitdə bulunmasının başlıca səbəbləri diqqətsizlik üzündən meşədə uşaqların itirilməsi, təyyarə və yol qəzaları, meymunların uşaq oğurlaması və sairidir.

Bəşəriyyətə məlum olan çoxsaylı faktlara görə insan övladları vəhşi heyvanlar – fil, meymun, vəhşi donuz, vəhşi yırtıcılar – ayı və canavarlar arasında böyümüşlər.

Keçmiş əsrlərdən başlayaraq indiyə qədər heyvanlar arasına düşərək *yaşamış 40-dan* artıq hadisə qeydə alınmışdır. Bunlardan bir neçəsini xatırlatmaq istərdik.

1.02. OĞLAN UŞAĞI AYI TƏRBİYƏSİNDƏ

XVI əsrdə Litvanın əyalətlərinin birində kiçik yaşlı oğlan uşağı meşədə valideynlərindən uzaqlaşmış itkin düşmüşdür. Onun itdiyi ərazi dəfələrlə və dəqiq axtarıldığına baxmayaraq oğlan tapılmamış, böyük bədbinliklə valideynləri ondan əllərini üzmüşlər.

Oğlan qalın meşədə ayılara rast gəlmişdir. Bu yırtıcı vəhşilər insan övladına “mərhəmət” göstərərək onu öz dəstələrinə qəbul etmişlər. Oğlan xeyli zaman ayılar arasında böyümüş, onların yaşayış tərzinə uyğunlaşmışdır.

Müəyyən müddətdən sonra yerli sakinlər meşədə gəzərkən ayılar yanında oğlan uşağını gördüklərini söyləmişlər. Oğlan 12 yaşına çatanda tapılmışdır. Onun üzərində tibbi müayinələr aparılaraq, hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Mütəxəssislər oğlanda insani keyfiyyətlərin olmadığını, onun tamamilə vəhşiləşdiyini müəyyən etmişlər. Bu vəhşi oğlan valideynlərini görəndə tanımamış və hücum edib onları pəncəsi ilə cırıb parçalamaq istəmişdir.

Vəhşi hesab edilən bu oğlan ayı xasiyyətli olub, durduğu yerdə sağ-sola ləngərlənərək donquldanmış və cürbəcür ayı səsləri çıxarmışdır.

Bu canlı varlıqda insan səsinə, ictimai nitqə aid və ya onlara oxşar heç bir linqvistik əlamət müşahidə olunmamışdır.

1.03. VƏHŞİ QOYUN QAYĞISI GÖRMÜŞ OĞLAN

XVII əsrin əvvəllərində Şotlandiyanın dağlıq zonalarının birində vəhşi qoyunlar arasında oğlan uşağı görün­düyü bütün ölkəyə səs salmışdı. Vəhşi qoyunlar arasında tənha böyümüş insan övladının taleyi çoxlarının elmi marağına səbəb olmuşdu¹.

Tapılmış bu oğlan hərtərəfli yoxlanıldıqdan sonra onun insani keyfiyyətlərdən uzaq olduğu, tam vəhşiləş­diyi müəyyənləşdirilmişdir. O, vəhşi qoyun kimi, hər an atılıb-düşərək qaçıb gizlənmək istəmişdir.

Bu vəhşi oğlanın danışmaq bacarığı yox idi. O, nəinki danışa, hətta insana məxsus olan səslərin heç birini tələffüz edə bilməmişdir. Vəhşi oğlanın “nitqi” qoyun səmindən, mələməsindən ibarət idi. Mütəxəssislər onun çox məharət­lə və əsl qoyun kimi mələdiyini aşkar etmişlər. İnsan nitqi bu oğlana da nəsib olmamışdır.

1.04. CANAVARLAR AİLƏSİNDƏ YAŞAMIS QIZLAR

XX əsrdə heyvanlar arasında tapılmış insanlara dair iki fakt qeydə alınmışdır. Hər ikisi Hindistanda baş ver­miş, bunlardan biri tapılmış qızlara (1920), digəri tapılmış oğlan uşağına (1974) aiddir.

1920-ci ildə Hindistanın *Qodamuri kəndi* yaxınlığında canavarlar yuvasında yaşayan iki qız tapılmışdır. Bu ha­disənin geniş açıqlanması insana onun nitqinin meydana

¹ XX əsrin 70-ci illərində Hindistanın Uttar-Pradeş ştatının Bareyli rayonu ərazisindəki meşədə 10 yaşında bir oğlan uşağı tapılmışdı. Bu oğlan uzun müddət vəhşi heyvanlar arasında yaşa­mış və hərəkətlərini təqlid etmişdir. Vəhşi heyvanlar onun yaşamasına imkan yaratmışlar..

gəlməsi ilə bağlı bir çox problemin düzgün şərhə üçün son dərəcə faydalı olmuşdur. Vəhşi yırtıcı heyvanlar arasında qızların tutulub üzə çıxarılması hindli psixoloq *Rid Sinqh*-nin köməkliyi ilə başa çatmışdır. Rid Sinqh Hindistanın məşhur və zəngin şəxslərindən biri idi. O, ölkənin ən böyük uşaq evlərindən birinə rəhbərlik edirdi. R.Sinqh mütəmadi olaraq təhkim olduğu vilayəti gəzərək ərazidəki kimsəsiz uşaqları toplayıb öz uşaq evinə gətirirdi. Orada arvadı ilə birlikdə kimsəsizlərin tərbiyəsi ilə məşğul olurdu. Kimsəsiz uşaqlar böyüdükdən sonra R.Sinqh onların iş tapmaları, ev-eşik almaları, normal yaşamaları üçün də qayğı və köməklik göstərirdi.

1920-ci il oktyabr ayının ilk günlərində R.Sinqh təhkim olduğu vilayətin ən ucqar kəndlərini səyahətə çıxmış, gəzə-gəzə meşədə yerləşən Qodamuri kəndinə gəlib çatmış və orada yerli sakinlərin birinin evində gecələməli olmuşdur.

Axşam qaranlıq çökəndə ev sahibi əsə-əsə qorxunc halda Sinqhın yanına qaçıb yenə meşədə əcaib bir canlı görünməyini söyləyir; xalqı bu bələdan qurtarmasını xahiş edir. Sinqh onu sakitləşdirir və bu işi həll edəcəyini bildirir.

Səhəri gün Sinqh yoldaşları və bir qrup kənd adamları ilə birlikdə meşədə əcaib canlının görünməyini sahəyə getmişlər və oranı axtararaq əcaib varlığın yaşadığı yeri tapmışlar. Canavar yuvası olan bu yer kiçik daxmacığa oxşayırdı və bir neçə yerdən deşiyi – giriş-çixış yolu var idi.

R.Sinqh bu əcaib canlının nə olduğunu bilmək üçün müşahidəyə keçərək, onları dürbinlə izləməyə başlamışdı. O görmüşdü ki, yuvadan yaşlı canavarlardan sonra balaları ilə axırda əcaiblər bayıra çıxmışlar. R.Sinqh tük basmış əcaib varlıqların insan övladı olduqlarını dəqiq müəyyənləşdirə bilmişdir. Bundan sonra o, əcaiblərin diri tutulmasını qarşıya məqsəd qoymuş və bunun üçün tədbirlər hazırlamışdı.

Əcaibləri tutmaq üçün yuvanı dağıtmaq, yaşlı canavarlar qaçandan sonra uşaqları götürmək qərarına gəlmişdi. Sinqh yerli xalqı köməyə çağırmış və ikinci gün hücum edib canavarların yuvasını dağıtmağa başlamışlar. Bu anda erkək canavar qaçıb meşədə gözdən itmiş, ana canavar yuvadan çıxıb balalarını müdafiə etmək üçün insanların üstünə atılmış, bu zaman onu vurmuşlar. Ana canavarın öldürülməsindən sonra yuvanın bir deşiyini – yolunu genişləndirib içəri daxil olmuşlar. Yuvanın dibində bir-birinə qısılaraq büzülmüş 2 canavar balası və 2 insan övladı tapıb çıxarmışlar. Bunlar qız uşaqları idi.

Qızları kənd evlərindən birinə gətirmişlər. Orada bir otağın küncündə taxtadan möhkəm hasar qəfəs hazırlayaraq onları yerləşdirmişlər. Bundan sonra R.Sinqh qızlara qulluq etməyi sakinlərdən birinə həvalə etmiş və iş dalınca bir neçə günlük başqa yerə getmişdir. Qayıdanda o, gözlərinə inana bilməmişdir. Kənddə səs-səmir yox idi, qorxudan hamı qaçıb dağılmışdı. Hətta qızlara xidmət etmək üçün tapşırıq verilmiş adam da qaçmışdı. Qızlar isə aclıq və susuzluqdan az qala keçinirdilər. R.Sinqh üçün bu qızlar əvəzsiz tapıntı və həm də böyük sirr idi. Qızların haradan tapıldığı sirrini öz xanımından başqa heç kəsə bildirmədən R.Sinqh arvadı ilə birlikdə qızlara xüsusi qayğı, nəzarət və maraqla baxmağa başlayır.

Qızları yuyub-təmizlədikdən, saçlarını qaydaya saldıqdan sonra R.Sinqh ilk növbədə onların yaşlarını müəyyənləşdirmiş və ad vermişdir. Böyük qızın, təxminən, 8, kiçik qızın isə 2 yaşında olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Böyük qız Kəmalə, kiçik qız Amalə adlandırılmışdır.

Qızların böyüməsi və tərbiyəsi ilə məşğul olmaq üçün ilk gündən R.Sinqh müşahidələr aparmağa, gündəlikdə qeydlər etməyə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Həmin qeydlərdə qızların mühüm səciyyəvi cəhətləri əks olunmuşdur. R.Sinqhin müşahidələrinə görə qızlar:

- dörd ayaqla gəzirlər;
- əllərdən istifadə etmədən, heyvan kimi yem yeyirlər;
- canavarlara məxsus gecə həyatı keçirirlər;
- düşüncəyə malik deyillər;
- nitqsizdirlər, danışmırlar;
- bütövlükdə insan keyfiyyətlərindən məhrumdurlar.

Bütün bu cəhətlər incəliyi ilə dəqiqləşdirildikdən sonra qızlar tərbiyə edilə biləcək obyekt olmuşdur. Ər-arvad Sinqhlər qızları insanlaşdırmaq üçün kompleks tərbiyə planı əsasında bir sıra təcrübələrə, üsullara əl ataraq, əsasən, aşağıdakı təsirli tədbirləri həyata keçirməyi qarşıya məqsəd qoymuşlar.

1. Qızlara insan kimi yeriməyi öyrətmək

Qızlar heyvanlar arasında yaşadıklarına görə heyvan yerisinə uyğun olaraq yavaş gedəndə əlləri və dizləri ilə iməkləyə-iməkləyə getmiş, iti gedəndə isə dizləri qaldırıb əl və ayaqların köməyi ilə qaçmışlar. Onlar heç zaman iki ayaq üstündə dura bilməmişlər. Əllər dörd ayaqla dayanmağa xidmət etmişdir. Əslində, qızlar yeriməmişlər, iməkləmiş və diz üstə sürünmüşlər. Sürünəndə dayaq kimi əlləri ilə ətrafdakılardan yapışıbmışlar.

Tərbiyəçi Sinqhlər ilk gündən qızlara insan kimi yerimək öyrətməyə və çoxvəzifəli əllərin rolunu bərpa etməyə çalışmışlar.

Bu məqsədlə belə bir təcrübə keçirməli olmuşlar: iməkləməklə gəzən və ayaq üstə qalxmağa az qalmış oğlan uşağını qızlarla bir otaqda görüşdürmüşlər. Nəzərdə tutmuşlar ki, oğlan iməkləməkdən ayrılıb ayaq üstə duranda qızlar onu təqlid edəcəklər. Bir neçə müddət qızlar oğlanla oynamış, mehribanlıq göstərmişlər. Lakin bir gün onu qorxudub, bərk-bərk döymüşlər.

R.Sinqhin təcübəsi arzuolunan şəkildə baş tutmamışdır. Bundan sonra ər və arvad Sinqhlər müxtəlif yollardan istifadə etmişlər. Böyük qız Kəmalə xüsusi və ardıcıl məşq əsasında ancaq iki ildən sonra dik — şaquli durmağı öyrənə bilmiş və 6 ildən sonra iki ayaq üstündə gəzməyə başlamışdır. Sinqhlər qeyd etmişlər ki, 17 yaşlı Kəmalə qaçmalı olanda, yenə də əvvəllərdə olduğu kimi, dördayaqlı yüyürmüşdür.

2. İnsan kimi yeməyi və içməyi öyrətmək

Şəraitlə əlaqədar olaraq qızlar da çiy ət yemişlər. Uşaq evində tərbiyə olunarkən onlar uzun zaman ət və digər yeməli qidaları əldən götürməmiş, yerə atıldıqdan sonra qaldırıb çeynəmişlər. Qızlar verilmiş hər növ qidanı dörd ayaq üstə dayanıb yemişlər. Yemi və hətta suyu da iyləmədən qəbul etməmişlər. Suyu dilləri ilə içmişlər. Kəmalənin alt çənəsinin sümüyü və əzələləri o yaşda insanınkindən çox-çox inkişaf etmişdir. O, iri ət parçasını əlinin köməyi olmadan ağzı ilə yemiş, sümüyünü gəmirmiş və təmizləmişdir. Tərbiyəçilərin apardıqları müxtəlif cür məşq və təcübələri nəticəsində ancaq bir neçə ildən sonra Kəmalə əllə yeməyi öyrənmiş, stəkandan su içməyə alışmışdır.

3. Heyvani həyat tərzini tərgitdirmək

Qızlar gecə həyatı keçirmişlər. Onlar işıqdan, günəşdən gizlənmişlər. Gündüzlər qaranlıq küncə çəkilib üzləri divara ya oturur, ya da yatarlarmış. Yatanda da bir-birlərinə söykənlərmiş.

Axşamçağı fəallaşır, oynayır və yem aldıqları yerə gəlib başlarını yuxarı qaldıraraq havanı iyləyərmişlər. Axşam saat 10-da, 1-də və 3-də ulamış və bununla, Sinqhin dediyinə görə, canavar “valideynlərini” çağırmışlar.

Müşahidəçilərin dediyinə görə, qızlar yuyunmağı heç istəmirlərmiş.

Sinqhlərin uzun və inadla apardıqları bir sıra tədbirlər nəticəsində onlardakı heyvani əlamətlər islah edilmişdir. Gündüz gəzintiləri qızları işığa alışdırmış, gecələr vaxtında yatmaq, rejim saxlamaq onların tərbiyəsində xüsusi rol oynamışdır.

4. İnsan cəmiyyətinə alışdırmaq

İlk günlərdə qızlar hər an insandan gizlənməyə cəhd etmişlər. Onlar ətrafa əhəmiyyət verməmiş, hər şeyə biganə olmuş, müəyyən şeyi öyrənmək üçün qəti maraq və həvəs göstərməmişlər.

Cənab Sinqh və xanım Sinqh qızları insan cəmiyyətinə alışdırmaq üçün bir çox təcrübələr aparmış, oyunlardan, gəzintilərdən və digər tədbirlərdən istifadə edib müsbət nəticələr qazanmışlar.

Tərbiyəçilər birinci növbədə qızların başqa uşaqlarla əlaqəsini, ünsiyyətini yaratmaq üçün tədbirlər keçirmişlər. Bu məqsədlə qızlar olan otaqda xüsusi oyunlar və məşğələlər təşkil etmiş, onların da buraya cəlb olunmasına cəhd göstərmişlər.

Müxtəlif növ gəzintilərdən geniş istifadə olunmuşdur. Bir dəfə gəzinti zamanı qızlar qaçmaq istəmişlər. Nəzarətçi-tərbiyəçi xanım onları tutmaq istəyəndə xanımı vəhşi kimi dişləyib, cırmaqlamışlar. Böyük əziyyətlə qızları qaytarıb otağa salmışlar.

Gərgin və təkidli işlər nəticəsində tərbiyəçilər müəyyən nailiyyətlər əldə edə bilməmişlər. Qızlarda insani keyfiyyətlər yavaş-yavaş baş qaldırmışdır. Üç il müddətində aparılan işlərdən sonra Kəmalə uşaq kollektivinə isinişməyə başlamış, tərbiyəçi xanım Sinqhə məhəbbət göstərmişdir. 1924-cü ildə xanım Sinqh harasa getmiş, Kəmaləyə yeməyi başqası vermişdir. Kəmalə yeməkdən imtina etmişdir. Bunu görən cənab Sinqh qıza yaxınlaşıb deyir ki, sən ananı gözləyirsən? O, tez gələcəkdir. Kəmalə bu cümlələrdəki fikirləri anlamış və yemək yemişdir. Müntəzəm olaraq təşkil

olunan oyunlar Kəmalənin get-gedə marağına səbəb olur, oyunlarda həvəslə iştirak edir. Sinqhin qeydlərinə görə, Kəmalə uşaq oyunlarının şərtlərini, məqsədini tez müəyyən edə bilməyə alışmışdır. Eyni zamanda oyun prosesləri nəticəsində Kəmalədə insani hislər, qayğıkeşlik və sair yaranmışdır. Bir dəfə oyun zamanı kiçik bir uşaq yıxılır, ağızı-gözü qanayır; bunu hamıdan qabaq qaçıb xanım Sinqhə Kəmalə çatdırır və xanımı hadisə yerinə gətirir.

Kəmalə 3 ildən sonra, yəni 11 yaşında uşaqlarla əlaqə və ünsiyyətə daxil ola bilir. Lakin onun əqli və əxlaqi inkişaf səviyyəsi, deyildiyinə görə, iki yaşlı normal uşağınkına bərabər olmuşdur.

5. Geyim mədəniyyətinə uyğunlaşdırmaq

Qızlar geyimə qarşı çıxır, onu heç yaxın qoymurlarmış. Yenicə geyindirilmiş paltarı həmin andaca cırıb atırlarmış.

Tərbiyəçi xanım Sinqh bu sahədə çox işlər aparmışdır. O, əvvəlcə qızlara gen paltar geyindirmiş, bunları çıxara bildikləri üçün bədənə uyğun dar paltar tikmiş və hətta paltarın rəngləri ilə də onları ələ almağa cəhd göstərmişdir.

Bir müddətdən sonra Kəmalə doğma ana qədər istədiyi xanım Sinqhin tikdiyi paltarlarda gəzməmişdir.

6. Düşünmək bacarığı aşılamaq

İlk günlərdə qızlarda düşüncənin heç bir əlaməti müşahidə olunmamışdır. Get-gedə Kəmalədə düşüncənin bəzi ünsürləri yaranmağa başlamışdır. Xanım Sinqhin bu məqsədlə apardığı təcrübələrdən biri belə olmuşdur. Tərbiyəçi xanım Sinqh çay içmək üçün Kəmaləyə bir ədəd biskvit vermiş, o, biskviti götürüb həmişə oturduğu stolun üstünə qoyub, başqa uşaqları gözləmişdir. Xanım Sinqh o biri uşaqların hərəsinə iki biskvit götürməyi təklif etmiş və Kəmalənin qarşısında durub ona da götürməyi təklif etdikdə o, bir biskvit götürmüşdür.

Tərbiyəçilər bu hadisəni Kəmalənin say, kəmiyyət bərdə təsəvvürlərinin, düşüncəsinin yaranması kimi qeyd etmişlər.

7. Nitq – danışıq öyrətmək

Heyvanlar arasında həyat sürən qızlarda qətiyyənlə nitq olmamışdır. İlk gündən Sinqhlər – ər və arvad qızlara nitq öyrətməyə, onları danışıdırmağa ciddi səy göstərmişlər. Qızlara nitq öyrətmək məqsədi ilə bir sıra üsullardan istifadə olunmuş, çoxlu təcrübələr aparılmışdır. Sinqh xanım qızları dilə tutaraq müntəzəm olaraq onların yanında danışıq və bu yolla qızları nitqə alışıdırmağa çalışmışdır. Qızlarda yeməyə maraq daha böyük olmuşdur. Buna görə də Sinqhlər apardıqları təcrübələri daha çox yeməklə bağlamışlar.

Sinqh xanım qızlara yemək verəndə Kəmalə və ya Amaləyə müraciət edib gətirdiyi yemin adını ucadan demiş və bunu təkrar etmişdir. Sinqhlər uşaq evinə müxləlif növ meyvə – alma, armud, banan..., tərəvəz və sair gətirmiş, hər birini ayrı-ayrı göstərərək bunların adlarını oradakı uşaqlara bir neçə dəfə təkrar etdirmişlər. Uşaqlar nəyi yemək istədikdə onun adını ucadan tələffüz etmişlər. Sinqh xanım da həmin şeyin adını təkrarən aydın və ucadan deyərək onlara vermişdir.

Məqsədlə bağlı aparılan işlərdən biri sual-cavablar olmuşdur. Xanım Sinqh qızlara suallar vermiş, əvvəlcə onların cavabını da özü söyləmişdir. Sonra o, verdiyi suallarla uşaqlardan cavab almağa çalışmışdır. Kəmalə uşaq evinə gedəndən 13 ay sonra xanım Sinqh ondan sözsüz cavab almışdır. Sinqh yeməkdən öncə Kəmaləyə “Yemək istəyirsənmi?” deyir. Müraciətə cavab olaraq qız başının hərəkəti ilə yemək istədiyini bildirmişdir. Bu, nitqi anlamaqda ilk və müvəffəqiyyətli addım idi.

Qızlara nitq – danışıq öyrətmək üçün oyunlar təşkil etmək təcrübəsindən də istifadə olunmuşdur. Sinqh

müxtəlif meyvə və şirniyyat gətirib stolun üstünə düzmüş və bunlardan kim hansını istəmişsə, ya onun adını deməli, ya da əli ilə göstərməli idi. Bu oyunda fəal iştirak edən Kəmalə hansı meyvəni yemək istədiyini ilk dəfə olaraq əli ilə göstərmişdir.

Nitq öyrətmək məqsədi ilə masajdan da istifadə etmişlər. Xanım Sinqh Kəmalənin insan kimi yeriməsi üçün əllərini, qollarını, ayaqlarını, dizlərini... hər gün masaj etmişdir. Bu zaman bədən üzvlərinin adlarını çəkmiş və onları təkrar etdirməyə səy göstərmişdir. Gərgin və fasiləsiz işlər nəticəsində Kəmalə *baş, saç, əl, ayaq...* sözlərini tələffüz edə bilmişdir.

Bütün bu və ya digər çeşidli tədbirlər nəticəsində Kəmalə ancaq üç ildən sonra ilk dəfə "bəli" və "xeyr" sözlərinin ilk səslərini tələffüz edə bilmişdir. Kəmalə 17 yaşa çatanda *cəmi 40 söz* öyrənmişdir. Cənab Sinqh qeyd edir ki, Kəmalə çox az hallarda bu sözləri dilə gətirmişdir. O, bu və ya başqa şeyin adını ancaq təkiddən sonra tələffüz etmişdir.

Kəmalə ilk dəfə olaraq rabitəli cümləni 5 il keçəndən sonra (*1926-cı ilin yanvarında*) deyə bilmişdir. Onun çox meyil etdiyi xanım Sinqh nasazlıq ucundan bir neçə müddət uşaqlardan ayrılmışdır. Xanım Sinqh uşaq evinə gələndə Kəmalə onun qarşısına qaçıb, sevinərək "*Anam gəldi*" demişdir. Bundan əlavə, çoxlu qovuşuq səslər də çıxarmış ki, xanım Sinqh onların heç birini anlamamışdır. Son illərdə Kəmalə nitqi mənimsəməkdə xeyli irəli getmiş və həm də sadə cümlələr qurub işlədə bilmişdir.

Nəhayət, deməliyə ki, 9 il insanlar arasında yaşamış Kəmalə (kiçik qız Amalə 1 ildən sonra ölmüşdür) hər cür tərbiyəvi və linqvistik tədbirlərin aparılmasına baxmayaraq, başqa sahələrdə olduğu kimi, nitq cəhətdən də 17 yaşlı normal qız səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Çünki o, *dil mühitindən* kənar qalmışdır.

II FƏSİL

İNSAN VƏ NİTQ MÜHİTİ

İnsanın danışması, nitqə sahib olması problemi ilə əlaqədar dünya elmində müxtəlif fərziyyələr, mülahizələr mövcuddur. İrəli sürülmüş fikirlərdən çoxu məsələlərin aydınlaşdırılmasına mane olmaqdan başqa bir şey deyildir. Bunlardan biri nitqin irsi hesab edilməsidir.

2.01. NİTQ VƏ İRS MƏSƏLƏLƏRİ

Nitqin irsi hadisə olduğunu söyləyənlər az deyildir. Nitqi irsi məsələlərlə qarışdıranların fikrincə, guya görmək, yemək, baxmaq və sair kimi, nitq də təbiətən irsidir. Buna görə körpə uşaq heç bir *şərait və mühitdən* asılı olmayaraq bioloji proseslər əsasında inkişaf etdiyi, böyüdü-yü və yeridiyi kimi də danışır. Bu ideyanı müdafiə etmək üçün nitqə bioloji münasibət bəsləyənlər hətta bütün xalqların "*vahid uşaq nitqi*" olduğunu da iddia etmişlər¹. Heç bir şübhə olmadan, demək olar ki, mülahizələrin hər ikisi həqiqətdən uzaq və qeyri-obyektivdir.

Nitqi anadangəlmə hesab edənlər problemin mahiyyətini məntiqi şəkildə, həyati formada təsəvvür edə bilməmişlər. Başlıcası, insan nitqinin cəmiyyətlə üzvi şəkildə bağlı olduğunu nəzərdən qaçırmışlar.

¹ А.А.Рефарматский. Введение в языковедение. М., 1955.

2.02. NİTQ MƏNİMSƏMƏKDƏ ŞƏRAİT VƏ MÜHİTİN HƏLLEDİCİLİYİ

Uşağın nitqə yiyələnməsində nitq şərait və mühiti başlıca rola malikdir. Buna görə də əgər dil açmış körpə insan qayğısından, nitq mühitindən kənar qalsa, həmin uşaq böyüyəcək, yeriməyi, uzanmağı, durmağı, səs çıxarmağı və s. bacaracaq, amma danışmayacaqdır. Çünki ona nitq öyrədən olmamışdır. Bu dediklərimizi heyvanlar arasından tapılmış uşaqların həyatı haqqında yuxarıda verilmiş məlumatlar aydınca sübut edir.

Hər bir körpə danışmağı yalnız və yalnız cəmiyyət üzvləri arasında – ilk növbədə ana, ata, qardaş, bacı, baba, nənə... əhatəsində mənimsəyir. Uşağın nitqi daha çox ana ilə bağlı olur. Buna görə də *ana dili* anlayışı meydana gəlmiş və bu da ana məsuliyyətinin daha artıq olduğunu göstərir.

2.03. NİTQ İNKİŞAFININ LƏNGİMƏ SƏBƏBLƏRİ

Kiçik yaşlı uşaqların bəzisi nitqə ardıcıl və normal şəkildə yiyələndiyi kimi, digərləri bu prosesdə ləngiyirlər. Uşaqlarda nitqin inkişafının ləngiməsinin bir sıra səbəbləri vardır.

Məlumdur ki, hər bir kiçik uşaq, əsasən, ailədə böyüklərin nitqini təqlid etməklə danışmağı öyrənir. Bəzən ailədə iki dildə danışmaq səslənir. Bu zaman uşaq həm ana dilinin, həm də yabançı dilin sözlərini mənimsəməli olur. Belə bir prosesdə uşağın dil mənimsəmə yükü ağırlaşır, eyni vaxtda iki dil öyrənmək çətinliyi ilə qarşılaşır. Meydana gəlmiş *bilinqvizmi* – ikidillilik uşağın nitqinin normal inkişafına maneçilik amilinə çevrilir. Uşağın ailədə bir dildə, ana dilində danışması onun normal nitqə yiyələnməsi üçün əsas şərtlərdəndir.

V BÖLMƏ

**BƏDİİ MƏTNİN
DİL PROBLEMİ:
BƏDİİ MƏTNİN
ƏLAMƏTLƏRİ,
BƏDİİ MƏTN DİLİNİN
TƏHLİLİ**

I FƏSİL

BƏDİİ MƏTNİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bədii mətn (əsər) və onun dili

Bədii yaradıcılıq xüsusi, spesifik sahədir, həyatın ob-razlı təfəkkürə məxsus ifadə formasıdır. Bədii yaradıcılığa aid olan hər bir əsərdə zamanın ictimai-siyasi quruluşu, xalqın həyat tərzi, adət-ənənəsi, arzu və istəkləri təsvir olunur. Buna görə də milli dil əsasında yaranmış hər bir bədii əsər dövrün aynası, onun xüsusiyyətlərini əks etdirən vasitə rolunu oynayır.

1.01. BƏDİİ ƏSƏRDƏ DİLİN ROLU

Bədii əsərin əsas “tikinti materialı” sözdür; xatirə və müşahidə, təəssürat və düşüncə, fikir və duyğu sözlə, sözün daxili poetik imkanı ilə ifadə olunur. Nə bədii əsərin özü, nə bədii surət, nə də yazıçının sosial-fikri, amalının ifadəsi sözsüz mümkün deyildir. Ona görə ki, “Ədəbiyyatın ilk ünsürü dildir, bu onun əsas alətidir və faktlarla, həyat hadisələri ilə birlikdə ədəbiyyatın materialıdır. Xalqın ən həkimanə tapmacalarından biri dilin əhəmiyyətini “O nədir ki, baldan şirindir” deyə təyin edir. Bununla təsdiq olunur ki, yer üzündə elə bir şey yoxdur ki, adı olmasın, ona ad qoyula bilməsin. Söz bütün faktların, bütün fikirlərin palta-ıdır. Lakin faktların arxasında bu və ya başqa bir fikrin nə üçün elə deyil, belə olmasının səbəbi gizlənilir. İctimai həya-

tın faktlarla gizli olan mənalarını vermək vəzifəsini daşıyan bədii əsərdən aydın, dəqiq bir dil, diqqətlə seçilmiş sözlər tələb olunur. Klassiklər elə bu dil ilə yazmışlar, bu dili tədriscən, əsrlər boyu əmələ gətirmişlər” (M.Qorki).

Sənətkar sözlə insanın əxlaqi-mənəvi aləmini, fikir və düşüncəsini açır, yaşadığı dövrə hərtərəfli münasibət bildirir, bir fərdlə yox, xalqla danışır, gələcək nəsillərə müraciət edir. Belə məqamlarda, yəni canlı və təsvir prosesində o, bir müdrikə – filosofa çevrilir, bilə-bilə sözü qanadlandırır, onun bütün imkanlarını işə salır. Söz söyləməyin şirinliyi oxucunu alır, onda təzə hislər, təzə duyğular, bəşəri arzular oyanır. Buna görə də böyük sənətkarlar sözü çox yüksək qiymətləndirir, ona böyük əhəmiyyət verirlər. Hələ 500 il əvvəl böyük Füzuli söz haqqında deyirdi:

*Xəlqə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz.
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.*

*Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır
Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.*

*Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyğudan bidar söz.*

*Bir nigarı-ənbərinxətdir köniüller almağa,
Göstərir hərdən niqabi-ğeybdən rüxsar söz.*

*Xazini-gəncineyi-əsrardır, hərdən çəkər
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.*

*Olmayan gəvvəsi-bəhri-mərifət arif değıl
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lölöi-şəhvər söz.*

*Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözün
Kim, çox olmaqdan qalıbdır çox əzizi xar söz.*

Bədii əsər yazarkən ictimai həyatın geniş poetik təhlilini vermək, oxucunun ağına, hiss və duyğusuna təsir etmək üçün ümumxalq dilinə – ədəbi dilə, şivələrinə, dialekt və klassik ədəbiyyatın dilinə yaradıcı münasibət bəsləmək istedad və zəhmət tələb edir. Buna görə də böyük sənətkarlar həm mövzuya, həm sifət, mənzərə, lövhə və detallara, həm də sözə eyni qayğı ilə yanaşır, sözü mənaya uyğun işlədirilər. Belə olduqda isə bədii əsərdə sözün yeri daralır, fikir tutumu və təsir artır, mənzərə və lövhə daha yaxşı yadda qalır.

Janrından və həcmindən asılı olmayaraq bədii əsərdə həm müəllif, həm də surət iştirak edir. Təsvir olunan hadisə və əhvalata hərə bir baxımdan münasibət bildirir. Baxışlar, zövq və istəklər isə həmişə çarpazlaşır. Hər yaranan surət bədii konfliktin bir qütbündə dayanır. Bu cəhət, bu amil surətin psixologiyasını, portretini və dilini fərdiləşdirir. Hər bir orijinal surət istər müsbət, istərsə mənfi olsun, fərqi yoxdur, öz düşüncəsinə və ifadə tərzinə uyğun söz seçir. Dəyərli və maraqlı bədii əsərdə söz bədii mündəricəni həmişə geniş açır, fikri aydın reallaşdırır. Belə məqamlarda sözün rolu və bədii əhəmiyyəti artır, təsiri güclənir, gerçəklik öz ifadəsini geniş və bədii çalarlarla tapır.

Bədii ədəbiyyat üçün dilin əhəmiyyəti və rolu əvəzsizdir. Dil bədii ədəbiyyatın əsas vasitəsidir.

1.02. BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİ

Bədii əsərin dili həyatı, onun müxtəlifliyini, münasibət və davranışı, fikri, mənəvi aləmi lövhə və mənzərələr-

lə, hissi-emosional, şairanə, obrazlı ifadə edən sənət dilidir. Bu "sənətin dili" ifadə tərzinə, üsul və vasitələrinə görə düşüncənin heç bir sahəsinə bənzəmir. Elmin bütün sahələrində şərt başlıca olaraq faktdır, rəqəmlərdir, tutarlı elmi məntiqdir, zəkanın genişliyi və dərinliyidir, hərtərəfli elmi ümumiləşdirmədir. Sənətin fakt və rəqəmi isə üsul və vasitədir. Burada məqsəd həyatın, gerçəkliyin real və canlı təsviridir. Belinskinin sözləri ilə desək, "həqiqət budur ki, sənətdə xəyal, elmdə isə zəka və kamal ən fəal və həlledici rol oynayır".

Spesifiklik təkcə bədii idrakda, təsvir və canlandırma-da yox, həm də özünü formada və formanın bütün komponentlərində göstərir. Bu səbəbdən də tədqiqatçılar həmişə bədii dilin ümumiliyindən deyil, onun xüsusiyyətindən, dil mərcalarına bənzərsizliyindən söhbət açırlar. Bədii dil ədəbi dildən, danışiq dilindən, sözün geniş mənasında ümumxalq dilindən təcrid olunmur; onun tutumlu, cilalanan, təzədən işlənən bir qolu, təsirli sahəsidir. Buna görə də ümumxalq dilində işlənən, canlı danışiqda çox çevik, çox işlək görünən bütün sözlər bədii dilə keçsə, asanlıqla bədii əsərdə özünə yer tuta bilmir. Bədii mətnə işlənən hər bir söz "smaqdan çıxarılır", xəyal və təfəkkürlə təmasa gətirilir:

*Günəş – kainatdır,
Ulduz – kainat,
Bürclər də sehrlilə
Qitələrdir.*

*İnsana vətənsə
Sonsuz kainat –
Doğma Yer kürəsi
Görüş yeridir.*

*Ulduzlar nurlanır
Biri-birindən,
Parlayır gün kimi
Cahanda insan.*

*Keçib arzuların
zirvələrindən
Tapır öz baxtını
İnsanda insan.*

Nəbi Xəzrinin “Ömür yoldaşı” poemasından¹ götürülən bu parçalarda işlənən sözlərin hamısı ümumxalq dilindən alınmışdır. Lakin şair bədii dilin “normalarından” kənara çıxmasa da, hər sözə fikir, amal baxımından yanaşmışdır. Həm bu parçada, həm də bütövlükdə poemada söz sözə, fikir fikrə qovuşmuş, estetik amal bədii ifadəsini hərtərəfli tapmışdır.

Bədii əsərin dili mütləq mənada canlı danışıqın ifadə imkanlarını, dialektləri, arxaizm, vulqarizm və jarqonizmi, məhəlçiliyi, loruluğu inkar etmir. Bunlar ehtiyac duyulanda, surətin hərəkət və münasibəti, özünəməxsus bədii məntiqi tələb edəndə işlədilir və daha çox obrazın dilinə daxil edilir. Yazıçının *öz dili* isə sadəliyi, təmizlik və aydınlığı ilə seçilir.

Elmi əsərə mövzunun mahiyyəti ilə əlaqədar bol-bol rəqəm, fakt gətirilir. Burada güc hərtərəfli elmi ümumiləşdirməyə, faktlarla düşünməyə, mühakimə yürütməyə və nəticə çıxarmağa verilir. Təbliği səciyyə daşıyan, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan elmi-publisistik əsərlərdə bəzən bədii haşiyələrə, mübaliğə, kinayə və simvollara da təsadüf olunur. Ancaq belə təsvirlər, belə bənzətmələr elmi

¹ Nəbi Xəzri. Ömür yoldaşı (poema). “Azərbaycan”, 1985. s.3.

əsərdə azalır, az-az nəzərə çarpır. Bənzətmə bolluğu bədii əsər üçün səciyyəvi olub, heç zaman elmi əsərə məziyyət, dərinlik gətirmir.

Bədii əsəri bənzətməsiz, lövhə və mənzərəsiz, ricət və haşiyəsiz təsəvvür etmək olmaz. Burada dilin obrazlılığına, bədiiliyinə, təsvirin əlvanlığına, fikrin emosional ifadəsinə xüsusi qayğı göstərilir. Rəmzlərin, müxtəlif səpkili məcazların, boya və rənglərin çoxluğu, dilin şairanəliyi, obrazın ifadəliliyi əsərin bədii-fikri tutumunu artırır, oxucunu təsvir olunan hadisələrdən ayrılmağa qoymur.

Canlılıq, əlvanlıq, yığcamlıq və poetiklik, seçilən, istifadə olunan sözlərin ifadə imkanlarının genişliyi bədii dilə aydınlıq, ciddi özünəməxsusluq gətirir. Lakin bunlar bədii dili canlı danışıqdan, ədəbi dildən, geniş mənada ümumxalq dilindən təcrid etmir. Sənətkar söz və ifadəni ümumxalq dilindən alır, onu məqsədə, bədii mətnin tələbinə uyğun işlədir. Bədii mətndə söz rəngarəng çalarlar alır, fikrin hərtərəfli ifadəsini şərtləndirir. “Məlikməmməd bir də atasından təvəqqe elədi ki, ona izin versin. Atasını izin verdi və Məlikməmməd kefi kök, damağı çağ qayıdıb öz otağına gəldi. Elə ki gün batdı, axşam oldu, Məlikməmməd qıs-qıvraq geyinib, ox-yayını götürüb, bağa getdi. Məlikməmməd də, o biri qardaşları kimi, bir saat gözlədi, iki saat gözlədi, axırda gördü ki, yuxusu gəlir. Nə etsin? – Xəncərini cəld çıxarıb barmağının başını yardı və yerinə istiot-duz tökdü. Ta sübhə kimi barmağının ağrısından yata bilmədi. Sübhə yavuq gördü bir gurultu, bir nərilti gəlir ki, yer zəlzələ eləyir. Durub cəld ağacın dalında gizləndi ki, görsün bu nədir? Bir vaxt gördü ki, bir div gəlir, adam baxanda bağı yarılır. Məlikməmməd o saat barmağını dişlədi: Aha, almanı aparın bu imiş”¹.

¹ Yusif Vəzir Çəmənəzəminli. Əsərləri, üç cildə. 1 cild, Bakı, 1966, s.95.

Verdiyimiz bu parçaya diqqətlə nəzər yetirilsə, aydın olar ki, Y.V.Çəmənəminli sözlərin hamısını ümumxalq dilindən almış və xalq ədəbiyyatının şirin təhkiyə üsulundan qeyri-adi istedadla istifadə etmişdir. Yazıçı bilə-bilə söyləməni canlı danışığa yaxınlaşdırmış, təzə söz və ifadə yaratmamışdır. Lakin sözlərin düzümünə, məqamına, işlənməsinə, onların poetikliyinə xüsusi qayğı ilə yanaşmışdır. Ona görə belədir ki, bədii əsərin dili məcrasını, imkan müxtəlifliyini ümumxalq dilindən alır, “bədii dil ümumxalq dilinin bütün qanun-qaydalarına tabedir. Onun bütün quruluşunu, zənginliyini, söz ehtiyatını və əlvanlığını burada axtarıb tapmaq olar. Bunlardan əlavə, yalnız bədii mətnə xas olan və başqa sahələrdən tələb olunmayan xüsusi cəhətlər var ki, onu biz bütün kamilliyi ilə nə ədəbi dildə, nə də canlı danışiq dilində görürük. Bu cəhətlər bədii dilin ümumiliyini yox, xüsusiliyini, spesifik tərəflərini göstərir. Bədii dil ilə ümumxalq dili arasındakı fərqi dürüst dərk etmək üçün insanın təfəkkür tərzindəki xüsusiyyətləri misal gətirmək olar. Elmi təfəkkür ilə bədii təfəkkür arasında nə fərq varsa, bu təfəkkürün ifadə forması olan ədəbi dil ilə bədii dil arasında da ona oxşar bir fərq vardır. Belinski sənəti surətlərdə düşünmək, “obrazlı təfəkkür” adlandırmışdır. Surətlər vasitəsilə olan təfəkkürün ifadə forması, yəni dili, aydın şeydir ki, sürətli, bədii olacaqdır. Bu, ümumi dildən, hətta canlı danışiq dilindən fərqlidir. Canlı dildə də, elmi ədəbi dildə də bəzi hallarda bədii ünsürlərin əlamətlərini görə bilərik”¹.

Bədii əsərin dili hər sözü, hər ifadəni sevmir.

Sənətkar sözü seçir, cilalayır, onun poetik imkanına, aydınlıq və sadəliyinə xüsusi fikir verir. Ona görə ki, bədiilik sözlə alınır, sözsüz təsəvvür olunmur. Söz yerinə

¹ Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1963, s.73-74.

düşməyəndə dil ağırlaşır, gözəlliyini itirir, fikrin ifadəsi çətinləşir. Bu cəhəti nəzərə alan N.Q.Çernişevski deyirdi: “Bədiilik ondan ibarətdir ki, hər bir söz təkcə öz yerini tapmaqda məhdudlaşıb qalmasın, o, vacib, əvəzsiz olsun, imkan daxilində çoxsözlüyə yol verməsin. Poeziya nəsrdən məhz onunla fərqlənir ki, dahi yazıçı ən vacib cizgiləri götürür, həm də onları elə müvəffəqiyyətlə seçib işlədir ki, bunlar iki-üç kəlmə ilə oxucunun fikir dünyasında öz bütöv təsirini tapır.

Surəti beş-on səhifədə elə təsvir etmək lazımdır ki, onun bütün əlamətlərini öyrənmək mümkün olsun – bunu ən bacarıqsız nasir də edə bilər. Yox, siz o zaman rəssam təsiri bağışlayarsınız ki, cəmi beş sətir vasitəsilə oxucunun fikir dünyasında əşya haqqında həmin təsəvvürü tam şəkildə yaradasınız”¹.

Oxucuda insan, hadisə və əhvalat haqqında aydın və bütöv təsəvvür yaratmaq təkcə istedadından təsirlənmənin dərəcəsiindən asılı problem deyildir. Yazıçı, hər şeydən əvvəl, sözü duymalı, sözün yerini və qədrini bilməli, canlı danışığı və ümumxalq dilini də dərinləndirən öyrənməli, bədii təfəkkür, poetik dərrakə ilə fəlsəfi təfəkkürü və psixoloji müşahidəni birləşdirməlidir. Dünya ədəbiyyatının, eləcə də çoxmillətli sovet ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri diləndən bu şəkildə istifadə üsulu ilə yaranmışdır. Bütün dövrlərdə bədii dil canlı danışq dilindən alınan sözlər hesabına zənginləşmişdir. “Sağlam və vicdanlı ədəbiyyatın ən əsas vəzifəsi məhz ondan ibarətdir ki, həmişə onun vasitəsilə danışq mübadiləsinə elə ifadələr gətirilsin ki, həmin anda cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən və fərdi keyfiyyətləri ilə seçilməyən, müstəqillikdən uzaq olan adamların ağıl və ifadəsinə təsir göstərə bilsin. Bununla belə, bu ifadələri vax-

¹ Русские писатели о языке. Ленинград, 1955, с.203.

tında dəyişməyi bacarmaq lazımdır ki, onlar köhnəlməsin, kif atmasın. İctimai ifadələrin yaranması onların hərəkətə gətirilməsi belletristikanın və çox hallarda ədəbi tənqidin, daha doğrusu, hissiyata, marağa və fərdi əxlaqın şərtlərinə və gündəlik həyata daha çox yaxın olan ədəbiyyatın birbaşa vəzifəsidir.

Oxucu ifadə sözündən sıxılmamalıdır. Hər bir ifadə az və ya çox, həm də ciddi məna kəsb edən bir ideyanın düsturunu, yaxud meyarı kimi ortaya atılır; yalnız sonralar ifadə fərdi keyfiyyətlərdən uzaq olan şəxslərin əli altında bayağılaşır və çirkli, zərərli əsgə parçasına çevrilir. İstedadlı yazıçılar həmin dəqiqə hiss edirlər ki, düstur itmişdir və onun əvəzinə yeni parol ortaya atmağın vaxtı gəlib çatmışdır¹.

Hansı janrda yazılırsa-yazılsın, fərqi yoxdur, söz bədii əsərə asanlıqla gələ bilmir. Çünki bədii ədəbiyyata hər söz müəyyən qeydlə, şərtlə bağlı olur, bədii təfəkkürə uyğunlaşdırılır, cilalanır, ciddi və yüksək bədii fikir daşıyır; emosionallığa, bədiiilik və gözəlliyə, idraki-tərbiyəvi təsirə xidmət edir. Başqa şəkildə desək, "Bədii dildə söz bədiiilik, vətəndaşlıq, həmişəyaşarlıq hüququ qazanır; tələffüzə asan yatır, əsərin obrazlılığını, aydınlıq və konkretliyini şərtləndirir. Buna görə də yalnız dil üzərində aparılan iş yazıcının yaratdığı poetik nümunələr haqqında oxucuda tam təəssürat yarada bilər. Budur, siz hər hansı bir əsəri oxuyursunuz. Ancaq ağıl-düşüncə vasitəsilə dərk etdiyiniz səhifələr gəlib keçir; bunlar sizin emosiyənizə müdaxilə etmir. Lakin birdən rəssam ruhunuzun incə bir telinə toxunur, gərilməmiş tellər-simlər səslənməyə başlayır, daxili poetiklik əmələ gəlməyə başlayır; rəssam oxucusunu öz qəhrəmanlarının həyəcanlarına o dərəcədə yaxınlaşdırır ki, o,

¹ Д.И.Писарев. Язык как средство объяснения, в кн. Русские писатели о языке. Ленинград, 1955, с.241.

qəhrəmanla birlikdə həyəcanlanmağa başlayır, oxucuda qəzəb, göz yaşlan, pafos, gülüş hisləri yaranır. Əhvali-ruhiyyənin oxucuya aşılması hadisəsi incəsənətin sehri cəhətlərindən biridir. Lakin yazıçı bu xüsusiyyətlərə də əmək nəticəsində yiyələnir. Özündə belə bir ritm, belə bir lüğət tərkibi, sözlərin bu cür uyuşması ritmini tapmaq bacarığı tərbiyə etmək lazımdır ki, olduqca gərəqli emosiya, əhvali-ruhiyyə yaransın”¹.

Yazıçı ömrünü, bədii yaradıcılığını zəhmətlə mənalan-dırır. Söz və ifadəyə bir yaradıcı zərgər kimi yanaşır, estetik təsir doğurmayan, mənası tamamlanmayan, fikri hərtərəfli açma bilməyən sözlərdən qaçır. Əsl yazıçı hər bir oxucuda ya gözəllik, ya da nifrət hissi doğurmağa çalışır. Şübhəsiz, bütün bunlar dil materialı olmadan mümkün deyildir:

*Sən bir şafqət bacısı, mən döyüşçü qəhrəman
Artıq verdi bu gündən qəti hökmünü zaman.
Tez ol, sevgilim, tez ol!
Gəlib keçir saatlar.
Qapımızda kişnəyir yəhərli köhlən atlar,
Tez ol, götür çantanı, gərək biz yola düşək.
Tez ol, darvazaya çıx, gəl yubanma, görüşək,
Mən köhlən at belinə yatıb quş kimi uçum,
Sən də çap, dalımca gəl, başlanıb artıq hücum.
Tez ol, sevgilim, tez ol!
Düşmən aşib həddini,
Quldur kimi keçib o, Vətənin sərhəddini?²*

Bu şeir parçasından görüldüyü kimi, bütövlükdə bədii yaradıcılığın ənənə və təcrübəsi sübut edir ki, sənətkar

¹ А.А.Фадеев. Борьба за чистоту языка, за ясность и мощность словестного выражения. Русские писатели о языке. Ленинград, 1955, с.412.

² Əhməd Cavad. Vaxtında gəlmişik bu dünyaya biz. Bakı, 1979, s.62.

sözü özünün fərdi zövq və istəyinə yox, bədii mətnin, estetik idealın tələbinə uyğun seçir. Çünki bədii əsərdə söz fikirdir, hiss və duyğunun, mənəviyyat və psixologianın ifadə formasıdır. Buna görə də təkcə şeirdə yox, səhnə əsərlərində və bədii nəsrə də şərt sözün düzümü, qrammatik qaydaların gözlənməsi deyildir. Şərt sözün sərrastlıqla seçilməsi, mənanı hərtərəfli açma bilməsidir.

Bədii dil obrazlı dildir. Bu keyfiyyətə söz sənətkarları dilin obrazlılıq vasitələrindən, onların zəngin imkanlarından bacarıqla istifadə əsasında nail ola bilirlər.

Doğrudan da, bədii dil sadəliyi, yığcamlığı, obrazlılığı, aydınlıq və ahəng müxtəlifliyini sevir. Yersiz işlənən silsilə bənzətmələr, tələffüzü çətin sözlər, rənglərin artıqlığı bədii əsərə fikir dərinliyi gətirmir. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, S.S.Axundov, Abdulla Şaiq, Y.V.Çəmənəzəminli, M.S.Ordubadi, C.Cabbarlı, M.Hüseyn, S.Rüstəm, M.H.Şəhriyar, B.Vahabzadə, B.Q.Səhənd, R.Rza, M.Dilbazi, İ.Əfəndiyev və başqaları bədii əsərlərində söz və ifadənin sadəliyinə, təhkiyənin şirinliyinə xüsusi fikir vermişlər. Onlar ümumxalq dilini, canlı danışığı ənənəsini, dialekt və şivələri yaxşı bilməklə yanaşı, ondan daim yaradıcı şəkildə istifadə etmək, təzə söz – neologizmlər yaratmaq, bədii dili zənginləşdirmək qayğısına qalmışlar. M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə, sonralar isə C.Cabbarlı, Y.V.Çəmənəzəminli və başqaları bu baxımdan daha çox fərqlənirlər.

Hansı janrda yazılırsa-yazılsın, bədii əsərdən tələb birdir: bədiilik, orijinallıq, xəlqilik və yüksək ideallıq. Bu ümumi cəhətlərə baxmayaraq, şeir dili nəsr dilindən, bunların dili isə səhnə əsərlərinin dilindən müəyyən qədər fərqlənir.

Aydındır ki, dramaturgiyada müəllif dili – dramaturq dili “yoxdur”. Səhnə əsərlərində ideya və fikirlər, başqa

janrlardan fərqli olaraq, ancaq surətlərin dili ilə verilir. Burada hər bir surət öz adından danışır, hadisə və əhvalatlara, dövrə və zamana münasibət bildirir; hər bir sözdən sərbəst, istəyinə uyğun istifadə edir; sözlərin vasitəsilə öz dünyagörüşünü açır, istək və düşüncəsini ifadə edir. Böyük sənətkarlar surət dilini fərdiləşdirməyə və tipikləşdirməyə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Dramaturgiyada söz hərəkət, konflikt səciyyəsi daşıyır. Hər bir leksik vahid obrazı hərəkətə gətirir, daxilən hərərətləndirir. Ona görə də səhnə əsərində sözdən istifadə, mükəllimə və monoloq qurmaq dramaturqdan xüsusi bacarıq, yüksək istedad tələb edir.

Bədii dil bütün janrlarda söz azlığını, fikir genişliyini sevir. Ona görə də bacarıqlı yazıçılar dilin təmizliyini qoruyur, alınma və gəlmə sözləri ancaq zəruri ehtiyac duyulanda işlədirlər. Ümumiyyətlə, yazıçı yaradıcılığının lüğət əlvanlığı dil zənginliyidir, bədii yaradıcılıq axtarışdır, təzə sözlər də bu prosesdə yaranır, ümumi dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

1.03. ŞEİR DİLİNİN ƏLAMƏTDAR CƏHƏTLƏRİ

İstedadla yazılan bədii əsər həmişə ideya-siyasi kamilliyi, idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətinin genişliyi ilə fərqlənir. İstedad isə həm lirik, həm dramatik, həm də epik əsərlərin tələbidir. Başqa janrlar kimi, şeirin tələbi sərt və mürəkkəbdir: zəngin qafiyə sistemi, fikrin mükəmməl ölçü – vəzn çərçivəsində verilməsi onun mürəkkəbliyini artırır. Onu da qeyd edək ki, şeir üçün söz seçmək, sözü yerində işlətmək və onların düzümünə həssaslıqla yanaşmaq hələ hər şey demək deyildir. Burada intonasi-

ya və misra quruluşunda müdriklik, sözlərin dinamikliyi – dəyişməsi, səslərin yaxınlıq və təkrarı xüsusi əhəmiyyət qazanır; fikri, bədii məntiqi gücləndirir, dilin ifadə tərzində aydınlıq yaranır. S.Ə.Şirvani şeirin bu cür çətinliklərini nəzərə alıb deyirdi:

*Cəzadan, təqibdən olmaqçün azad
Bəzən sözlərini söyləmə çılpaq.
Asta ol, sözünü daim gözlə sən,
Acı sözünü də de xoş sözlə sən.*

Sənətkar poeziyanın ənənəsini, xalq müdrikliyini yaxşı biləndə, bədii əsəri istedadla yazanda şeirin dili zəngin və aydın, sadə və emosional olur. “Bədii əsərin müvəffəqiyyətli uyuşması fikrə və məcazlara elə şəkil verir ki, o həm oxucunun şüuruna, həm də onun hiss və duyğularına xüsusi bir təsir bağışlayır, onu düşündürür və ona həzz verir. Bədii həzz fikir və ideya ilə bərabər bədii sözün qüdrətindən doğan bir haldır. Sözün bu füsunkar qüvvətindən istifadə edən, onu öz ideyalarına xidmət etdirən yazıçı ölməzdir.

Sözün yüksək mənada ahəngdarlığını, bədii ifadəsini əldə etmək üçün onu axtarmaq, seçmək, ölçüb-biçmək lazımdır. Böyük sənətkarlar həmişə yaradıcılıq işinin çətinliyindən danışmışlar. Onlar “dişvarı asan etmək üçün özlərində tovfıq axtarmışlar, sözün işgəncə və əzablarından, münasib bir obraz yaratmaq üçün yuxusuz gecələr keçirdiklərindən bəhs etmişlər, qələmin acizliyindən, kəlamın hünərsizliyindən şikayət etmişlər. Bu da onların sözə verdikləri əhəmiyyəti, söz üzərində ciddi işləmək həvəsini göstərir”¹.

Nəzmlə yazılmış əsərlərdə səs və səsin təkrarı vacibdir. Buna görə də “səslərin təkrarına ədəbiyyatda çox

¹ Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, üç cildə. I cild, Bakı, 1967, s.255.

təsadüf edilir. Yazıçı müəyyən sözə xüsusi bir ifadə vermək üçün sözdəki səsləri başqa sözlərdə də təkrar edir. Məsələn, Süleyman Rüstəmin “Çapayev” şeiri bu cür səs təkrarlarının üzərində qurulmuşdur. Səs təkrarları sözün həyəcanını, gərginliyini, təsirini artırır, mənaya xüsusi bir qüvvət verir. Sənətkar tərəfindən düzəldilən yersiz söz oyunu əsəri formal və məzmunuz bir şəklə sala bilər. Bu cəhətdən aşıqlarda təsadüf etdiyimiz bəzi dodaqdəyməzlər müəyyən dərəcədə formal bir xasiyyət daşıyır: söz də, səs də, poetik sintaksis və intonasiya da – hamısı yalnız bir məqsədə tabe olmalıdır: yazıçı zəngin və müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək həyata qarşı olan münasibətini daha canlı və ifadəli, daha təsirli və mənalı şəkildə verməyə çalışır”¹.

Lirik şeirdə poetik “*mən*” geniş, çox tutumlu anlayışdır; hərəkət və istiqamətverici qüvvə, ideya daşıyıcısıdır. O, həyata, təsvir olunan əlamətə ayıq, ümumi oxucu nəzəri ilə baxır, yaxşını pisdən, pisi yaxşıdan, səciyyəni səciyyəvi olmayandan seçir, ümumiləşdirir, daxili mənanı açır. Bunlar isə sözün hərəkət və poetikliyindən, onun necə işlənməsindən asılı olur. Çünki şeir fikrin genişliyini, sözün yerinin darlığını sevir. Əsl şeirin hər sözündə, hər ifadəsində mənalı ahəng, dərin və düşündürücü fikir yaşayır:

*Araz sahilindən yolum düşəndə
Bir an həyəcansız keçə bilmirəm.
Nələr olduğunu o biri tayda,
Çox gözəl bilirəm, necə bilmirəm?!*

¹ M.Rəfili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı, 1958, s.179.

*Eşitsin səsimi bacım, qardaşım,
Hicran yollarında ağardı başım.
Damır ürəyimə yenə göz yaşım,
Gündüzü gecədən seçə bilmirəm.*

*Yenə öz eşqimlə verib qol-qola,
Vüsal həsrətiylə çıxmışam yola.
Görənlər deyir ki, uğurlar ola,
Mən gündüz bilmirəm, gecə bilmirəm¹.*

Şeirdə Cənubi Azərbaycan qayğı və düşüncəsi geniş və məzmunlu ifadə olunmuşdur. Şair gərəkli bir məzmunu uyğun lazımlı forma tapmış, sadə, aydın, yatımlı sözlər düşünülmüş, kədərini emosional şeir dili ilə ifadə etmişdir. Şair sözün kəsərinə, şirinlik və oynaqlığına xüsusi qayğı göstərmişdir.

Sənətkarın şeir dili özünəməxsusluğu, fərdi üslub və ifadə tərzinin aydınlığı ilə seçilməlidir. Ancaq bunlar – bədii dilin realist ənənə üzərində zənginləşməsi onu romantik bədii təsvirdən təcrid etmir. Predmet obrazlı bədii dildə, poetik ruhla böyüdülmür, təsvir olunan xırda bir mənzərə xüsusi təsir oyadır. Şairin özü də bədii obrazda yüksək emosional bədii dillə danışıqdan təbii vəziyyətdən çıxır, düşüncəni, münasibət və davranışı, xatirə və təəssüratı, geniş mənada gerçəkliyi ifadə edir. Hüseyn Cavidin aşağıdakı şeirində bunu aydın görmək olar:

*Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər.
Dərdim çoxdur, ellər, ellər, ay ellər.
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağılaram.*

¹ Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, dörd cildə, I cild, Bakı, 1969, s.283.

*Göz yola dikməkdən bağrım oldu qan,
Bir xəbər yox hilal qaşlı yarımndan.
Yaralı könlümü olmaz oxşayan,
Yar-yar deyib gecə-gündüz aqlaram.*

*Gülməz, yüz bahar olsa, gülməz üzüm,
Yardan başqa bir gözəl görməz gözüüm,
Sanki anadan ayrılmış öksüzüm,
Yar-yar deyib gecə-gündüz aqlaram¹.*

Rəsul Rza deyir ki, “ən mənalı söz belə yerli-yersiz işlənəndə itirir dəyərini, duzunu”. Demək, fikir və söz israfçılığı, yersiz səs təkrarı şeir dilinin təbiətinə yaddır. Şeirdə söz sözə, fikir fikrə qovuşmalı, misrada sözü sözlə əvəz etmək mümkün olmalıdır. Hər söz, hər ifadə bədii məntiqi, mənzərə və lövhəni, xırda bir detalı tamamlamalıdır:

*İçindən oyulub qəlbim döyünsün,
Yarışa çağırırsın daşqın selləri.
Təzə bir mahnıyla sel kimi hər gün
Oyatmaq istərəm yatmış çölləri.
Dibi görünməyən ümman göstərin,
Baş vurum,
Kəşf edim dərinliyini.
Mənə əzab verin, iztirab verin,
Dadım səadətə şirinliyini².*

Bədii əsər mürəkkəb orqanizm, mürəkkəb quruluşdur. Lirik şeirdə də, lirik-epik əsərlərdə də hadisə və əhvalat, bədii obraz yaşayır; hadisələr də, surətlər də bədiiliyi

¹ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, dörd cildə, I cild, Bakı, 1982, s.94.

² Bəxtiyar Vahabzadə. Payız düşüncələri, Bakı, 1981, s.86.

ilə seçilir. Sürətlər danışıqda niyyət və amallarına uyğun danışıqlar; təsvir və tərənnümə, haşiyə və ricətlərə keçildikdə şair onlara bənzəmir. Amma bu mürəkkəb prosesdə dil ayrılığı, xüsusi dil fərqi nəzərə çarpmır. Yaxşı bədii əsərdə şair poetik təhkiyəni təbii aparır, sanki öz fikir və duyğularını oxucu ilə bölüşür, onun istək və düşüncəsini ifadə edir. Bütövlükdə isə şeir dili canlılığı, xəlqilik və küt-ləviliyi, aydınlıq və yüksək bədiiliyi ilə səciyyələnir.

1.04. NƏSR DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bədii dil bədii əsərin forma, zahiri əlamət ünsürlərindəndir. Formanı isə sənətkar yaradıcılıq prosesində tapır, sosial-ictimai məzmunu müvafiq şəkildə kəşf edir.

Buna görə də bədii yaradıcılıqda forma məzmunu, onun mahiyyətinə uyğun gəlir. Bu cəhətdən bədii nəsrin dili şeir və dramaturgiya dilindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Nəsr əsərinin ayrı-ayrı cümləsində söz bədii niyyətə uyğun seçilir, onun sayına və cümlənin həcminə sədd qoyulmur. Lakin bu, cümlədə, bütövlükdə bədii əsərdə məntiqi zərifliklə nəticələnir. Məzmunlu nəsr əsərlərində həmişə mükəmməl ahəng, söz və fikir emosionallığı fəaliyyət göstərir.

Zahirən bədii nəsrdə sənətkar sərbəstdir və onun cümlə daxilində sözü istədiyi kimi işlətmək imkanı vardır. Ancaq belə bir sərbəstlik nasiri "sərt" bədii dil tələbindən kənar qoymur. O, sözü qeyri-adi həssaslıqla seçir, əsərin ümumi pafosuna uyğun intonasiya yaradır, musiqiçilik, bədiilik fikirdən-fikrə güclənir: "Şakirin hədiyyəsini anamla birlikdə apardıq, onu evdən çıxarıb xeyli gəzdirdik. Anam maşına çətin minirdi, başı gicəllənirdi, amma maşında gəzməyə həvəsi vardı, onu zavoda aparırdım.

Zakiri gördük. Rəşidi də tapdıq. Anam Şakirlə yaxşıca əylənməklə nəvə eşqində olduğunu çox incə-incə bürüzə verirdi. Rəşidi görəndə, əlbəttə, əl verib hal-əhval tutdu. Rəşid fikirli idi. Divar qəzetinin son nömrəsində işlə təhsili yaxşı əlaqələndirdiyi barədə yazmışdılar. Ətirli-saçaqlı tütünlə dolu qutunu ona verdim. Mənə baxdı, anama baxdı, qutuya nəzər salıb cibinə qoydu, könlü bir xeyli açıldı, öz kisəsindəki maxorkadan eşmə düzəltdi, yandırır möhtəris papirosçularsayağı bərk-bərk sordu. Ağzı zavod bacası kimi tüstüləndi. Onun sözlü olduğu, könlünün açılmadığı, düşündüyü, çətinlik çəkdiyini anamın da nəzərindən qaçmadı. Zavodun həyətində, maşının yanında topladığıq”.

Epik əsərlərin iri formaları – roman və povest müasir poemalardan nəzm və nəsr münasibətlərindən əlavə, bir sıra başqa xüsusiyyətlərinə görə də xeyli fərqlənir. İndi poemalarda surət çoxluğuna, hadisə genişliyinə o qədər də yer verilmir. Müasir romanlar isə qollu-budaqlı olur, romanla povest arasındakı sədd bir çox hallarda qırılır.

Yalnız roman və povestlərdə deyil, bir sıra hekayələrdə də təhkiyəni təkcə müəllif yox, surətlər də aparırlar. Amma bu, əsərlərdə dil vəhdətini pozmur. Yazıçı hadisələri daxili tellərlə bir-birinə bağlayır, ümumi dil ahəngi yaradır. Surət ümumiləşir, fərdi keyfiyyətlərini saxlayır, öz sosial və məhəlli mənsubiyyətinə uyğun seçir. Xarakterindən asılı olaraq obrazın dilində şivə və dialekt kəlmələrinə, gəlmə və alınma sözlərə, hətta qeyri-etik ifadələrə də təsadüf olunur.

“ – Ata!... Küçədə danışrlar ki, Nikolay taxtdan düşüb....

Qaradovoy Davudun rəngi ağardı. O, əvvəlcə dinmədi, sonra da titrək əlləri ilə bir-iki dəfə salavat çevirdi:

– Əstəğfürulla... Əstəğfürulla... Ya Rəbbi, Sən mənim günahıma yazma. Ədə, it oğlu it... Sənə deməmişəm ki, ağ-lına gələnə danışma. Neçə yəni Nikolay taxtdan düşüb?

Qaradavoy Davud oğlunu bir yaxşı əzmək üçün əlini yaxındakı xəkəndaza atdı. Ancaq Məmməd xəkəndazla döyülməyin dadını yaxşı bildiyindən onun əlindən qurtulub qaçıb darvazadan küçəyə fırlandı.

Davud hirsindən dodağını gəmirirdi. Oğlunun dalınca xeyli baxdıqdan sonra arvadına çığırdı:

– Arvad, çıx o çoşkanı qaytar evə... orda-burda ağzına gələnı deyər... məni düz Sibirə göndərərlər. Çıx görək”¹.

Bədii əsərdə obraz insanların əhatəsində yaşayır, ictimai mühitdə fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən də obrazın dili onun təfəkkürünü, fərdi əlamətini tamamlayır, onun ətraf mühitə, cəmiyyətə münasibətlərini əks etdirir. Şivə ünsürləri vulqar sözlər yerində işlənəndə, zərurətdən doğanda surətin təbiiliyini, onun dilinin şirinliyini artırır. Eyni zamanda, nəsr əsərlərinə məxsus obrazın nitqində söz sırası daha çox pozulur; bəzən obrazın nitqi canlı danışıqı xatırladır. Çünki epik ədəbiyyatda obrazlar üz-üzə dayanır, adi, sərbəst şəkildə söhbət edirlər. Lakin bunlar obraz dilinin qeyri-bədii olması demək deyildir. Bədii surət əsər boyu hərəkət edir, təsiri, fikir və düşüncəni sözlə oyadır. O, aydın və mənalı danışıq, sözü dünyagörüşünə, təcrübə və müşahidəsinə uyğun seçir.

Janrından və həcmindən asılı olmayaraq, bədii əsərin hamısında yazıcının obyektiv aləmi ilə subyektiv aləmi cəmləşir. O, hadisələrə, surətlərin hərəkətinə istiqamət verir. Sözə, özünün və surətin dilinə qayğı ilə yanaşır. Onun dili bütün məqamlarda səlisliyi, yüksək bədiiliyi ilə seçilir. Çünki bacarıqlı və istedadlı yazıçı dili ömrü boyu öyrənir, ona yaradıcı-vətəndaşlıq həssaslığı ilə yanaşır. Ona görə ki, “dil bədii ədəbiyyatın bir sıra xüsusiyyətləri ilə əlaqə-

¹ Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, üç cildə. I cild. Bakı, 1967, s. 255.

dardır: yazıçının üslubu, əsərin mövzusu, bədii quruluşu, sürətin təsviri, qəhrəmanların xasiyyətləri, şəraitin təsviri və nəhayət, əsərin ideyası – bütün bunlar bədii dilin təyininə böyük rol oynayır”.

Nəsr əsərlərində yazıçı surətləri, onların xasiyyət və psixologiyasını aydın və anlaşılıqlı səciyyələndirir, əyalətçilikdən qaçır, həmişə məzmunlu metaforlarla, yığcam və təbii lövhələrlə düşündür.

İstər şeir və dramaturgiyada, istərsə də bədii nəsrdə dil zərifliyi, dil kasıblığı – bədii əsərin zəifliyidir. Ona görə də yazıçılar sözü qaldırır, qanadlandırır, onu həm məcazi, həm də müstəqil mənada işlətməyə, bədii dilin adi danışıq dili səviyyəsinə enməsinə çalışırlar.

1.05. BƏDİİ ƏSƏR ÜMUMXALQ DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ÖYRƏNMƏKDƏ MÖTƏBƏR MƏNBƏ KİMİ

Məzmunlu bədii əsərlərdə bütöv bir xalqın tarixi, adət-ənənəsi, mənəviyyat və psixologiyası, arzu və ideali yaşayır. Dahi söz ustası M.Füzulinin əsərləri dövrün mənzərəsi, Azərbaycan mühitinin özünəməxsusluğu, xalq həyat və məişəti haqqında canlı təsəvvür oyadır. Onun xələf və sələflərinin tutarlı əsərlərində də dövrün və zamanın müxtəlifliyi, insanların fikir və düşüncələri yaşayır. Tarix, tarixi hadisələr, ziddiyyətlərin mürəkkəblik və çoxcəhətliyi, xalqların azadlıq uğrunda mübarizəsi öz ifadəsini həm də bədii əsərdə tapır. Buna görə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində və yazılı ədəbiyyatda dilin inkişaf yolu, özünəməxsus xüsusiyyətləri, tədricən morfoloji-sintaktik dəyişikliyə uğradığı aydın görünür. Bu və buna bənzər xüsusiyyətlər nəzərə alınarsa, bədii əsər daha çox aşağıdakı

keyfiyyətləri öz varlığı ilə mühafizə edir, qoruyub saxlayır və spesifik inkişaf xüsusiyyətlərini anlamağa imkan verir:

1. Nəsildən-nəslə ötürülən milli dil həmişə inkişafa, zənginləşməyə istiqamətlənir. O, daim, əsasən daxili potensial hesabına genişlənir, uğurla seçilmiş alınma və gəlmə sözlər ona zənginlik gətirir. Belə bir ciddi proses öz geniş təzahürünü daha çox bədii ədəbiyyatda tapır və nəticədə dilin tarixi inkişafı, ayrı-ayrı ifadələrin etimologiyası, cümlə üzvlərinin yerdəyişmə qanunauyğunluqları, nitq hissələrinin təsirlərə məruz qalıb-qalmaması, müxtəlif dövrlərdə sözün rəng və ifadə imkanları haqqında fikir söyləmək, müqayisələr aparmaq çətinlik törətmir.
2. Bədii dil eyni zamanda milli bədii dilin yaranma, inkişaf və hərtərəfli formalaşma tarixidir. Burada ancaq yaşamaq, təzə çalar qazanmaq haqqı olan sözlərə yox, həm də tarixi inkişafı ayaqlaşa bilməyən, varlığını ancaq lüğətlərdə və klassik bədii yaradıcılıqda saxlayan sözlərə təsadüf olunur. Demək, bədii yaradıcılıq həm də *dilin arxaik ünsürlərini*, qədim xüsusiyyətləri özündə saxlayır, dilə həssas, yaradıcı münasibət ənənəsini bir nəsildən o biri nəslə ötürür.
3. Dildə elə sözlər vardır ki, onlar klassik ədəbiyyatda işlənmiş, lakin zaman keçdikcə onların məzmunu və forması dəyişmiş, fikrin ifadə vasitəsi kimi daha yatımlı olmuşdur. Eyni zamanda, tədricən bədii yaradıcılıqda feil zamanlarının, feili bağlamaların, feil növlərinin, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin, bağlayıcı və ara sözlərinin, köməkçi nitq hissələrinin funksiyası xeyli genişlənmişdir; əvəzlilərdə, sifətin dərəcəsində rəng və çalar müxtəlifliyi yaranmışdır. Belə bir dəyişmə və zənginləşməni, müasir dövrdə nitq hissəsinin tutum və ifadə imkanlarının genişliyi-

ni ancaq müqayisə yolu ilə, klassik ədəbiyyatın köməyi ilə öyrənmək olur.

4. Klassik poeziya, dramaturgiya və nəsr dilində sözün düzümü, seçilməsi mətnə daxil edilməsi daha ciddi prinsiplər əsasında aparılırdı. Lakin elə dövr yaranır ki, məsələn, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında adi danışq tərzı hərtərəfli emosionallıq və bədiiliklə birləşir və cümlə üzvlərinin sırası tez-tez pozulur. Müasir bədii nəsrdə bu ənənə bütöv şəkildə saxlanılmır, bu cür hallar saf-çürük edilir.

Beləliklə, şeirin, dramın və bədii nəsrin dili yüksək bədiiliyi və zəngin dil faktları ilə başqa mətnlərdən fərqlənir. Dilin tarixini, onun inkişaf mərhələlərini və eləcə də müasir səviyyə mənzərəsini müəyyənləşdirməkdə milli *şifahi* və *yazılı* ədəbiyyat tədqiqat üçün geniş material verir.

Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən, bədii əsərlər ümumxalq dilinin, onun mühüm bir qolu olan ədəbi dilin hər hansı əlamət və keyfiyyətlərini araşdırmaq, xüsusiyyət və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, müqayisə etmək və *öyrənmək üçün mötəbər* mənbələrdəndir.

II FƏSİL

LİŊQVİSTİK TƏHLİL

Hər bir elmdə müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılması üçün təhlilə geniş yer verilir. Mövcud qanunlar, hadisə və proseslər ancaq elmi təhlil əsasında obyektiv şəkildə şərh oluna bilər.

Dilin qanun-qaydalarından bəhs edən dilçilik elmində də təhlil formalarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Belə məqsədlərdən biri də bədii əsərlərin dilini mənimsəməkdə, onu dərinləndirən öyrənməkdə tətbiq olunan *lingvistik təhlildir*.

2.01. LİŊQVİSTİK TƏHLİL VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Lingvistik təhlil termininin ifadə etdiyi anlayış olduqca genişdir. Lingvistik təhlil dedikdə, müxtəlif mövzuya və sahəyə aid olmasına baxmayaraq, hər hansı mətnin dilçilik cəhətdən araşdırılması, elmi süzgəcdən keçirilib ümumi nəticələr çıxarılması nəzərdə tutulur. Təhlil yalnız bədii əsər üzərində aparıldıqda daha da dəqiqləşir, təhlilin sahəsi konkretləşmiş olur. Bu formada iş **bədii mətnin lingvistik təhlili** adlanır. Hər hansı bədii mətn dilçilik baxımından təhlil oluna bilər.

Mətnin lingvistik təhlilinin nə kimi əhəmiyyəti vardır? Təcrübə göstərir ki, tələbələr dil dərslərində dilin nəzəri

məsələlərini mühazirə və dərsliklərdən kifayət dərəcədə öyrənə bilirlər. Lakin dilin praktik cəhətdən öyrənilməsi sahəsində gerilik hiss olunur. Məlum olur ki, müəyyən dil hadisəsinin varlığını, onun əmələgəlmə qanunauyğunluğunu nəzəri cəhətdən şərh etməyi bacaran bir çox tələbələr hər hansı adi dil hadisəsini faktik material əsasında izah etməkdə çətinlik çəkirlər.

Bədii mətnin linqvistik təhlili ali məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinə dair faydalı iş formalarından olub, xüsusi tədris əhəmiyyəti kəsb edir. Belə ki, linqvistik təhlil prosesində auditoriya əsl dilçilik laboratoriyasına çevrilir, dil hadisə və faktları bədii mətn vasitəsilə əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Bu cür linqvistik təhlil dil hadisələri və qanunlarını tələbələrin daha dərindən və möhkəm qavramalarına kömək edir. Burada tələbələrin dil hadisələrini şüurlu mənimsəməsi, onlara yaradıcı yanaşması, müstəqil iş apara bilməsi və s. kimi keyfiyyətlər də həyata keçirilir. Yüksək bədii yaradıcılıq nümunəsi olan hər bir əsər – bədii mətn mürəkkəb hadisələri əks etdirir, rəngarəng xüsusiyyətlərə malik olur. Zəngin keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən belə əsərlərin sosial-ictimai məzmununu, estetik əlamətlərini, bədii xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, ətraflı təhlilini və təsvirini vermək üçün onu dərk etmək, qavramaq lazım gəlir. Təhlilə cəlb edilən əsəri dərk etmək üçün onun linqvistik əsasını təşkil edən hər bir dil vahidini – sözün, ifadənin mənasını, cümlənin ifadə etdiyi məzmunu başa düşmək tələb olunur. Buna görə də mətnin sosial və bədii xüsusiyyətlərini anlatmaqda, onun məzmununu açmaqda linqvistik təhlilin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

S.Vurğunun “Muğan” poemasından aşağıdakı misralara nəzər yetirək:

*Muğan Muğan olsa, biri üç eylər,
Muğan tufan olsa, üçü heç eylər.*

Həmin misralar mənasının dərinliyinə görə aforizm səviyyəsinə qalxmışdır. Burada sözlərin əksəriyyəti məcazi mənada işlənmişdir. S.Vurğun çobanın dili ilə Muğan torpağının barlı-bərəkətli olduğunu, əlverişli iqlim şəraitində bol məhsul götürdüyünü, əlverişsiz iqlim şəraitində isə kənd təsərrüfatına ciddi zərər dəydiyini xatırladır. Təhlil prosesində əvvəlcə bu məna və məzmun dərk edilməli, sonra linqvistik araşdırmalar aparılmalıdır.

Misralardakı “tufan”, “bir” və “heç” sözlərindən başqa, digər leksik vahidlər təkrar olunmuşdur. Belə ifadə tərzii fikri daha da qüvvətləndirmiş, onun emosionallığını, bədii təsirini artırmışdır.

Linqvistik təhlil müxtəlif xarakterdə ola bilər. Təhlil edilən əsərin – bədii mətnin yazılma dövrünün, janr xüsusiyyətinin nəzərə alınması, bədii vasitələrinin, dil hadisələrinin araşdırılması təhlilin xarakterini müəyyənləşdirir. Adətən, mətnin təhlilinə bir neçə mövqedən yanaşmaq olur:

1. ***Ədəbi dilin qrammatik quruluşuna münasibət səpkisində.*** Bu cür təhlildə, uyğun cəhətlərlə yanaşı, bədii mətnin müasir ədəbi dilin morfoloji və sintaktik normalarından necə və nə dərəcədə fərqləndiyi müəyyənləşdirilir.
2. ***Çətin anlaşılan söz və ifadələrin semantik baxımdan izah edilməsi.*** Burada klassik ədəbiyyatın dilində işlənilən mənasını tam və qismən dəyişən leksik və frazeoloji vahidlər, arxaik ünsürlər şərh olunur.
3. ***Lüğəvi vahidlərin estetik mövqedən araşdırılması.*** Məlumdur ki, söz bədii ədəbiyyatda konkret məna ifadə etməkdən əlavə, estetik vəzifə də daşıyır ki, bu da, öz növbəsində, oxucuya emosional təsir bağışla-

yır. Linqvistik təhlildə bu və ya buna bənzər digər məsələlər aydınlaşdırılır. Müşahidələr göstərir ki, tədris prosesində məzmunlu linqvistik təhlillə yanaşı, bəzən formal təhlilə də yer verilir. Formal təhlil, məlum olduğu kimi, dilin hadisə və faktlarını əsərin məzmunundan təcrid olunmuş şəkildə götürmək və “aydınlaşdırmaqdır”. Belə təhlil məqsədsiz, gərəksiz olduğu üçün ona qətiyyənlə əhəmiyyət verib müraciət etmək lazım deyildir.

Bədii parçaların öyrənilməsində məzmunlu təhlil xüsusi yer tutmalıdır. Belə təhlildə, dilçilik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, dil vahidlərini vəhdətdə götürüb hər birini əsərin məzmunundakı yeri və kəsb etdiyi əhəmiyyət baxımından elmi şəkildə aydınlaşdırmaq lazımdır. Məzmunlu linqvistik təhlilin əsasını geniş filoloji izahat təşkil etməlidir.

Linqvistik təhlil bədii əsərin yeganə təhlil forması deyildir. Bədii əsərin təhlili ilə ədəbiyyatşünaslıq da məşğul olur.

2.02. LİŦQVİSTİK TƏHLİLİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ TƏHLİLİ İLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ

Bədii əsərin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilində ümumi və fərqli cəhətlər vardır. Ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər iki elm sahəsinə aid təhlildə obyekt bədii əsərdir. Lakin linqvistik və ədəbi təhlilin məqsəd və vəzifələrinə görə aparılan müşahidə və araşdırma işləri bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Başqa sözlə desək, hər iki təhlilin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır.

Ədəbiyyatşünaslıq təhlilində əsas məqsəd mətni ideya və ədəbi-bədii cəhətdən aydınlaşdırmaqdır. Məsələn, C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində əsas ideya xalqlar

dostluğunun təbliğidir. Ədəbi təhlildə bu ideyanı açmaq üçün pyesin mövzusu, məzmunu, kompozisiyası, süjeti təhlil olunur və oradakı surətlər xarakterizə edilir. Nümunə üçün həmin əsərin qısa təhlilini verək.

Əsər 1931-ci ildə yazılmışdır. Mövzusu iki xalqın, *Azərbaycan və erməni xalqlarının tarixi keçmişindən* götürülmüşdür. Pyesin əsas ideyası xalqlar dostluğunun tərənnümüdür. 1905-ci il hadisələri bu ideyanı əks etdirmək üçün bir tarixi fon kimi götürülmüşdür. Əsərin süjet xəttini 1905-ci ildə Azərbaycanda cərəyan edən mürəkkəb hadisələr – rus çarizminin yeritdiyi siyasət, törətdiyi milli qırğın, Cənubi Qafqaz xalqlarının rus çarizminə qarşı mübarizəsinin daha mütəşəkkil şəkil alması və s. təşkil edir.

C.Cabbarlı general-qubernatorun simasında çar hökuməti casuslarından birinin bədii surətini yaratmışdır (Burada general-qubernator surəti hərtərəfli xarakterizə olunur).

Əsərdə Bakı milyonerlərinin ümumiləşdirilmiş surəti olan Əmiraslan Salamov çar mütləqiyyətinin sadıq nöqəri kimi qələmə alınmışdır (burada Salamov surəti geniş təhlil edilir). Bundan sonra erməni kapitalisti Ağamyan, millətçi burjua ziyalısi Bahadur bəy surətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Volodin və Eyvaz Əsriyan kimi fəhlə surətləri əsərdə inqilabçı fəhlə sinfini təmsil edirlər (burada həmin surətlərin təhlili verilir).

Dramaturq müsbət planda təsvir etdiyi gənc Baxşının timsalında proletar inqilabının həqiqi yolunu tapmaqda çətinlik çəkən bir qrup ziyalının ümumiləşdirilmiş obrazını vermişdir (Burada Baxşı və Sona surətləri təhlil edilir).

“1905-ci ildə” əsəri çoxplanlı bir əsərdir (orada əsərin kompozisiyası araşdırılır, dil haqqında qısaca məlumat verilir).

Ədəbi təhlildə bədii əsərin dilindən bəhs edərəkən ədəbiyyatçı bədii mətnin dilinə “oxunaqlıdır”, “rəvandır”,

“sadədir” sözləri ilə ümumi qiymət verir. Bir az geniş formada isə onu əsərdəki metafor, təşbeh, istiarə, sineqdoxa kimi məcazlar maraqlandırır. Ümumiyyətlə, ədəbi təhlildə dil məsələlərinə ədəbiyyatçının arzu və zövqünə uyğun münasibət bildirilir.

Linqvistik təhlildə isə mətndəki bütün dil vahidləri araşdırılıb öyrənilir. Linqvistik təhlilin əsas məqsədi mətni təşkil edən hər bir dil ünsürünün xüsusiyyətlərini, onların bir-biri ilə əlaqəsini, bədii əsərdə məzmununa necə xidmət etdiyini aydınlaşdırmaq, qiymətləndirməkdir.

Linqvistik təhlil və ədəbiyyatşünaslıq təhlili arasında əlaqə, münasibət necə olmalıdır? Hər iki elm sahəsində yüksək səviyyədə təhlil aparmaq üçün bu təhlil formaları arasında möhkəm əlaqə olmalıdır. Təhlil prosesində bu iki elm sahəsinin tələbinə əsaslanmadıqda, bunları bir-birindən təcrid etdikdə tədqiqat işi əhəmiyyətsiz, faydasız zəhmətə çevrilə bilər.

2.03. DİLİN BÜTÜN SİSTEMİNƏ AİD LİŒVİSTİK TƏHLİL APARILMASI

Dilçilikdə belə bir aksiom vardır ki, dil sistemlər sistemidir. Yəni dilin quruluşu müxtəlif sistemlərdən ibarətdir. Dildə səslər, sözlər, ifadələr, cümlələr və bunlara aid hissələr sistemlər formasında mövcuddur.

Bədii mətnin linqvistik təhlili tarixindən aydın olur ki, bəzi dilçilər dilin ancaq leksik və qrammatik sisteminin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Dilçiliyin ayrı-ayrı şöələrinin obyektı olan bir çox sahələr isə kölgədə qalmış və nəticədə mətnin dili lazımı səviyyədə deyil, birtərəfli öyrənilmişdir.

Bədii mətnin linqvistik təhlili zamanı dilin bütün sistemi əhatə olunmalıdır. Dil sistemlərinin ayrı-ayrılıqda nə

kimi əlamət və keyfiyyətə, imkana malik olduğu mətn üzərində əyani nümayiş etdirilməlidir. Belə olduqda tələbənini dilə marağı artır, biliyi daha da dərinləşir.

Dil sisteminə dair linqvistik təhlil iki cür aparılır: xüsusi linqvistik təhlil və ümumi linqvistik təhlil.

Xüsusi linqvistik təhlil prosesində hər hansı bədii mətnə müəyyən dil hadisəsi, müəyyən konkret sistem araşdırılır, onun müxtəlif variantları, yaranma yolları və s. aşkar edilir. Bu cür linqvistik təhlildə fonetik hadisələr, ayrı-ayrı nitq hissələri, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri, nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalar, sözün quruluşu, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər, cümlə, cümlənin növləri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və s. mövzular məqsəd kimi qarşıya qoyula bilər. Şübhəsiz, bu cür xüsusi linqvistik təhlil prosesində ayrı-ayrı dil hadisələri bir-biri ilə vəhdətdə götürülməli və müqayisəli şəkildə izah edilməlidir.

Ümumi linqvistik təhlildə isə hər hansı bədii mətn fonetik, leksik, semantik, frazeoloji və qrammatik baxımdan araşdırılır, bunlar arasındakı münasibət, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri, xüsusiyyətləri meydana çıxarılır. Bütün bunların nəticəsində tələbələrin nəzəri linqvistik görüşləri, praktik bacarıqları daha da təkmilləşir.

III FƏSİL

LİŊVİSTİK TƏHLİLİN KONKRET PRİNSİPLƏRİ

Mətnin linqvistik təhlili prinsipləri və bu prinsiplərin kəmiyyəti, xarakterik cəhətləri müasir dilçilik elminin ən mürəkkəb məsələlərindəndir. Bir problem kimi hələ bu sahədə ümumməqbul fikir formalaşmamışdır və mübahisələr davam etməkdədir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, mətnin linqvistik təhlili ümumi dilçiliyin prinsiplərinə əsaslanır, oradan istiqamət alır. Bununla bərabər, bir sıra konkret linqvistik prinsiplər də meydana gəlmişdir ki, təhlil prosesində onlardan da istifadə olunur. Elmi-metodiki ədəbiyyatda prinsiplər müxtəlif miqdarda göstərilir. Bəziləri dörd, bəziləri isə daha çox prinsip olduğunu qeyd edirlər.

Linqvistik təhlilin prinsipləri özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir və aşağıdakılardan ibarətdir.

3.01. TARİXİLİK PRİNSİPİ

Linqvistik təhlilin başlıca prinsiplərindən biri tarixilikdir. Elmi təhlildə bu prinsip xüsusi mövqeyə malikdir. Məlumdur ki, dil inkişaf edən ictimai-tarixi hadisədir. O öz inkişafı prosesində az-çox bütün komponentləri üzrə dəyişikliklərə uğrayır və həmin dəyişikliklərin izləri bu və ya digər mətnə (elmi, bədii, publisistik və s.) qalır. Bu cür fərqli cəhətlər, dəyişikliklər ancaq tarixi mövqedən

doğru və düzgün öyrənilə bilər. Elə buna görə də tarixilik prinsipi linqvistik təhlil zamanı hər hansı bir əsərin aid olduğu konkret tarixi dövrü və onun dil xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Məsələn, əgər M.F.Axundovun əsərlərindən seçilmiş mətn linqvistik təhlilə cəlb edilmişsə, həmin mətnin dilinə müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından deyil, XIX əsr ədəbi dili baxımından yanaşmaq vacibdir. Nümunə üçün “Hekayəti-xırsı-quldurbasan” (1852) əsərindən götürülmüş aşağıdakı parçaya nəzər yetirək.

“Pərzad: – Neyləyim, yazını pozmaq olmaz. Əlbət, mənim də qabağıma belə yazılmışmış ki, gərək mən təcik arvadı olaydım.

Bayram: – Yəni nə dərdidir? Təcikə arvad olmaqdan, özünü bu gölə tullayıb boğulsan, yey deyilmi?

Pərzad: – Əlbəttə, yüz qat boğulmağım Tarverdiyə arvad olmaqdan *yeydir*. Səndən çəkinirəm. Əgər sən rüsxət versən, bu gün bu dərd ilə özümü sağ qoymaram”.

Göründüyü kimi, bu nümunədə müasir ədəbi dil baxımından bir sıra fərqlər, o cümlədən leksik fərqlər vardır. Mətndəki “yey” sözü XIX əsr üçün adi, müasir dil baxımından köhnəlmiş sözdür. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərə aid bədii mətnlər məhz bu prinsip nəzərdə tutulmaqla təhlil edilməlidir.

3.02. ARDICILLIQ PRİNSİPİ

Düzgün təşkil olunmuş linqvistik təhlilin əsas prinsiplərindən biri də ardıcılıqdır. Bu prinsip dil hadisələrinin sistem şəklində izlənməsini tələb edir. Belə ki, nəzəri ədəbiyyatda, mülahizələrdəki ardıcılıq bu prosesdə də gözlənilir. Məsələn, dilin fonetik sisteminə dair elmi məlumat əvvəlcə fonemlər, sonra fonetik qanunlar və digər

hadisələr üzrə verildiyi üçün təhlil də buna müvafiq qurulmalı olur. Nümunəyə nəzər yetirək:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi.
Gül bitdiyi laləzar gəldi.
Quşlar qamusi fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü. (Xətai)*

Burada əvvəlcə fonemlər **q** – **h** diqqəti cəlb edir. Bu hadisənin səbəbi şərh olunduqdan sonra açıq və qapalı hecalar, sözlərdəki vurğu və s. təhlil olunur.

Ümumiyyətlə, irihəcmlı mətnlərdə də dil hadisələrinin bu cür ardıcılıqla təhlil olunması məqsəduyğundur.

Linqvistik təhlil təcrübəsi göstərir ki, ardıcılığa əməl olunmadan aparılan təhlilin linqvistik xarakteri təhrif edilir və qarşıya qoyulan məqsəddən müəyyən mənada uzaq düşülür. Lakin təhlildə ardıcılığa xüsusi yer verildikdə tələbələrin linqvistik bilikləri daha da sistemləşir, onlarda hər hansı dil hadisəsinə daha diqqətlə yanaşmaq bacarığı formalaşır. Beləliklə, tələbə istər-istəməz müşahidə etdiyi dil hadisələrini mühazirə və dərsliklə öyrəndikləri ilə müqayisə edir, qarşılaşdırır və nəticələr çıxarır.

3.03. DƏQİQLİK PRİNSİPİ

Mətnin linqvistik təhlili həmişə elmi-nəzəri müddəalara əsaslanmalıdır. Təhlilin elmi xarakter alması üçün hər bir faktın dəqiq və düzgün təhlilinə diqqət yetirilməlidir. Müşahidələr göstərir ki, tələbələr bəzən omonim şəkilçiləri, yaxud omofomları düzgün ayırd etməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, “Evin tinində maşın dayanmışdır” cümləsində “ev” sözünə artırılan *-in* şəkilçisi ilə “tinin” sözün-

dəki *-in* hissəciyini ayırd edərkən səhvə yol verirlər. Bu zaman hal və mənsubiyyət şəkilçiləri, səs artımı haqqında mövcud elmi-nəzəri məlumatları xatırlatmaq lazımdır. Onda tələbəyə aydın olar ki, “ev” sözündəki *-in* yiyəlik hal şəkilçisidir, “tinin” sözündə isə *-i* mənsubiyyət şəkilçisi, *-n* bitişdirici samit, *-də* yerlik hal şəkilçisidir. Onlar bilməlidir ki, bir sözdə heç vaxt iki hal şəkilçisi ola bilməz. Bu tipli çoxlu misallar vermək olar.

Klassik ədəbiyyatdan seçilmiş bədii mətnlərin linqvistik təhlilində elmi dəqiqlik və düzgünlüyə daha ciddi fikir vermək lazımdır. Çünki həmin mətnlərdə müasir ədəbi dil baxımından fərqli fonetik xüsusiyyətlərə, qrammatik konstruksiyalara rast gəlinir, onları düzgün müəyyənləşdirmək və elmi cəhətdən əsaslandırmaq, şübhəsiz, linqvistik təhlilin səmərə və keyfiyyətini yüksəldir.

3.04. ƏSƏRİN İDEYA VƏ MƏZMUNU İLƏ ONUN DİLİNİN VƏHDƏTDƏ GÖTÜRÜLMƏSİ PRİNSİPİ

Bu prinsip əsərin məzmunu ilə onun dilini vəhdətdə götürməyi tələb edir. Əsərin dilinin təhlilində müsbət nəticə əldə etmək üçün onun ideya və məzmununun nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Məlumdur ki, yazıçı həmişə əsərin ideya və məzmununa uyğun bədii forma seçir, dilin fonetik sistemindən, onun lüğət tərkibi və qrammatik quruluşundan məqsədə uyğun şəkildə istifadə edir, hər bir mövzunun məzmununa münasib dil vahidləri seçib işlədir. Bu baxımdan A.Səhhətin (1909) şeirinə nəzər yetirək:

*Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.*

*Məni xəlq eyləmiş əvvəlcə Xuda,
 Sonra vermiş vətənim nəşvü nüma.
 Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
 Vətəni, mənəcə, unutmaq nə demək?!
 Anadır hər kişiyə öz vətəni,
 Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
 Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
 O mənim sevgili cananım olub,
 Şaxlaram gözlərim üstə onu mən.
 Ölərəm, əldən əgər getsə vətən.
 Vətənin neməti nisyan olmaz,
 Naxələflər ona qurban olmaz.
 Vətən əcdadımızın mədfənidir.
 Vətən övladımızın məskənidir.
 Vətəni sevməyəm insan olmaz.
 Olsa, ol şəxsədə vicdan olmaz.*

Vətənə məhəbbət mövzusunda yazılmış bu şeirdəki “könlümün sevgili məhbubu”, “anadır”, “bəsləyib sinəsi üstündə”, “o mənim sevgili cananım olub”, “şaxlaram gözlərim üstə”, “əcdadımızın mədfənidir”, “övladımızın məskənidir” və s. kimi söz və ifadələr, cümlələr güclü məhəbbət hissi aşılaman dil vahidləridir. Şair insanın gözəl keyfiyyətlərindən olan vətən məhəbbətini ana məhəbbəti ilə birləşdirmiş, ana dilinin seçmə ifadəlilik vasitələrindən istifadə etməklə öz hislərini çox dolğun və təsirli ifadə edə bilmişdir.

Yaxud, M.Hüseynin neft mövzusunda yazdığı “Abşeron” romanının lüğət tərkibində neft sənayesinə aid çoxlu xarakterik söz və ifadələr işləndiyi kimi, Ə.Əbülhəsənin müharibə mövzusunda “Dostluq qalası” əsərində də hərba aid səciyyəvi dil vahidlərindən bol-bol istifadə olunmuşdur. Bütün bunlar vacib dil vasitələri kimi həmin əsərlərin yaranmasında xüsusi rola malik olub, onların mövzu

ilə bağlı orijinallığını şərtləndirən əsas əlamətlərdəndir. Buna görə də linqvistik təhlildə bədii əsərin məzmunu ilə dilinin vəhdəti, bölünməzliyi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, əvvəlcədən əsərin ideya və məzmunu ilə tanış olmadan onun üzərində linqvistik təhlil aparmaq düzgün deyildir. Bədii əsərin məzmunu aydınlaşdıqdan sonra onun üzərində hansı istiqamətdə linqvistik təhlil aparmaq lazım gəldiyi də müəyyənləşir.

3.05. MƏTNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI PRİNSİPİ

Müşahidələr göstərir ki, mətnin linqvistik təhlilində bu prinsipin tələblərinə çox vaxt lazımı əhəmiyyət verilmir. Deməliyə ki, bədii əsərin dili təhlil edilərkən mütləq onun janrı, forma və quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, buradakı səciyyəvi cəhətlərin fərqləndirilməsindən çıxış edilməlidir.

Nəsr dili sərbəst nağıl, təhkiyə dilidir. Nəzmdə isə vəziyyət başqadır, mürəkkəbdir. Burada adi qrammatik qayda-qanunlardan, üslub xüsusiyyətlərindən başqa xüsusi şərtlər də tələb olunur. Yəni nəzmdə nitqin məzmun, məna keyfiyyətləri ilə yanaşı texniki cəhətdən müəyyən şərtlər vardır. Birinci misranın quruluşu, texnikası, söz və ifadələrin tərkibi həcm etibarilə nə şəkildədirsə, sonrakı misranın quruluşunda da bu cür cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar dilin lüğəvi vahidi olan sözlərlə əmələ gəlir. Ona görə də istər-istəməz sözlər müxtəlif linqvistik əməliyyatlara məruz qalır.

Şeir dili ən zəngin bədii dil sayılır. Burada sözlər xüsusi diqqətlə seçilir, daha yığcam, daha mənalı, daha təsirli

ifadələr yaradılır. Söz və ifadələrin yalnız məna məzmununa nox, ahənginə, musiqiliyinə də fikir verilir.

Azərbaycan şeirinin müxtəlif janrları mövcuddur: bəyati, ağı, layla, qoşma, qəzəl, məsnəvi, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, himn və s. Təhlil prosesində bədii əsərin lirik növünə məxsus olan bu janrların hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmalıdır.

Epik əsərlər də müxtəlif janrlara malikdir: hekayə, povest, roman, oçerk, xatirə ədəbiyyatı və s. Şübhəsiz, bu janrların özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Hekayə kiçik həyat lövhələrini əks etdirdiyindən dil-nitq sistemi də əhvalatların səciyyəsinə uyğun olaraq məhdud olur. Romanda isə böyük həyat lövhələri təsvir edilir. Yazıçı bu nəhəng həyat lövhələrini təsvir edərkən mütləq sözlərin müxtəlif məna variantlarını axtarmalı olur, dildə mövcud olan müxtəlif qrammatik vasitələrdən aparıcı şəkildə istifadə edir. Buna görə də epik janrların hər birinin öz spesifik xüsusiyyətləri meydana çıxır.

Dram əsərləri lirik və epik əsərlərdən məzmun və forma cəhətdən fərqləndiyi kimi, dilinə görə də səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Dram əsərləri səhnə ilə, bilavasitə tamaşaçı ilə bağlı olduğuna görə dramaturq əsərin dilini daha diqqətlə cilalayır. Çünki dram dili nə qədər obrazlı, emosional olmalıdırsa, bir o qədər də sadəliyi, yığcamlığı ilə seçilməlidir. Əgər dram əsərinin dili bu keyfiyyətlərə malik deyildirsə, onda onu tamaşaçı başa düşməz.

Dramatik növün aşağıdakı janrları mövcuddur: faciə, komediya, dram, melodrama, libretto, ssenari və s. Bunların da hər biri spesifik dil xüsusiyyətləri kəsb edir.

Deməli, linqvistik təhlildə mətnin janr xarakteristikası verilməli və onun xüsusiyyətləri prosesdə vacib cəhətlərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

3.06. MƏTNDƏ DİL FAKTİNİN ÜMUMXALQ VƏ YA YAZIÇIYA AİD OLDUĞUNU MÜƏYYƏN ETMƏK PRİNSİPİ

Bədii mətnin linqvistik təhlilinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yazıcının fərdi dil və üslubunu aşkar çıxarmaqdır. Təhlildə fərdi müəllif və ümumdil faktlarının dəqiq fərqləndirilməsinin xüsusi linqvistik əhəmiyyəti vardır. Əvvəla, bunun nəticəsində hər bir yazıcının, şairin ədəbi dilin inkişafında xidməti, yaradıcılığının fərdi xüsusiyyətləri aşkar edilir. İkincisi, dilin leksikasında ümumxalq dilinə məxsus söz və ifadələrlə ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən yaradılmış söz və ifadələrin sərhədi müəyyənəndirilir. Bu cür əhəmiyyətli linqvistik araşdırma hər bir təhlil dərində özünə geniş yer tapmalıdır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, R.Rza kimi ustad sənətkarlarımızın əsərlərini bu cəhətdən təhlil etdikdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bugünkü səviyyəyə gəlib çatmasında onların misilsiz xidmətlərinin şahidi oluruq.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, linqvistik təhlil üçün yuxarıdakı prinsiplərin hər biri olduqca vacibdir. Lakin bu cəhət prinsiplərin vəhdətini, əlaqə münasibətini pozmamalı, göstərilən prinsiplərin vəhdəti təhlil əməliyyatında əsas meyar olmalıdır.

IV FƏSİL

LİŊVİSTİK TƏHLİLİN ÜSUL VƏ METODLARI

Bədii mətnin linqvistik təhlili fənninin ümumi fəlsəfi əsasını maddi və ictimai varlığın bütün hadisələrinin inkişafda, bir-biri ilə əlaqədə olduğuna əsaslanmaq təşkil edir. Buna uyğun olaraq hər bir dil faktı dəqiqlik əsasında aydınlaşdırılmalı və obyektiv qiymətləndirilməlidir. Belə ki, ayrı-ayrı dil hadisələri şərh olunarkən onların əmələ gəlməsini təsadüflə deyil, müəyyən bir zərurətlə, dialektik inkişafı ilə bağlamaq vacibdir. Çünki dil cəmiyyətdən kənar da yaranmır, fəvqəlbəşər xarakter daşımır. O, cəmiyyətin özü ilə bərabər inkişaf edir, zənginləşir. Məsələn, hal şəkilçiləri, söz birləşmələri və s. kimi qrammatik vasitə və vahidlərin Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərindəki variantlarla fərqi həmin dialektik inkişafı ilə bağlıdır. Şübhəsiz, linqvistik təhlil prosesində müəllim tələbələrini bu istiqamətə yönəltməlidir.

4.01. BƏDİİ MƏTNİN TƏHLİLİNDƏ KONKRET DİLÇİLİK METODLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Dilçilik elminin bir neçə xüsusi metodu vardır. Həmin metodlar, əsasən, bunlardır: təsviri metod, tarixi metod, müqayisəli metod, qarşılaşdırma metodu, kəmiyyət metodu, areal metod, üslubi metod. Göstərilən metodlarla

bərabər dliçilikdə başqa elmlərin metodlarından da geniş istifadə olunur.

Dilçiliyin hər bir metodu bir neçə üsuldən ibarət olur. Bu üsullar tədqiqatın mövzusu, təhlilin sahəsi ilə əlaqədar müəyyənləşdirilir¹.

Bədii mətnin linqvistik təhlilində bədii əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün müvafiq konkret üsullar seçib müəyyənləşdirmək mühüm məsələlərdən biridir. Məsələn, təhlil-tərkib, müqayisə-qarşılaşdırma, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə üsullarından linqvistik təhlil prosesində tez-tez istifadə edilməlidir. Hər bir dil faktının mahiyyətinin açılmasında təhlil-tərkib üsulu mühüm rol oynayır. Bu üsulla dil hadisələri fikrən tərkib hissələrinə parçalanır və ayrılıqda öyrənilir. Məsələn, bədii mətndəki hər hansı bir söz ümumi leksik vahid olsa da, onun ayrılıqda nə kimi fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər kəsb etməsi bu üsul vasitəsilə aşkar edilir. Təhlil-tərkib üsulundan istifadə edilərkən ayrı-ayrı dil hadisələri fikrən birləşdirilir. Məsələn, bədii mətndə qarşıya çıxan hər hansı bir nitq hissəsinin bütün qrammatik əlamətləri müəyyənləşdirilir.

Müqayisə üsulu vasitəsilə dil hadisələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər tapılır. Məsələn, bədii mətndə qarşıya çıxan feili sifətin feildən düzələn sifətlə oxşar və fərqli cəhətlərini təhlil prosesində aydınlaşdırmaq həmin qrammatik dil hadisələrinin daha mükəmməl mənimsənilməsi ilə nəticələnir.

Hər hansı dil hadisəsi mühüm və qeyri-mühüm əlamətlərə (xüsusiyyətlərə) malik olur. Məsələn, sifətin mühüm əlaməti onun dərəcələrə görə dəyişməsidir; qeyri-mühüm əlaməti (xüsusiyyəti) isə cəm, mənsubiyyət, hal,

¹ Afad Qurbanov. Dilçiliyin metodları. Bakı, 1978.

xəbərlik və s. şəkilçiləri qəbul etməsidir. Linqvistik təhlildə bu mühüm və qeyri-mühüm əlamətlərin aşkar edilməsi mücərrədləşdirmə üsulu ilə əldə edilir.

Hər hansı bədii mətndə təsadüf edilən dil hadisəsi müəyyən əlamətinə görə başqa dil hadisəsinə yaxın və ya uzaq olur. Təhlil prosesində bu cəhətlər əməliyyat əsasında ümumiləşdirmə üsulu vasitəsilə aydınlaşdırılır.

4.02. LİŦVİSTİK ELMİ MÜŞAHİDƏ ÜSULU

Hər bir tədqiqat müşahidədən başlanır. Dilin müxtəlif sahələrinə aid fərqlənən, seçilən cəhətlər ilk baxışdan oxucunun diqqətini cəlb edə bilər. Lakin tədqiqatçı müasir ədəbi dil normalarından cüzi fərqlənən cəhətləri belə dilçilik baxımından müşahidə etməyi bacarmalıdır.

Linqvistik tədqiqat prosesində müşahidəçi hadisələri görüb seçməklə yanaşı, bir-birindən ayırd etməyi, onların yaranma səbəbini və sairini bilməlidir.

Düzgün və elmi müşahidə bədii mətnin linqvistik təhlili üçün başlıca şərtlərdəndir.

4.03. ÜSLUBİ EKSPERİMENT ÜSULU

Bədii mətnin linqvistik təhlilinin başlıca üsullarından biri hər hansı mətn üzərində üslubi eksperiment aparmaqdan ibarətdir. Bu üsulun məqsədi bu və ya başqa yazıçı və ya şairin dil vasitələrindən nə dərəcədə düzgün istifadə edə bildiyini aydınlaşdırmaqdır.

Məlumdur ki, eksperimentdən təbiət elmlərinə dair tədqiqatlarda daha geniş istifadə olunur. Humanitar

elmlərdə, o cümlədən dilçilikdə aparılan eksperiment heç də həmin elmlərdəki üsulun eyni deyildir. Burada xüsusilə bədii mətnin linqvistik təhlili zamanı aparılan eksperiment dilçiliyin tələblərinə əsaslanır. Dilçilik eksperimentində bir misra, yaxud cümlə götürülür. Həmin dil vahidlərindəki ünsürlər bir-bir başqası ilə əvəz edilir. Əvəzətmə zamanı hər hansı bir dil ünsürü müəllifin işlətdiyindən daha yaxşı yerinə düşdükdə müsbət, əksinə olan hal isə mənfi kimi qeydə alınır. Beləliklə, eksperiment aparan tədqiqatçı bu üsulla şair və yazıçının sözdən, ifadədən, ümumiyyətlə dil vasitələrindən yerli-yerində, bacarıqla istifadə etməsinin səviyyəsini aydın müəyyənləşdirə bilir.

4.04. ƏSƏRİN VARIANTLARINI MÜQAYİSƏ ETMƏK ÜSULU

Bədii mətnin xüsusiyyətlərinin açılmasında istifadə edilən faydalı üsullardan biri müəllifin yaratdığı variantları müqayisə etmək, oradakı dəyişiklikləri üzə çıxarıb elmi süzgəcdən keçirməkdir. Belə istiqamətdə aparılan təhlildə müəllifin dil vahidlərinə münasibəti aydın olur, onun söz üzərində işləmək bacarığı, sözdən istifadə sənətkarlığı aydın şəkildə meydana çıxır. S.Vurğunun 1938-ci ildə yazmış olduğu "Vaqif" pyesinin ilk və son variantlarını müqayisə edək.

“Vaqif” pyesinin
variantlarında (1938)

“Vaqif” pyesinin
1955-ci il nəşrində

1

2

Leksik cəhətdən

1. *Qabalıqlar*

(get-gedə sıxlaşır bu qabalıqlar)

1. *Qayalıqlar*

(get-gedə sıxlaşır bu qayalıqlar)

2. *Qasidlər*

(Qasidlər gözləyir, tez yola salın)

2. *Elçilər*

(**Elçilər** gözləyir, tez yola salın)

3. *Vəznəli*

(O **vəznəli** çuxası)

3. *Baftalı*

(O **baftalı** çuxası)

4. *Şirnikərək*

(Xuraman – **şirnikərək**)

4. *Xoşlanaraq*

(Xuraman – **xoşlanaraq**)

5. *Dövlətdən*

(**Dövlətdən** qalmışdı bircə inəyim)

5. *Var-yoxdan*

(**Var-yoxdan** qalmışdı bircə inəyim)

6. *Axşam*

(Onu da bu **axşam** zorla aldılar)

6. *Gecə*

(Onu da bu **gecə** zorla aldılar)

7. *Fikrin*

(Di görək, neyləyək, nə **fikrin** var)

7. *Tədbirin*

(De görək, neyləyək, nə **tədbirin** var)

8. *Vaqiyə, qəribə*

(Bu gecə **qəribə** bir vaqiyə gördüm)

8. *Yuxu, qorxunc*

(Bu gecə **qorxunc** bir **yuxu** gördüm)

9. *Qızmış*

(Buna acıqlanıb **qızmış** hökmdar)

9. *Zalım*

(Buna acıqlanıb **zalım** hökmdar)

10. Qulluq

(**Qulluq** sizinkidir, möhtərəm ağa)

10. Buyruq

(**Buyruq** sizinkidir, möhtərəm ağa)

11. Ayıltdı

(Oğlum! Lap **ayıltdı** o mahnı məni)

11. Oyatdı

(Oğlum! Lap **oyatdı** o mahnı məni)

12. Başlar

(Görürsən? Barmaqlar, **başlar**, ayaqlar)

12. Kəllələr

(Görürsən? **Kəllələr**, əllər, ayaqlar)

13. Bələnsin

(Qoy qana **bələnsin** güllər, çiçəklər)

13. Boyansın

(Qoy qana **boyansın** güllər, çiçəklər)

14. Danış

(Gəl məndən gizlətmə, **danış** aşkar)

14. Söylə

(Gəl məndən gizlətmə, **söylə** aşkar)

15. Ordular

(Şeypur çalır **ordular**)

15. Qoşunlar

(Şeypur çalır **qoşunlar**)

16. **Qəlbim** alacaqdır bir yeni qüvvət.

16. **Qoy alsın** ürəyim bir yeni qüvvət.

17. **Ən geniş** köüllər, yetkin ağıllar.

17. **Ən böyük** ürəklər, yetkin ağıllar

18. Sabah **gün çatlayıb** görünən zaman

18. Sabah bu dağlara **gün doğan** zaman

19. **Soxulmaq istəyir** Azərbaycana

19. **İndi də göz dikib** Azərbaycana

Qrammatik cəhətdən

20. -yən (Bir qonaq görməyən bu səssiz bucaq)	20. -miş (Bir qonaq görməmiş bu səssiz bucaq)
21. -dır (Bu xan bir ilandır , saray yuvası)	21. -miş (Bu xan bir ilanmış , saray yuvası)
22. -yıb (Daşdan yararmayıb , ətdəndir ürək)	22. -miş (Daşdan yararmamış , ətdəndir ürək)
23. -ıq (Elə şirin-şirin danışıqın var)	23. -maq (Elə şirin-şirin danışmağın var)

Leksik vahidlərə nəzər yetirək. Yeddinci misalda “fikir” sözü “tədbir” sözü ilə əvəz edilmişdir. Burada şairin məqsədi həmin söz vasitəsilə daha geniş məna ifadə etməkdir. Belə ki, “tədbir” sözü “fikir” anlayışını ifadə etməklə yanaşı, əlavə məna çaları da bildirir. Deməli, “tədbir” sözü həmin mətnə məna tutumuna görə daha genişdir. Məhz elə buna görə də bu söz “fikir” əvəzinə mətnə daxil edilmişdir.

Frazeoloji vahidlərin dəyişdirilməsində də mənanın dəqiqləşdirilməsi, daha təsirli və əhatəliliyi diqqət mərkəzində olmuşdur. “Ən geniş könüllər” əvəzinə “ən böyük könüllər” (17) ifadəsində “*geniş*” sözünün “*böyük*” sözü ilə əvəz edilməsi nəticəsində məna genişləndirilmişdir. Məlumdur ki, geniş könül çox adama, lakin böyük könül nadir adamlara, məşhur şəxsiyyətlərə aid olur.

Qrammatik formaların dəyişdirilməsinin də məqsədi aydındır. Belə ki, nümunələrdə *-yən* əvəzinə *-miş* (20), *-dır* əvəzinə *-miş* (21) işlənilməsi başqa cəhətlərlə yanaşı, şeir

riyyəti, emosionallığı daha da qüvvətləndirməyə xidmət etmişdir.

Ümumiyyətlə, əsərin variantları üzərində aparılan iş müəllifin sözdən, ifadədən istifadə ustalığını açmağa kömək etməlidir. Belə təhlildə də müasir ədəbi dilin normaları əsas meyar olmalıdır.

4.05. YAZIÇININ DİL HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI ÜSULU

Bədii mətnin linqvistik təhlili təcrübəsi göstərir ki, bu və ya başqa bir yazıçının əsərinin dili təhlil olunarkən onun dil və üslub məsələlərinə dair söylədiyi fikirləri əlaqədar şəkildə xatırlamaq əhəmiyyətlidir¹. Görkəmli şair və yazıçılar, ümumiyyətlə, dil, onun gözəlliyi, təsir gücü və digər keyfiyyətləri haqqında qiymətli fikirlər, mülahizələr irəli sürürlər. Bu mülahizələr müəllifin təhlil olunan əsərlərinin dilinin daha yaxşı mənimlənilməsinə istiqamət verir. Bundan əlavə, belə nəzəri informasiyalar yazıçının sözə necə yanaşdığı, ona hansı üsullarla bədii rəng verdiyi, elmi müddəası ilə əməli fəaliyyətinin nə dərəcədə vəhdət təşkil etdiyini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bir sıra şair və yazıçının dilə dair mülahizələri filoloji cəhətdən işlənilib sistemə salınmalıdır. Bu sahədə bəzi işlər görülmüş, M.F.Axundov, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqalarının dilə dair fikirləri tədqiq olunmuş, məqalə və kitabça halında çap edilmişdir².

¹ Qurbanov A.M. Bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsinə dair. "Azərbaycan məktəbi". №1, 1964.

² Bax: Cahangirov M. Dil məsələləri haqqında M.F.Axundovun fikirləri. "Azərbaycan" jurnalı, № 4, 1953; Dəmirçizadə Ə.M. C.Cabbarlının dilə aid fikirləri, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, № 8, 1952; Qurbanov A. Səməd Vurğun bədii əsərlərin dili və üslubu haqqında, Bakı, 1961; Seyidov Y. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı, 1977 və s.

Mətnin linqvistik təhlilinin məzmunlu təşkil edilməsi üçün bu növ materiallardan yerli-yerində istifadə olunmasına geniş yer verilməlidir.

4.06. NƏZƏRİ LÜĞƏTLƏRƏ İSTİNAD ETMƏK ÜSULU

Bədii parçanın təhlilində təsadüf edilən fərqli leksik vahidləri aydınlaşdırmaq, onların qohum dillərə aid olduğunu müəyyənləşdirmək, beynəlxalq söz və terminlərin semantikasını açmaq və s. üçün nəzəri və praktik lüğətlərə müraciət etmək lazım gəlir. Bu zaman aşağıdakı lüğət növlərindən istifadə edilir: *izahlı lüğət, qədim türk lüğəti, orfoqrafiya lüğəti, terminlər lüğəti, ikidilli və çoxdilli lüğət, orfoepiya lüğəti, frazeoloji lüğət, dialektoloji lüğət* və s. Yaxşı olar ki, bu lüğətlərin hər birindən 5-10 nüsxə auditoriya və ya kafedrada saxlanılsın. Auditoriyada saxlanılması daha məqsədəuyğundur. Çünki gözlənilmədən linqvistik təhlil prosesində hər hansı lüğətdən istifadə etmək zərurəti meydana çıxır. Eyni vaxtda bir neçə lüğətdən istifadə etmək mümkündür, yaxud eyni vaxtda bir lüğətdən bir neçə leksik vahid haqqında məlumat almaq olar.

V FƏSİL

LİŊVİSTİK TƏHLİLİN TEXNİKASI

Ali məktəb təlimində linqvistik təhlilin texnika və metodikası haqqında indiyədək əsaslı fikir söylənilməmişdir. Buna görə də “Bədii mətnin linqvistik təhlili” dərslərində hər müəllim tələbələrin dil hadisələrini sistemli və şüurlu şəkildə müşahidə etmələrinə, onları hər hansı bədii mətndən seçib aşkara çıxarmalarına, ümumiyyətlə, dilimizin qanunauyğunluqlarını dərindən mənimsəmələrinə əsaslı kömək göstərə bilmir. Əslində, linqvistik təhlil dərslərində tələbələrin dilçi-filoloq, müəllim kimi bütün bilik və bacarıqları üzə çıxmalı, bu sahədə çatışmazlıq varsa, həmin dərslərin köməyi ilə aradan qaldırılmalıdır. Bunu həyatımızın bugünkü səviyyəsi tələb edir. Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətlərində müəllim kadrlarının hazırlanmasını xeyli yaxşılaşdırmaq tələb olunur, gələcək müəllimlərə, tərbiyəçilərə ən müasir biliklər və yaxşı əməli hazırlıq vermək tövsiyə edilir.

Hər bir elmin tədqiqat metodikası olduğu kimi, bizcə, linqvistik təhlilin aparılması texnikasına dair müəyyən metodik qaydalar da müəyyənləşdirilməlidir. Ancaq bu yolla linqvistik təhlil dərslərinin səmərə və keyfiyyətini yüksəltmək mümkündür.

Dərs prosesində dilçi müəllimlər linqvistik təhlilin texnikasına dair müəyyən olunmuş metodlardan bir etalon kimi istifadə etməlidir. Bu, o demək deyildir ki, müəllim yaradıcı şəkildə müxtəlif təhlil üsul və vasitələrindən

istifadə edə bilməz. Söhbət ondan gedir ki, linqvistik təhlil dərslərinin ümumi istiqaməti, mahiyyəti, aparılma forması prinsip etibarilə eyni şəkildə olmalıdır.

Bədii mətnin linqvistik təhlili mərhələlərlə aparılır. İlk mərhələ təhlilə cəlb edilən əsərin oxunmasının təşkilidir.

5.01. MƏTNİN OXUNMASININ TƏŞKİLİ

Bədii mətnin linqvistik cəhətdən yüksək səviyyədə təhlilini təşkil etməyin əsas şərtlərindən biri onun oxunmasında verilən tələblərə riayət olunmasıdır. Bu tələblərdən biri mətnin hissə-hissə və yavaş-yavaş oxunmasıdır. Təcrübə göstərir ki, mətnin sürətlə oxunması prosesində bu və ya başqa dil faktlarını müşahidə etmək və birini digərindən fərqləndirmək çətinləşir. Çox zaman mətni sürətlə oxumaq nəticəsində məna səhvlərinə yol verilir. Məsələn, S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirindəki aşağıdakı bəndi sürətlə oxumaq nəticəsində səhv məna əmələ gəlir:

*Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan.
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar.*

Burada ikinci misradan sonra nöqtə fasiləsi etmədikdə Astara, Lənkəran, Afrika, Hindistan eyni tipli ictimai quruluşlu ölkə kimi sadalanır və belə çıxır ki, quşlar Afrika və Hindistanla bərabər *Astara və Lənkəranda* da zülm əlindən qurtulub qonaq gəlir. Əslində, həmin bənd iki hissədən ibarətdir.

*Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan.*

Bundan sonra kiçik fasilə ilə o biri misralar oxunur:

*Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar.*

Yaxud:

*Dərdi, qəmi at, keçər,
Dərd olsa qat-qat, keçər.
Sakit dolan, səbr elə,
Ömrün salamat keçər, –*

bayatısının sürətlə və ya yavaş-yavaş oxunması nəticəsində müxtəlif mənalar alına bilər. Şübhəsiz, həmin bayatının təhlilində məqsəd müxtəlif mənalar əmələ gətirmək deyil, həqiqi mənasını düzgün anlamaqla onu linqvistik təhlilə cəlb etməkdir. Birinci misra sürətlə oxunsa, “at” sözündən sonra fasilə edilməsə, “Dərdi, qəmi at, keçər” misrasında at (heyvan) feil yox, isim kimi başa düşülə bilər və tamamilə səhv bir nəticə alınar. Aramla oxunduqda isə (“Dərdi, qəmi at, keçər”) at (tulla) isim yox, feil kimi anlaşılacaqdır. Şübhəsiz, bu, düzgün nəticədir. Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Mətnin hissə-hissə və aramla oxunması prosesində məntiqi vurğudan düzgün istifadə etmək təhlili asanlaşdırır. Məsələn:

*Namərdlə mərdi tanı,
El sevər mərd atanı.*

*Oğul fərsiz çıxanda
Öldürər dərd atanı.*

Burada iki misra ayrı-ayrı məntiqi vurğu ilə oxunur. Birinci misra: “Namərdlə mərdi tanı”, ikinci misra: “El sevər mərd atanı”.

Üçüncü, dördüncü misralar bir məntiqi vurğu ilə oxunur:

*Oğul fərsiz çıxanda
Öldürər dərd atanı.*

Bayatının bu cür hissə-hissə və aramla oxunuşu həm mənasının tam açılmasına kömək edir, həm də onun leksik cəhətdən təhlilini asanlaşdırır.

Şübhəsiz, bu iş üsuluna tələbələr birdən-birə alışa bilmirlər. Buna görə də müəllim aramla oxumağın nümunəsini verməli, bunun tədrisdə əhəmiyyətini izah etməlidir. Ola bilər ki, müəllimin şəxsi oxu nümunəsi də tələbələri qane etməsin. Bu zaman ən əlverişli üsul əvvəlcədən maqnitofon lentinə yazılmış oxu nümunəsinin auditoriyada tələbələrə çatdırılmasıdır. Bizcə, bu, ən səmərəli yol hesab edilə bilər. Təlimdə texniki vasitənin rolunu burada da unutmamalıyıq.

5.02. LİŊQVİSTİK VƏ MƏDƏNİ-TARİXİ KOMMENTARİYA VERMƏK

Bədii əsərlərin təhlilində kommentariyanın iki növündən – formasından istifadə olunur: *linqivistik kommentariya*, *mədəni-tarixi kommentariya*. Bədii mətn üzərində linqivistik təhlil apararkən mənası oxucu tərəfindən dərk edilməyən, müasir ədəbi dil normalarına uyğun gəlməyən, əsərin an-

laşılmasını çətinləşdirən lüğəvi vahidlərə linqvistik kommentariya vermək lazım gəlir. Bu cür lüğəvi vahidlər xüsusi və ümumi sözlərdən ibarət olur.

Tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlərin, yer, heyvan, quş, bitki, planet və s. adları xüsusi sözlər kimi bədii mətndən seçilir və onlara kommentariya verilir. Məsələn, XVII əsr Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndəsi Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poemasında *Adəm, Asaf, Babil, Bəhram, Bilqeyis, Bijən, Boqrat, Harun, Dara, Əbri-Neysan, Ənqa, Ərəstu, Əflatun, Əfrasiyab, Əhriman, Zal, İsa, İsgəndər, İsrafil, Yəqub, Yəcuc-Məcuc, Yunis, Keyxosrov, Gavə, Loğman, Musa, Nərgiz, Nuh, Rüstəm, Səməndər, Səncər, Süleyman, Süheyl, Xosrov, Xızır, Cəmşid, Sahi-Mərdan, Şirin* və s. onomastik vahidlərə rast gəlinir.

Təhlil prosesində bunlara aşağıdakı şəkildə mədəni-tarixi kommentariya vermək məqsədəuyğundur.

“Babil – Qədim Babilistan dövlətinin mərkəzi olub, Gəldanilər tərəfindən əsası qoyulmuşdur. Fərat çayının sahillərində yerləşən bu abad, gözəl şəhər müharibələr nəticəsində dağıdılmış, haqqında yalnız rəvayətlər qalmışdır.

Dara – İrənin qədim Kəyanilər sülaləsinin son hökmdarlarındanıdır. Bizim eradan əvvəl IV əsrdə yaşamış, Makedoniyalı İsgəndər ilə müharibədə öldürülmüşdür.

Nərgiz – çiçək adıdır. Guya bu çiçəyin timsalı olan Nərsis, yaxud Nərgiz bir pərinin çox sevdiyi oğlan imiş. Bütün qızlar Nərgizin eşqilə divanə olurmuş. Yalnız insanlar deyil, pərilər də onun gözəlliyinə heyran imiş. Lakin Nərgiz bunların heç birinə könül vermir. Eko adlı bir pəri Nərgizin eşqindən həlak olaraq daşa çevrilir, ondan yalnız bir səda qalır. Rəvayətə görə, bir gün ırmaqdan su içən Nərgiz suda əksini görür və öz gözəlliyinə heyran olaraq nə edəcəyini bilmir. Suyu atılıb öz əksini qucaqlamaq istərkən boğulur. Eko Nərgizin eşqilə daşa döndüyü kimi, Nərgiz də

öz adı ilə anılan çiçəyə çevrilir. Guya buna görə də Nərgiz çiçəyinin məstedici, uyuducu bir qoxusu varmış.

Səməndər – əfsanəvi quş adıdır. Rəvayətə görə, gözəl rəngi olan bu quşun kəkilində 360 deşik varmış. O, yüksək dağların zirvəsində oturur, ruzigara qarşı bu deşiklərdən səslər çıxarmış. Bu səsləri eşidən quşlar onun ətrafına toplaşar və o da bunları tutub yeyərmiş. Min ilə qədər yaşayan səməndər quşu öləcəyinə yaxın çir-çırpı toplayıb üzərində oturur və həzin-həzin oxuyarmış. Sonra qanadlarını şiddətlə çırparaq çıxardığı qığılımla çir-çırpını alışıdırar və bu surətdə yanıb gedərmiş. Onun külündən bir yumurta hasil olar, içindən özü kimi bir quş balası çıxarmış. Bəzi rəvayətlərə görə, musiqi səməndərin çıxartdığı səslərdən alınmışdır¹.

Mətnə mənası çətin başa düşülən ümumi sözlərdən ibarət lüğəvi vahidlərə də kommentariya vermək lazım gəlir. Məsihinin "*Vərqa və Gülşa*" poemasında və ümumiyyətlə ədəbiyyatımızda külli miqdarda kommentariya tələb edən sözlər vardır ki, təhlil prosesində onlara mütləq izahat verməklə mənanı dərk etmək olar. Bu tipli sözlərin kommentarisində Mahmud Qaşqarlının "*Divani-lüğət-it-türk*" əsərindən, "*Qədim türk lüğəti*"ndən (L., 1967, rusca) və başqa dilçilik lüğətlərindən istifadə etmək olar.

Kommentariyanın hansı formasından istifadə edilirsə-edilsin, onun böyük elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır. Lüğəvi vahidlərə kommentariya verilərkən müəllimin aparıcı rolunu inkar etmək olmaz. Əgər müəllim tələbənin hər hansı bir çətin lüğəvi vahidə kommentariya verməsini diqqətlə izləmir və səhvlərini düzəltmirsə, onda həmin dərstdə səhv linqvistik biliyin yaranmasına şübhə ola bilməz.

¹ Məsihi. *Vərqa və Gülşa*. Azərənşər, Bakı, 1977, s. 261-265.

Ona görə də linqvistik kommentariya verilməsinin öyrənilməsində müəllim xüsusi məsuliyyət daşıyır. Linqvistik təhlilin xarakteri kommentariyadan çox asılıdır. Hətta bəzən bütöv linqvistik təhlil dərsləri kommentari səciyyəsi daşıyır.

5.03. ƏSƏRİN İDEYA-MƏZMUNU HAQQINDA MƏLUMAT VERİLMƏSİ

Aparılan müşahidələr göstərir ki, təhlil prosesinin üçüncü mərhələsində təhlil üçün obyekt götürülmüş bədii əsərin ideya-siyasi məzmunu və onun yaranma tarixi haqqında məlumat verilməlidir. Çünki hər bir bədii əsərin ideya-siyasi məzmununa uyğun forması, dil xüsusiyyətləri olur. Məsələn, Füzulinin məhəbbət mövzusunda yazdığı *“Leyli və Məcnun”* poemasında dil xüsusiyyətləri ilə alleqorik əsərlərinin dil cəhətləri eyni deyildir. Yaxud M.S.Ordubadinin tarixi mövzuda yazılmış romanlarının özünəməxsus forma və dil xüsusiyyətləri, S.Rəhimovun müasir mövzuda yazılmış povest və romanlarının ondan fərqli forma və dil xüsusiyyətləri vardır. Tarixi mövzuda yazılmış əsərlərdə, adətən, dilin leksikasında xüsusi yer tutan tarixizmlər, arxaizmlər, dialektizmlər, habelə dilimizin qədim dövrünə aid fonetik və qrammatik ünsürlərə daha çox rast gəlmək olur. Buna görə də hər bir əsərin ideya-məzmunu təhlildən əvvəl müəyyənləşdirilməlidir. Əsərin yaranma tarixi haqqında söhbət açmaq ona görə vacibdir ki, təhlil prosesindən həmin dövrün dil xüsusiyyətləri nəzəri cəlb etsin. Əks halda müxtəlif qrammatik hadisə və qanunlar bir-biri ilə qarışdırıla bilər və bununla da tələbələrdə yalnız təsəvvür yaranar.

Ona görə də dilçi müəllimlər ancaq öz fənninə qapılıb qalmamalı, ədəbiyyatşünaslıq, əbədiyyət tarixi, tarix və bir sıra başqa elm sahələrinə də aid materialları müntəzəm izləyib mütaliə etməlidir. Dil müəllimi klassik ədəbiyyata dərin-dən yiyələnməli, müasir ədəbi prosesi diqqətlə öyrənməlidir.

Təhlil olunan əsərin ideya-məzmununu haqqında müəllimin verdiyi məlumat yüksək elmi səviyyədə olmalı və tələbələri qane etməlidir.

Məsələn, M.F.Axundovun *“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”* pyesini linqvistik təhlil edərkən ideya-məzmun haqqında aşağıdakı istiqamətdə məlumat verilməsi məqsədəuyğun olar:

M.F.Axundov *“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”* əsərini *“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”* komediyasından sonra yazmışdır. Hər iki komediya məzmunca bir-birinə yaxındır. Bunların hər ikisində dövr üçün xarakterik olan avamlıq, ətalət və geriliyə qarşı mübarizə əsas ideya kimi səslənir. Təsvir olunan dövrdə xalqın gözü-nün bağlı olduğunu göstərən vasitələr yalançı kimyagərlik və cadugərlikdir. M.F.Axundov *“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”* əsərinin mövzusunun da xalq içərisində geniş yayılmış cadugərlikdən götürmüşdür. Şübhəsiz, xalq içərisində cadugərliyi yayanlar fırldaqçı din xadimləridir. Nə qədər ki əsərdə xalq nümayəndələri çıxış edir (Şəhrəbanı xanım, Şərəfnisə xanım, Xanpəri və b.) canlı xalq danışığı dili səslənir. Bunun əksinə, Məstəli şahın və Qulaməlinin nitqi bir o qədər qəlizdir, onlar xalqın başa düşmədiyi bir dildə danışmağa çalışırlar. Şübhəsiz, bu, əsərin ideya-məzmunu ilə bağlıdır. Onlar fırldaqlarını ört-basdır etmək üçün fars dilində danışırırlar. Azərbaycanda danışanda da onların nitqində dilimizin sintaktik quruluşu pozulur, cümlə üzvlərinin sırasına əməl olunmur, təyini birləşmələr ərəb-fars tərkibləri ilə əvəz olunur, çoxlu ərəb-fars sözləri işlənir.

Yaxud Ə.Haqqverdiyevin “Şeyx Şaban” hekayəsi haqqında aşağıdakı məlumatı vermək olar.

“Şeyx Şaban” hekayəsi Haqqverdiyevin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Əsərin ideyasını keçmiş dünyanın cəhalət və ədalətsizliyinin ifşası təşkil edir. Əsərin mövzusu köhnə həyat və münasibətlərdən götürülmüşdür. Ə.Haqqverdiyev keçmiş cəmiyyətin bütün daxili varlığını realistcəsinə təsvir etməklə Şeyx Şaban və onun ailəsinin timsalında xarakterik surətlər yaratmışdır. Şeyx Şaban surətini təsvir edərkən ədib ən kəskin təzadlardan istifadə etmişdir. Şeyx Şabanın cavanlığı ilə qocalığı, qocalığı ilə mütiliyi, həyatının xoş çağları ilə ömrünün sonundakı bədbəxt günləri oxucunu düşündürməyə bilmir. Ə.Haqqverdiyev öz qələmi ilə oxucunu gah güldürür, gah kədərləndirir, gah da qəzəbləndirir. Yığcamlıq, bitkinlik, aydınlıq, həyatı hadisələrin aydın, səlis bir dillə təsvir olunması hekayənin əsas cəhətlərindəndir. Hekayənin dilində sünilik, ibarəçilik, zahiri bəzək, əcaib təsvir, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Ədib bu hekayədə canlı danışığı dilindən, onun zəngin leksikasıdan çox məharətlə istifadə etmişdir. Hekayədə Şeyx Şabanın təsvirini verən hissə çox böyük sənətkarlıqla işlənmişdir:

“Şeyx Şabanın atası başmaqçı idi. Özü də bir neçə müddət atasının dükanında başmaqçılıq edib axırda peşəsini unudub bir neçə avara yoldaş tapıb, qurşandı cahılığa. Toylarda hamıdan yaxşı oynayan kim idi?

– Başmaqçı oğlu Şaban.

– Qumarbazlar arasında ürəkli aşıq atan kim idi?

– Başmaqçı oğlu Şaban.

– Şəhər cavanları arasında hamıdan igid sayılan kim idi?

– Başmaqçı oğlu Şaban.

– Hər il məhərrəm ayında məhəllə dəstəsinin başını kim çəkərdi?

– Başmaqçı oğlu Şaban”.

Burada ədib müxtəlif ifadə tərzilə qəhrəmanını oxucunun gözü qarşısında tam reallığı ilə canlandırmağa müvəffəq olmuşdur.

Bütün bunlardan sonra mətn üzərində, məqsəddən asılı olaraq, ardıcıl surətdə ümumi və ya xüsusi təhlil həyata keçirilir. Şübhəsiz, çalışmaq lazımdır ki, ideya-məzmun haqqında müəllimin söhbəti məqsəddən kənara çıxmasın. O, olduqca yığcam, konkret və dəqiq olmalıdır. Həmin məlumatın verilməsində sırf ədəbiyyatşünaslıq meyindən uzaqlaşmaq lazımdır.

5.04. KOMPOZİSİYANIN TƏHLİLİ

Bədii əsərlərin hər birinin özünəməxsus kompozisiyası vardır. Kompozisiya latınca “compositio” sözündən olub “qurmaq, tərtib etmək” deməkdir. Bədii əsərdə hadisələrin, faktların, oradakı surətlərin, işlədilən söz və ifadələrin məqsədəuyğun düzülüşü və tərtibi kompozisiya adlanır.

Əsərin kompozisiyasına eyni zamanda quruluşu da deyilir. Bədii əsərin hissələri, bölmələri, dramdakı pərdələr, şəkillər, mətndəki beytlər, misralar, abzaslar və sair də əsərin quruluşuna aiddir.

Hər bir əsərdə quruluş məzmunla bağlı olur. Buna görə də təhlil zamanı sənətkarın öz fikrini ifadə etmək üçün əsərin tərkib ünsürlərini necə seçdiyi, necə düzdüyünü şərh etmək, aydınlaşdırmaq lazımdır. Məlumdur ki, kompozisiyanın ünsürlərindən bədii əsərlərdə müxtəlif cür istifadə edilir. Bəzi əsərlərdə portret, epizod əsas ünsürlər kimi özünü göstərir. Bu, ən çox nəzm və nəsr əsərlərinə aiddir. Məsələn, M.Cəlalın “Bir gəncin manifesti” əsərində qışın təsviri peyzaja ən yaxşı nümunədir. C.Məmmədqu-

luzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Xudayar bəyin zahiri görünüşünü verməklə portretin ən gözəl nümunəsini yaratmışdır.

Yazıçı əsərlərdə surətləri yaradarkən onları danışdırır. Bu zaman ünsiyyətin müxtəlif formalarından – dialoq və monoloqdan istifadə edir. Burada sözlərin, ifadələrin yerləşdirilməsi, istifadə tərzini yazıçının diqqət mərkəzində olur və bunun da nəticəsində əsərin nitq quruluşu formalaşır.

Linqvistik təhlil prosesində kompozisiyanın xüsusiyyətləri haqqında izahat verildikdən sonra əsərin nitq quruluşunun aydınlaşdırılmasına başlanılır.

5.05. NİTQ QURULUŞUNUN TƏHLİLİ

Linqvistik təhlil prosesində nitq quruluşunun araşdırılması sonuncu və başlıca mərhələdir. Burada bütün dil vahidləri, bütün dil hadisə və qanunları, əsasən, aşağıdakı ardıcılıqla izlənilməli və təhlilə cəlb edilməlidir.

1. Fonetik xüsusiyyətlər. Məlum olduğu üzrə, hər bir bədii mətnə estetik məzmun, xüsusi effekt almaq üçün fonetik faktorlar mühüm bədii əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də bədii əsərin dilini təhlil edərkən ilk növbədə səslərin ifadə və təsvir imkanlarını dərin və ətraflı aydınlaşdırmaq vacibdir.

Fonetik səviyyə nəsrə də, şeirə də ekspressiv əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu faktorlar şeirlə daha çox ekspressiv-üslubi keyfiyyət qazanmış olur. Deməli ki, şeirdə ədəbi dil normalarından kənara çıxmaq, uzaqlaşmaq halları da özünü göstərir. Linqvistik təhlil zamanı yuxarıda qeyd etdiyimiz cəhətlərlə yanaşı, emfatik və məntiqi vurğunun da rolunu araşdırmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, başqa sahələrdə olduğu kimi, elmi və poetik fonetikanın

əlamət və xüsusiyyətlərinin təhlilində də bu və ya başqa hadisənin, faktın rolunu şişirtmək olmaz. Hər bir hadisə dilin tələbləri əsasında qiymətləndirilməlidir.

2. Leksik xüsusiyyətlər. Bədii mətnin leksik sistemi təhlil edilərkən hər bir kateqoriyanın rolu və vəzifəsini aydınlaşdırmaq iki şərt hesab olunur. Burada sözün hərtərəfli leksik xarakteristikası verilməlidir. Mətndəki sözlər əlamətinə görə təhlil edilərkən zahiri və daxili cəhəti, saf və hibrid, ilkin və düzəltmə, qədim və yeni olması nəzərə alınmalıdır.

Dilin daha çox dəyişikliyə uğrayan hissəsi leksik tərkibidir. Burada alınma vahidlər geniş yer tutur. Buna görə də təhlildə alınma söz kateqoriyasına diqqətlə yanaşılmalı, sözün mənsub olduğu dil nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məlumdur ki, praktik dildən fərqli olaraq, bədii əsərin dilində sözlər daha çox üslubi yük daşıyır. Ona görə də poetik, ekzotik, sənət-peşə, səstəqlidi və digər söz qruplarının əsərdə rolunu müasir dilçiliyin tələbləri əsasında şərh etməyə çalışmaq lazımdır. Tarixi hadisələrin aydınlaşdırılmasında köhnəlmiş, arxaıkləşmiş, az məhsuldarlıq kəsb edən leksik vahidlər başqa dillərin lüğəvi vahidləri ilə tarixi aspektdə müqayisəli təhlildə xüsusi yer tutmalıdır.

3. Onomastik xüsusiyyətlər. Bədii əsərlərin dilində işlənmiş hər bir ünsürün, hadisə və vahidin xüsusi rolu və vəzifəsi olduğu kimi, onomastik materialın da əhəmiyyəti az deyildir. Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlər əsas vəzifə ilə yanaşı, bəzi hallarda poetik yük də daşımaları olur. Xalq, qəbilə, şəxs, yer və sair xüsusi ad bildirən sözlər bəzi tarixi hadisələrin aydınlaşdırılmasında mötəbər mənbəyə çevrilir. Təhlil zamanı bu xüsusiyyətləri ilə bərabər onların üslubi imkanlarını da aşkar etmək lazımdır.

4. Semantik xüsusiyyətlər. Linqvistik təhlil zamanı diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri də sözün mə-

nasıdır. Məlumdur ki, hər bir söz bu və ya başqa əşya və hadisə ilə bağlı müəyyən məna bildirir. Lakin söz müxtəlif vəzifə və məqamlarla əlaqədar bir sıra həqiqi və məcazi məna və məna çalarları da ifadə edə bilər. Təhlil sözün ilkin həqiqi mənasını – birinci vəzifəsini müəyyən etməkdən başlanılmalıdır. Sözün ifadə etdiyi həqiqi mənanı anlamadan onun məcazi yolla bildirdiyi çoxmənalılığı, rəngarəngliyi dərk etmək çətin olur. Bununla bərabər, sözlərin mətn əhatəsində aldığı mənanın aydınlaşdırılmasına da xüsusi fikir verilməlidir. Sözün semantikasına, onun müxtəlif çalarlarına aid təhlil aparılarkən müəllifin sözün mənasından fərdi istifadə bacarığı da aşkar edilməlidir.

Bədii əsərdə xüsusi semantik yük daşıyan hər bir vahidin mənasının inkişafı, genişlənməsi və digər əlamətdar cəhətləri linqvistik təhlilin əsasını təşkil etməlidir.

5. Frazoloji xüsusiyyətlər. Bədii əsərin əsas keyfiyyətlərindən biri obrazlılıqdır. Obrazlılıq yaratmaqda başqa vasitələrlə yanaşı, frazeoloji vahidlərin xüsusi rolu vardır. Bu vahidlərin yaranma yollarının şərhı, onların xüsusiyyətləri təhlilin əsasını təşkil etməlidir. Hər bir ifadənin, frazeoloji vahidin estetik vəzifəsi ilə bərabər, məna və məzmunu da açılmalıdır.

Müəllifin novatorluğunun aydınlaşdırılmasında frazeoloji material geniş imkan yaradır. Böyük söz ustaları öz əsərlərində tutarlı aforizmlər, hikmətli ifadələr yaratmağa geniş yer verirlər ki, bunun da nəticəsində ədəbi dil müəyyən mənada inkişaf etdirilir. S.Vurğunun “Soyuq məzara da zinətdir insan” ifadəsi müasir ədəbi dil norma və tələblərinə tam uyğun yaradılmışdır.

Linqvistik təhlildə frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə səbəb və yollarının izahı əsas yer tutmalıdır. Belə faktlar yeri gəldikcə qohum dillərlə müqayisə edilib, nəticələr çıxarılmalıdır.

6. Derivatoloji xüsusiyyətlər. Bədii mətnin təhlilində dilin təkcə bir və ya bir neçə cəhəti yox, bütün sahələri, səviyyəsi daxil edilir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, sözyaratma ilə bağlı hadisələr də əsərin məzmunu ilə əlaqədar şəkildə təhlil olunmalıdır. Burada müəllifin sözyaratma prosesinə münasibəti, bu sahədə fəaliyyəti, dilə gətirdiyi yeni vahidlərin uğurlu nümunələri göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, sözyaratma sahəsində bütün sənətkarlar eyni dərəcədə müvəffəq ola bilmirlər. Belə ki, bəzən sözyaratma meyli nəticəsində dilə uydurma, xoşagəlməz söz və ifadələr daxil olur. Belə vahidlər dildə hüquq qazana bilmədiyi üçün çox az ömür sürür. Təhlil prosesində müəllifin sözyaratma sahəsindəki yeniliyi, bunun əhəmiyyəti elmi istiqamətdə qiymətləndirilməlidir.

7. Qrammatik xüsusiyyətlər. Təhlil olunan mətndəki qrammatik hadisə və vahidlər əsərin məzmunu ilə əlaqəli və bir-biri ilə bağlı izah edilir. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik vasitələrin təhlili ilə onların əsərin formalaşmasındakı rolu açılib aydınlaşdırılmalıdır.

Morfoloji səviyyənin təhlilində əsas diqqət şəkilçilərin işlədilməsinə verilir. Şəkilçilərin təkrarı, onların bədii effekt yaratması, nitq hissələri, onların qrammatik xüsusiyyətləri, quruluşu və s. hadisələrə təhlildə geniş yer ayrılır.

Bədii mətnin sintaktik səviyyəsinin təhlilində sintaktik konstruksiyaların rolu xüsusi olaraq şərh olunur. Burada poetik sintaksis məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməli, poetik sualların üslubi xüsusiyyətlərinin izahına böyük əhəmiyyət verilməli, söz birləşməsi, cümlə və onların quruluş xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmalıdır.

Mətnin qrammatik cəhətdən təhlilində arxaik morfoloji və sintaktik formaların şərhı dəqiq və inandırıcı olmalıdır. Bu növ hadisələrin izahı dil tarixi üçün daha vacibdir.

8. *Obraz nitqinin xarakteristikası.* Linqvistik təhlildə dram əsərlərinin dilinin öyrənilməsi olduqca mürəkkəb və ağır iş növüdür. Bu cəhət ədəbiyyatda dram əsərlərinin çətin forma olması ilə bağlıdır.

Dram əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, belə əsərlərdə müəllifin təsvir nitqi olmur. Müəllif müdaxilə edə bilmədiyi üçün burada hadisələrin inkişafı, surətlərin daxili aləmi, hərəkət və əməlləri, əhvali-ruhiyyəsi, kimliyi, vəziyyəti, bacarığı onların öz nitqləri ilə ifadə olunur. Bu xüsusiyyəti müşahidə etmək üçün S.S.Axundovun "Eşq və intiqam" faciəsindəki Piri babanın nitqinə nəzər yetirək.

"Piri baba. Ey vəfalı silahım, sahibintək sən də köhnəlmisən, paslanmışsan. Keçmişdə sənin güllən heç puça çıxmazdı. Ağzından od parladıqda ovu yerdə görmüşəm. İndi sinnim həştada çatmış, gözlərimin nuru getmiş, qollarımın qüvvəti azalmış. İndi səni qaldırıb qırqovulu nişana aldıqda qaqqıltı ilə uçub uzaqlaşır. O, qaqqıltı ilə sanki deyir, ey piri-natəvan, nə vaxta kimi bizləri ovlayacaqsan? Çəkil, rahat ol, daha vaxtın keçmiş. Bəli, keçmiş..."

Göründüyü kimi, obrazın xarakteri, ümumi cismani və mənəvi vəziyyəti, keçmişi və hazırkı vəziyyəti onun öz nitqi ilə ətraflı təsvir edilmişdir.

Dram əsərlərində surətlərin nitqinə daha çox fikir və əhəmiyyət verilir. Əlvan, canlı nitq yaratmaq və onu fər-diləşdirmək məqsədi ilə müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edilir. Təhlil zamanı bu vasitələri açmaq, onların rolunu aydınlaşdırmaq tələb olunur.

9. *Dialogların xüsusiyyətləri.* Dram əsərlərində əsas nitq forması dialoglarla danışmaqdır. Dialoji nitqin təşkilində mövzu ilə əlaqədar dialogların vəhdəti yaradılır. Dialoglar həcm və məzmununa görə müxtəlif olur. Məsələn:

“Yasəmən. Qəmər sübh tezdən durub meşəyə gedibdir.

Piri baba. Erkən durmaq yaxşı şeydir, bədəni saflaşdırır. Ancaq o zaman meşə rütubətdir, gəzməsin, dağa çıx-sın, təmiz hava udsun.

Yasəmən. Qəmər şəhərdə o qədər darıxıb, sıxılıbdır ki, buraya gələndən bəri evdə oturmaq istəmir. Deyir, anacan, doqquz ay dərs zamanı günlərimi sanamışam ki, yay fəslı ha-çan gələcəkdir ki, Piri babama qonaq gedəm, doyunca meşə-ni, dağı, çəmənı gəzəm” (S.S.Axundov “Eşq və intiqam”).

Linqvistik təhlildə dialoqların, eləcə də replikanın xü-susiyyətləri ilə yanaşı, onların dil vahidlərinə görə araşdı-rılması da diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

10. Monoloqların xüsusiyyətləri. Monoloq öz for-ma və ifadə tərzinə görə dialoqdan fərqlənir. Buna görə də təhlil prosesində bu fərqləri aydınlaşdırmaq lazımdır. Azərbaycan dram əsərlərində güclü monoloqlar vardır. Məsələn, H.Cavidin “İblis” əsərində İblisin monoloqu son dərəcə yüksək sənətkarlıqla yaradılmışdır.

Monoloji nitqdə tələffüzün, vurğunun rolu izlənilmə-li, leksik, frazeoloji və qrammatik vasitələrin işlənmə üsul-ları şərh edilməlidir.

11. Remarkaların xüsusiyyətləri. Dram əsərlərinin di-lini fərqləndirən əlamətlərdən biri müəllifin remarka nitqi-dir. Müəllif remarkalarda əsərin bir sıra tələblərini həyata keçirir. O, remarka ilə dramdakı pərdələrin mənzərəsini təsvir edir; məsələn, S.S.Axundovun “Eşq və intiqam” fa-ciasında: “Birinci pərdə. Səhnə, meşə içində ağac çəpərlə hasarlanmış bir həyət görünür. Həyətin sağ tərəfində Piri babanın koması, sol tərəfdə meşə sahibi Həsənqulu ağanın ikimərtəbəli evi görünür. Həyətdə neçə yerdə skamyalar qoyulmuşdur. Yasəmən komanın önündə oturub özünü günə verir. Yanında bir beşik. Pərdə qalxdıqda Piri baba çiyində tüfəng, əlində qırqovul daxil olur”.

Dram əsərlərində remarkanın başqa vəzifələri də vardır. Remarkalar vasitəsilə surətlərin hərəkətinə, davranışına, nitqinin formasına, sürətinə, tərzinə və sairə dair göstərişlər verilir. Dramaturq S.S.Axundovun adını çəkdiyimiz əsərindəki remarkalara nəzər yetirək. “Qapı bərk döyülür”, “Cəbi daxil olur”, “Piri baba komadan çıxır”, “Gediblər”, “Tüfəng səsi gəlir”, “Gülüşürlər”, “Otururlar”, “Məktubu əlinə götürüb”, “Çingizin əlindən tutub” və s.

Ümumiyyətlə, remarkalar həcmcə müxtəlif olur. Müxtəlifliyin səbəbi, buradakı lüğəvi vahidlərlə bərabər cümlə tipləri, cümlə quruluşu və s. də təhlilə cəlb edilməlidir.

5.06. FƏRDİ VƏ FRONTAL TƏHLİLDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI

Mətnin təhlili prosesində həm fərdi, həm də frontal təhlildən istifadə oluna bilər. Eyni bir vaxtda auditoriyadakı bütün tələbələrə vahid təhlil mətni verilir və müəllim mətn üzərində işin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Metodik ədəbiyyatda bu cür təhlil üsulu *frontal təhlil* adlanır. Bəzən də müəllim tələbələri bir-bir lövhəyə çağırır və müəyyən bir mətn parçasını təhlil etdirir. Bu zaman həmin təhlilə həm müəllim özü, həm də tələbələr nəzarət edir. Metodik ədəbiyyatda bu cür təhlil növü *fərdi təhlil* adlanır. Şübhəsiz ki, hər iki təhlil növünün özünəməxsus üstünlükləri vardır. Əgər frontal təhlildə qısa bir müddətdə bütün tələbələrin müəyyən bir dil hadisəsinə dair bilik və bacarıqları yoxlanıla bilirsə, fərdi təhlildə bir tələbənin lövhədə apardığı linqvistik iş prosesinə bütün auditoriya maraq göstərir və nəticədə çox təsirli və canlı dərslər alınır. Yaxşı olar ki, yoxlama xarakterli dərslərdə frontal təhlildən, öyrədici dərslərdə isə fərdi təhlildən istifadə olunsun.

Auditoriyada frontal linqvistik təhlil prosesi müxtəlif şəkildə aparıla bilər. Bəzən tələbələrə müxtəlif mətnlər paylanmaqla eyni bir dil hadisəsinin müşahidəsi tələb olunur. Məsələn, *“Verilmiş mətnlərdə sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın”*.

Yaxud:

“Verilmiş mətnlərdə hal kateqoriyası əlamətlərini aşkar edin”.

Yaxud:

“Verilmiş mətnlərdə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri tapın və onların funksiyasını izah edin”.

Bəzən tələbələrə müxtəlif mətnlər paylanmaqla müxtəlif tapşırıqlar vermək olar. Bu frontal təhlil növü daha maraqlı nəticələr verə bilər. Çünki tələbələr bir-birindən asılı olmayaraq, müstəqil şəkildə müxtəlif dil hadisələrini müşahidə edib öyrənirlər. Düzdür, belə hallarda müəllimin işi nisbətən çətinləşir. Lakin nəticə etibarilə faydalı olur.

Fərdi linqvistik təhlil də müxtəlif formalarda aparıla bilər. Hər halda, hansı formada təhlil aparılır-aparılsın, çalışmaq lazımdır ki, müşahidə və aşkar edilən dil faktlarını tələbələr öz dəftərlərində düzgün qeyd etsinlər və elmi şəkildə aydınlaşdırsınlar. Bütün bunlar müəllimin məsuliyyət və tələbkərligi ilə bağlıdır. Yaxşı olar ki, hər hansı bir mövzuda linqvistik təhlil aparmazdan əvvəl müəllim ya özü tələbələrin qarşısında nümunəvi təhlil aparsın, ya da fəal bir tələbəyə lövhədə aparılacaq təhlil növünə dair nümunəvi təhlil etdirdsin. Hər iki halda müəllimin məqsədi auditoriyanı bu və ya digər bir mövzuya həsr olunmuş linqvistik təhlilə hazırlamaqdır. Bu hazırlıq işi, yəni müəl-

limin nümunəvi təhlili olmadıqda auditoriyada ümumi şəkildə aparılacaq təhlil istənilən elmi səviyyədə olmur. Nəhayət, deməliyə ki, hər cür bədii mətnin təhlilinə vahid və standart sxemlə yanaşmaq olmaz. Mətnin xüsusiyyətlərinə uyğun təhlil forması seçmək tələbinə tam əməl edilməlidir. Təcrübə göstərir ki, mətnə müvafiq təhlil üsulu və prinsiplər müəyyənləşdirmək nəticəsində effektiv təhlil aparmaq olar.

Linqvistik təhlil aparılarkən auditoriyanın səviyyəsi də əsas şərtlərdən biridir. Bunun üçün müəllim tələbələri hazırlamalıdır. Məlumdur ki, tələbənin elmi hazırlıq səviyyəsi kifayət dərəcədə olmadıqda müəllim istədiyinə nail ola bilməz. Buna görə də elmlilik prinsipinin tələblərinə əsasən tələbələrə nəzəri materialları təkrar etdirdikdən və onları biliklərin əsasları ilə silahlandırdıqdan, onlara nəyi və necə təhlil etməyi, nədən başlamağı və nədə qurtarmağı, tamamlamağı aydın başa saldıqdan sonra elmi təhlilə başlamaq lazımdır. Ancaq bu şəkildə qurulan iş əhəmiyyətli və keyfiyyətli olar.

VI FƏSİL

BƏDİİ MƏTNİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Bədii mətnin dilçilik mövqeyindən təhlilinin müəyyən məqsədi olmalıdır. Buna görə də təhlilin qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifədən asılı olaraq müxtəlif mətnlər üzərində axtarış, elmi araşdırma aparıla bilər. Belə hallarda təhlil bütöv əsər üzərində qurulduğu kimi, onun bir parçası, müəyyən bölməsi və ya fəsli üzərində də aparılır. Hər iki qaydada iş linqvistik təhlil üçün faydalı və məqsədəuyğundur.

6.01. BƏDİİ ƏSƏRİN MÜƏYYƏN HİSSƏSİNİN TƏHLİLİ

Bədii mətnin müəyyən hissəsinin linqvistik təhlilində əsas məqsəd əsərin ümumi ideya-siyasi məzmunu ilə bağlı bir cəhəti aşkar etməkdən, yazıçının fikrinin fonetik, leksik, frazeoloji və qrammatik vasitələrlə necə ifadə olunduğunu müəyyənənləşdirməkdən ibarətdir.

Burada linqvistik təhlil üçün hər hansı ədəbi növdə yazılmış əsərin elə hissəsini ayırmaq lazımdır ki, yazıçının nəzərdə tutduğu ümumi ideya-siyasi məzmunun açılmasında həmin parça xarakterik dil faktları verə bilsin.

Məsələn, S.Rüstəm "Çapayev" şeirinin ümumi ideyasını xalq qəhrəmanı Çapayevin xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəsinin, çar qoşunlarına qarşı vuruşda göstərdiyi şücaət və igidliyin tərənnümü təşkil edir. Şair əsə-

rin bu ideyasına uyğun uğurlu forma seçərək dilimizin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, fonetik, morfoloji və qrammatik quruluşundan məqsədəuyğun şəkildə istifadə edir. Bu cəhəti aydın şəkildə müşahidə etmək və əsərin sosial-ictimai dəyəri ilə yaxından tanış olmaq üçün həmin şeirdən aşağıdakı parçanı linqvistik təhlilə cəlb etmək olar:

- “1. Çaqıl daşlı çayları Çapayev çapa-çapa
2. Keçib, biçir çöllərdə çar canavarlarını,
3. Qoşulur bu hücumda ona bütün el, oba,
4. O görür çapa-çapa bəşərin baharını.
5. Yol veriniz Çapaya, meşələr, çöllər, çaylar,
6. Titrəsin bu dönməzin nərəsindən saraylar.
7. Geri dönmək Çapayın yox dava kitabında,
8. Bu mərd öz qılıncını görmək istəməz qında...
9. Çapay keçir hücumu,
10. Yel kimi cuma-cuma.
11. Çap çaylardan, Çapayım,
12. Doğsun günəşim, ayım.
13. Çap, o çapsın, mən çapım, sən çap, qoy biz də çapaq,
14. Çap, gələcək günlərin səhərinə yol açaq,
15. Sağ çöl, sol çöl, arxa çöl, baxırsan hər tərəf çöl,
16. Ucsuz-bucaqsız çöllər qandan yaranma bir göl”¹

Fonetik təhlil. S.Rüstəmin “Çapayev” şeirindən götürülmüş bu 16 misrada səslərin işlənmə intensivliyi aşağıdakı şəkildədir:

<i>Səslər</i>	<i>Neçə dəfə işlənmişdir</i>	<i>İşləklilik dərəcəsi</i>
A	70	məhsuldar

¹ Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri. I cild, Azərənəşr, Bakı, 1969.

B	14	adi
C	9	adi
Ç	32	məhsuldar
D	13	adi
E	8	adi
Ə	32	məhsuldar
F	1	az
G	7	adi
Ğ	2	az
H	1	az
X	5	az
I	19	məhsuldar
İ	21	məhsuldar
J		işlənməmişdir
K	4	az
Q	6	adi
L	25	məhsuldar
M	17	məhsuldar
N	30	məhsuldar
O	11	adi
Ö	13	adi
P	16	məhsuldar
R	33	məhsuldar
S	13	adi
Ş	5	az
T	4	az
U	13	adi
Ü	7	az
V	4	az
Y	16	məhsuldar
Z	7	adi

Əgər biz 15-dən yuxarını adi normadan çox hesab etmiş olsaq, onda saitlərdən **a, ə, i, l**, samitlərdən isə **r, n, l, m, y, ç, p** səslərinin mətndə daha çox işləndiyinin şahidi olarıq.

Səsləri tərkib etibarilə araşdırdıqda məlum olur ki, mətndə saitlər və tələffüzcə onlara yaxın olan sonor samitlər (**n, l, m, r, y**) əsas yeri tutur. Qalan samitlər içərisində məhsuldar işlənəni **p** və **ç** samitləridir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, şeirdə mübarizəyə çağırış ruhunu, Çapayevin qəhrəmanlığını yüksək bədii dillə tərənnüm etmək üçün saitlər və sonor səslər dilin əsas materialı kimi daha məhsuldar işlənmişdir: **ç** və **p** samitləri isə bədii təkrir – alliterasiya məqsədilə tərkibində həmin səslər olan sözlərin işlənməsi zərurəti ilə bağlı məhsuldarlıq təşkil edir. Məsələn, 1 və 2-ci misralarda **ç** samiti 10 dəfə, **p** samiti 8 dəfə işlənmişdir. “Çınqıl”, “çay”, “çap”, “çar”, “çapa-çapa”, “Çapay” sözləri həmin misralarda ardıcıl işlənməklə şeirdə nümunəvi alliterasiya yaradılmışdır.

Mətnə sözlərin heca tiplərindən də məqsədəuyğun istifadə edilmişdir. Haqqında danışılan 16 misradakı 91 sözdən 60-ı bir və ikihecalıdır. Məlumdur ki, şeirdə ahəngi yüngülləşdirmək üçün azhecalı sözlər daha faydalıdır. Digər tərəfdən, həmin mətndəki hecaların çoxu açıqdır. Açıq hecalar öz melodikliyi ilə şeirin bədii təsir gücünü artıran amillərdən hesab olunur.

Şeirdə bu şəkildə ahəng qanununun, səsartımı, səs-düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, vurğu, fasilə, intonasiya məsələlərinin roluna da diqqət yetirmək olar.

Leksik təhlil. Mətnə 91 söz işlənmişdir. Bunlardan doqquzu alınmadır (Çapayev, çar, hücum, bəşər, bahar, nərə, kitab, mərd, dava). İlkən sözlər mətnin leksikasının əsasını təşkil edir. Törəmə sözlərə az təsadüf edilir (daşlı,

dönməzin, gələcək), “çapmaq” sözü “at çapmaq”, “hücuma keçmək”, “qələbə qazanmaq” kimi müxtəlif mənalarda işlənmişdir. “Dönməz” xaraktercə möhkəm olan, iradəli, əqidəsindən dönməyən, düşməyə baş əyməyən mənalarında işlənməklə Çapayevin şəxsiyyətini səciyyələndirir. “Canavar” sözü də öz həqiqi mənasında (heyvan adı) işlənməmişdir. Çar qoşunlarının yırtıcı, vəhşi təbiətini obrazlı ifadə etmək üçün şair “çar qoşunlarını” əvəzinə “çar canavarlarını” işlətməmişdir. Yaxud “Bu dönməzin nərəsindən” birləşməsində “nərə” sözü güc, qüvvət rəmzi ifadə etmək məqsədilə işlənmişdir və bədii ədəbiyyatın dili üçün xarakterik olan metaforlardandır. 16-cı misrada güclü poetik müqayisə vardır.

Mətnə əsas yeri ümumişlək sözlər tutur, başqa söz qruplarına az təsadüf edilir. 4-cü misradakı “bəşərin baharı” birləşməsində “bəşər” və “bahar” sözləri metaforik mənada olub, yüksək emosionallığa, obrazlılığa malik poetik vahidlərdir; “çar” və “qılınc” sözləri tarixizmlərdir. 5-ci misrada şəxsləndirmə vardır: “Yol veriniz Çapaya, meşələr, çöllər, çaylar”, “Qoşulur bu hücumunda ona bütün el, oba” misrasında “el”, “oba” sözləri sinonim kimi işlənmişdir. “Sağ çöl, sol çöl, arxa çöl...” misrasında “sağ”, “sol” sözləri tam, “sağ – arxa”, “sol – arxa” sözləri nisbi antonimlərdir.

Frazeoloji təhlil. Mətnə bir sıra frazeoloji vahidlər işlənmişdir. “Bəşərin baharını”, “yol veriniz”, “Çapay keçir hücumu”, “gələcək günlərin səhərinə yol açmaq”, “geri dönmək”. Burada “yol veriniz”, “Çapay keçir hücumu” (hücuma keçmək), “yol açmaq” ifadələri xalq tərəfindən yaradılmış olduğundan məcazi və frazeoloji vahidlərdir. “Bəşərin baharı”, “gələcək günlərin səhəri” ifadələri isə ancaq bu mətnə işləndiyinə görə xüsusi frazeoloji vahiddir, metaforik ifadələrdir. İnsanların gələcək xoş,

firavan, azad həyatı “bəşərin baharı”, “gələcək günlərin səhəri” birləşmələri ilə – sinonim obrazlı vahidlərlə ifadə olunmuşdur.

Morfoloji təhlil. Mətnədə işlənən 91 sözün 42%-ni isim, 24%-ni feil, 13%-ni əvəzlik, 7%-ni zərf, 5%-ni sifət, 3%-ni ədat, 2%-ni qoşma, 1%-ni bağlayıcı təşkil edir. Buradan göründüyü kimi, isimlər çox böyük üstünlüyə malikdir. “Çapayev” sözü xüsusi, qalan isimlər ümumidir. Mətnədə işlənmiş 47 isimdən 25-i konkret, 12-si mücərrəd, 37-si tək, 10-u cəm isimdir. İsmın bütün hal şəkilçilərinə istifadə edilmişdir. “Keçib biçir çöllərdə çar canavarlarını” misrasında “çar” ismi formal cəhətdən şəkilçi qəbul etməsə də, daxilində (“çarın canavarlarını”) qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır. “Geri dönmək Çapayın yox dava kitabında” misrasındakı “dava” ismində iki şəkilçi – hal və III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar olunmuşdur. Əslində, birləşmə “Çapayevin davasının kitabında” şəklindədir.

Mətnədə feilin əmr şəklindən bir poetik forma kimi istifadə olunmuşdur. Çapayevin qəhrəmanlığına yüksək rəğbət, xoşbəxt gələcəyə inam hissini, Çapayevin göstərdiyi şəxsi igidlik və qəhrəmanlığının ümumxalq mübarizəsi ilə əlaqəsini daha obrazlı və poetik dillə ifadə etmək üçün feilin əmr şəklindən ustalıqla istifadə edilmişdir (yol veriniz, titrəşin, çap, doğsun, çapsın, çapım, çapaq, yol açaq). Bu cür feillər şeirə nikbin ruh, qəhrəmanlıq pafosu gətirir.

Sintaktik təhlil. Mətnədə sərbəst söz birləşmələrinin müxtəlif növləri işlənmişdir. Ancaq ən çox işlənən I növ təyini söz birləşmələridir. Həmin birləşmələr (çınqıl daşlı çaylar, bütün el, bu dönməz, bu mərd, ucsuz-bucaqsız çöllər, qandan yaranma bir göl) qəhrəmanın xarakteri, döyüş səhnələri, döyüş şəraitini haqqında oxucuda obrazlı təsəvvür yaradır. Bu birləşmələrin tərəflərini təşkil edən vahid-

lər müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olub yanaşma yolu ilə əlaqələnmişdir. Mətnə uzlaşma əlaqəli sözlərin bəzən hər iki tərəfi işlənmiş (o çapsın, mən çapım, sən çap, biz də çapaq, o görür, saraylar titrəsin), bəzən isə əsas tərəf ixtisar edilmişdir (Çap, gələcək günlərin səhərinə yol açaq). Şeirdə xəbərin sintaktik ifadəsi (sağ çöl, sol çöl, hər tərəf çöl...) poetik sadalamalara imkan verir.

Şeirdə idarə əlaqəsinin köməyi ilə müxtəlif hal, vəziyyət, hərəkət və obyektin təsviri verilmişdir (çayları çapa-çapa, biçir çöllərdə, çar canavarlarını biçir, ona qoşulur, bəşərin baharını, titrəsin nərəsindən, qılıncını görmək istəməz, çap çaylardan, gələcək günlərin səhərinə yol açaq və s.).

Bu birləşmələrdə əsas tərəflərin (çapa-çapa, biçir, qoşulur, baharı, titrəsin, görmək istəməz, yol açaq) tələbi ilə asılı tərəflər müəyyən hallara düşmüşdür.

Şəxs adlarının təhlili. Mətnə “Çapayev”, “Çapay” sözləri xüsusi isim kimi işlənmişdir. Çapayev xalq qəhrəmanıdır. S.Rüstəm bu xalq qəhrəmanının canlı obrazını yaradarkən ümumxalq məhəbbətinin ifadəsi kimi ona Çapay adını vermişdir.

*Çapay keçir hücumu,
Yel kimi cuma-cuma.
Çap çaylardan Çapayım,
Doğsun günəşim, ayım.*

Şair “Çapayev” sözü ilə həmahəng səslənən “çap” feilini yanaşı işlətməklə (Çapayev çapa-çapa, çap çaylardan, Çapayım və s.) Çapayevin xarakterindəki qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini vuruşmaq, qalib gəlmək mənaları ilə əlaqələndirmişdir.

6.02. BÜTÖV ƏSƏRİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

Kompleks linqvistik təhlil üçün ancaq kiçikhəcmli əsərləri götürmək olar. Yalnız belə olduqda əsərin bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmək mümkündür. İrihəcmli əsərin auditoriya şəraitində təhlili imkan xaricindədir. Bütöv əsərin kompleks təhlilində həm nəsr, həm dram əsərlərindən, həm də şeirdən istifadə etmək olar

a) Nəzm əsərlərinin linqvistik təhlili

Nəzm əsərlərinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Nəsr və dram əsərlərindən fərqli olaraq, burada bədii dil vasitələri daha fəal şəkildə əsərin ideyasına uyğun işlənir. Şeirin ilk misrasından sonuncu misraya qədər fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik qanunauyğunluqlar bir-biri ilə çuğlaşaraq əsərin əsas ideyasının yüksək poetik dil ilə ifadə olunmasına xidmət edir.

Bu cəhətdən S.Vurğunun "Azərbaycan" şeirini nəzərdən keçirək.

- I.
 1. *Çox keçmişəm bu dağlardan,*
 2. *Durna gözlü bulaqlardan;*
 3. *Eşitmişəm uzaqlardan*
 4. *Sakit axan arazları;*
 5. *Sınamışam dostu, yarı...*

- II.
 6. *El bilir ki, sən mənimsən,*
 7. *Yurdum, yuvam, məskənimсэн,*
 8. *Anam, doğma vətənimсэн!*
 9. *Ayrılarımı könül candan?*
 10. *Azərbaycan, Azərbaycan!*

- III.
 11. *Mən bir uşaq, sən bir ana,*
 12. *Odur ki, bağliyam sana;*
 13. *Hankı səmtə, hankı yana*

14. *Hey uçsam da, yuvam sənsən,*

15. *Elim, günüm, obam sənsən!*

IV. 16. *Fəqət səndən gen düşəndə,*

17. *Ayrılıq məndən düşəndə,*

18. *Saçlarıma dən düşəndə*

19. *Boğar aylar, illər məni,*

20. *Qınamasın ellər məni.*

V. 21. *Dağlarının başı qardır,*

22. *Ağ örpəyin buludlardır,*

23. *Böyük bir keçmişin vardır;*

24. *Bilinməyir yaşın sənin,*

25. *Nələr çəkmiş başın sənin.*

VI. 26. *Düşdün uğursuz dillərə,*

27. *Nəhs aylara, nəhs illərə,*

28. *Nəsillərdən nəsillərə*

29. *Keçən bir şöhrətin vardır;*

30. *Oğlun, qızın bəxtiyardır...*

VII. 31. *Hey baxıram bu düzlərə,*

32. *Ala gözlü gündüzlərə,*

33. *Qara xallı ağ üzlərə*

34. *Könül istər şeir yazsa,*

35. *Gəncləşirəm yazsa-yazsa.*

VIII. 36. *Bir tərəfin bəhri-Xəzər,*

37. *Yaşılbaş sonalar gəzər;*

38. *Xəyalım dolanar, gəzər*

39. *Gah Muğanı, gah Eldarı,*

40. *Mənzil uzaq, ömür yarı!*

- IX. 41. *Sıra dağlar, gen dərələr,*
 42. *Ürək açan mənzərələr...*
 43. *Ceyran qaçar, cüyür mələr,*
 44. *Nə çoxdur oylağın sənini!*
 45. *Aranın, yaylağın sənini.*
- X. 46. *Keç bu dağdan, bu arandan,*
 47. *Astaradan, Lənkərandan.*
 48. *Afrikadan, Hindistandan*
 49. *Qonaq gəlir bizə quşlar,*
 50. *Zülm əlindən qurtulmuşlar.*
- XI. 51. *Bu yerlərdə limon sarı,*
 52. *Əyir, salır budaqları;*
 53. *Dağlarının dümağ qarı*
 54. *Yaranmışdır qarlı qışdan,*
 55. *Bir səngərdir yaranışdan.*
- XII. 56. *Lənkəranın gülü rəng-rəng,*
 57. *Yurdumuzun qızları tək.*
 58. *Dəmlə çayı, tök ver görək,*
 59. *Anamın dilbər gəlini!*
 60. *Yadlara açma əlini.*
- XIII. 61. *Sarı sünbül bizim çörək,*
 62. *Pambığımız çiçək-çiçək,*
 63. *Hər üzümdən bir şirə çək*
 64. *Səhər-səhər acqarma,*
 65. *Qüvvət olsun qollarına.*
- XIV. 66. *Min Qazaxda köhlən ata,*
 67. *Yalmanına yata-yata,*
 68. *At qan-tərə bata-bata,*

69. *Göy yaylaqlar belinə qalx,*
 70. *Kəpəz dağdan Göy gölə bax.*
- XV. 71. *Ey azad gün, azad insan,*
 72. *Doyunca iç bu bahardan!*
 73. *Bizim xallı xalçalardan*
 74. *Sər çinarlar kölgəsinə,*
 75. *Alqış günəş ölkəsinə!*
- XVI. 76. *Könlüm keçir Qarabağdan,*
 77. *Gah bu dağdan, gah o dağdan*
 78. *Axşamüstü qoy uzaqdan*
 79. *Havalansın Xanın səsi,*
 80. *Qarabağın şikəstəsi.*
- XVII. 81. *Gözəl Vətən! Mənan dərin,*
 82. *Beşiyisən gözəllərin!*
 83. *Aşiq deyər sərin-sərin,*
 84. *Sən günəşin qucağısan.*
 85. *Şeir, sənət ocağısan.*
- XVIII. 86. *Ölməz könül, ölməz əsər.*
 87. *Nizamilər, Füzulilər!*
 88. *Əlin qələm, sinən dəftər,*
 89. *De gəlsin hər nəyin vardır,*
 90. *Deyilən söz yadigardır.*
- XIX. 91. *Bir dön bizim Bakıya bax,*
 92. *Sahilləri çıraq-çıraq,*
 93. *Buruqların hayqıraraq*
 94. *Nərə salır boz çöllərə,*
 95. *İşıqlanır hər dağ, dərə.*

- XX. 96. *Nazlandıqca sərin külək*
 97. *Sahillərə sinə gərək,*
 98. *Bizim Bakı – bizim ürək!*
 99. *İşıqdadır qüvvət sözü,*
 100. *Səhərlərin ülkər gözü.*
- XXI. 101. *Gözəl Vətən! O gün ki sən*
 102. *Al bayraqlı bir səhərdən*
 103. *İlham aldın... yarandım mən,*
 104. *Gülür torpaq, gülür insan,*
 105. *Qoca Şərqi qapısısan!*

Şeir 1935-ci ildə yazılmışdır. Bütün varlığı ilə vətəninə, elinə bağlı olan şairin böyük vətənimizin keçmişindən və bugünündən aldığı dərin təəssüratın nəticəsi kimi meydana çıxan bu əsər həm yüksək ideya-siyasi məzmunu, həm də kamil bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ana vətəninə sevmək, onun hər qarış torpağına, daşına, mənəvi sərvətinə, maddi-mədəniyyət abidələrinə sonsuz məhəbbət şeirin əsas ideyasını təşkil edir.

Əsərin ideyası. “Azərbaycan” şeirinin məzmunu çoxplanlıdır. Burada yalnız Azərbaycanın füsunkar təbiətinin təsviri verilməmiş, xalqımızın tarixi keçmişi (VI bənd), bugünkü xoşbəxt həyatı (XV bənd), parlaq gələcəyi (XX bənd), azad, şən, firavan həyatımızla keçmiş dünyanın müqayisəsi (X bənd) qüdrətli sənətkar qələmi ilə təsvir edilmişdir. S.Vurğunun yaradıcılığında təbiət və cəmiyyətə nikbin münasibət yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Həmin münasibət bu şeirdə də ana xətti təşkil edir. 21 bənddən ibarət bu şeirin hər bir bəndi, hər mısrası bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. I–VI bəndlərdə şair simvolik surət kimi yaratdığı Azərbaycanla sanki üz-üzə dayanaraq, onunla

“ana-bala” kimi söhbət edir, ürək sözlərini ona çatdırır. Sonra bir anlığa ana torpağın ucsuz-bucaqsız düzlərini, sıra dağlarını, “ürək açan mənzərələri”ni seyr edir (VII–IX bəndlər). Şair yurdumuzun bərəkətli çöllərində zəhmətkeş insanların yetişdirdiyi bol məhsul (X–XIII bəndlər), sehrli ilmələri ilə dünyaya səs salan Azərbaycan xalçaları (XV bənd), Bakı nefti (XIX bənd) haqqında fəxrlə söhbət açır; Azərbaycanı dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan Nizami, Füzuli kimi ölməz dühalar yetirən “şeyr, sənət ocağı” kimi səciyyələndirir (XVII–XVIII bəndlər). Şeyrin sonuncu bəndilə bütün bu deyilənlərə yekun vurulur.

Əsərin quruluşu və kompozisiyası. Şeyr Azərbaycan aşığı şeyrinin ən geniş yayılmış səkkizlik – gəraylı formasına uyğun yazılmışdır. Hər misra 8 hecadan, hər bənd beş misradan qurulmuşdur. Beləliklə, 21 bənd bir-birilə məzmunca bağlanaraq bütöv, tamamlanmış bir əsər əmələ gətirmişdir.

Hər bənddə əvvəlinci üç misra bir qafiyələnir, sonuncu iki misra isə bir-biri ilə həmqafiyə olur: **aaabb**

Şeyri quruluşca bir neçə hissəyə ayırmaq olar: I bənd proloq təsiri bağışlayır. Yəni hadisələrin təsviri üçün bu bənd zəmin hazırlayır. “El bilir ki, sən mənimsən” misrası ilə şeyrin birinci hissəsi başlayır. Burada şair, deyildiyi kimi, sanki Azərbaycanla üz-üzə dayanıb söhbət edir. Bu cür söhbət II–VI bəndlərdə də gedir. Bu hissəni şərti olaraq I hissə adlandırmaq olar. Şeyrin II hissəsi VII bənddən başlanır, XX bənddə qurtarır. Bu hissədə şair Azərbaycanın gözəl təbiət mənzərələrindən bədii lövhələr yaradır və xalqımızın belə gözəl bir məkanda yetişdirdiyi maddi və mənəvi sərvətlərdən söhbət açır. Şeyrin XXI bəndi epiloq təsiri bağışlayır. Deməli, şeyr quruluşca proloq (I bənd), I hissə (II–VII bəndlər), II hissə (VII–XX bəndlər) və epiloqdan (XXI bənd) ibarətdir.

1) *Orfoepik və fonetik xüsusiyyətlər*. Şeir in oxunuşunda səslərin düzgün tələffüzünə diqqət yetirmək vacibdir. Əks halda şeirin məzmununa və bədiiliyinə xələl gəlir.

*Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan;
Eşitmişəm uzaqlardan...*

Bu misradakı “dağlardan”, “bulaqlardan”, “uzaqlardan” həm qafiyə sözləridir. Həmin sözlərin kökü “dağ”, “bulaq”, “uzaq”dır. Əgər biz “bulaq” və “uzaq” sözlərinin sonundakı səsi yazıldığı kimi tələffüz etsək, düzgün tələffüz qaydalarını pozmuş olarıq, həm də qafiyələr zəifləyər. Ona görə də **q** səsi olduğu kimi **yox**, **ğ** və **x** səslərinin məxrəcinə uyğun tələffüz olunmalıdır – *bula [ğ] lardan // bula [x] lardan, uza [ğ]lardan // uza [x] lardan*.

III bənddə “Odur ki, bağlıyam sana” misrasındakı “sana” sözü yazıldığı kimi deyil, “sa [ne] a” şəklində tələffüz olunmalıdır. Türk dillərinin fonetik quruluşunda sağır N (Ne) səsi mövcuddur. Həmin bənddəki “hankı səmtə, hankı yana” misrasında “hankı” sözü, əslində, “hansı” formasında işlənməli idi. Həmin forma dialekt təsirinə məruz qalmışdır. Çünki dilimizin fonetik quruluşunda **s > k** əvəzlənməsi mövcud deyildir. IV bənddə:

*Fəqət səndən gen düşəndə,
Ayrılıq məndən düşəndə, –*

misralarında da “səndən” və “məndən” sözlərindəki çıxışlıq hal şəkilçisi (-dən) -nən formasında tələffüz olunmalıdır. Burada dilimizin fonetik quruluşu üçün xarakterik olan səs uyuşması baş verir (mə-n-nən, sən-nən).

Şeirdə vurğu, fasilə, intonasiya kimi fonetik elementlərə diqqət yetirmək vacibdir. Məsələn, X bənddə:

*Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar. –*

misraları bütöv bir cümlə təşkil edir (zülm əlindən qurtulmuş quşlar bizə qonaq gəlir). Ona görə də “qurtulmuşlar” sözündə vurğunu düzgün işlətməməklə leksik və qrammatik məna da dəyişir. Əslində, həmin söz feili sifət kimi işlənmiş və substantivləşmişdir. Ona görə də vurğu sözün son hecasında işlənir (qurtulmuşlar). Əgər feilin xəbər şəkli kimi işlənsə idi, vurğu sözün 3-cü hecasına düşməli idi (qurtulmuşlar).

Həmin bənddə fasilə də mənanın düzgün başa düşülməsində mühüm rol oynayır.

*Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan.
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar.*

İkinci misranın sonunda bütöv fasiləni nöqtə işarəsi göstərir. Tələffüzdə ikinci misranın sonunda bütöv fasilə etmək vacibdir. Əks halda məna tamamilə dəyişə bilər (bu haqda əvvəl danışılıb, “Linqvistik təhlil texnikası” bəhsinə bax).

2) Leksik xüsusiyyətlər. Şeir dilində 330-a qədər leksik vahid (söz) işlənmişdir. Bunlardan, demək olar ki, 99 faizi ümumişlək sözlərdir. Birinci bənddəki:

*Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan arazları –*

misrasında “arazları” sözünün kökü Araz çayının adındandır. Şair “Araz” xüsusi ismini ümumi söz halına (arazları) salaraq işlətməmişdir.

Şeirin leksikasının 9,5 faizini alınma sözlər təşkil edir. Lakin bu alınmalar da, demək olar ki, ümumxalq Azərbaycan dili sözləri içərisində qaynayıb-qarışmış, milliləşmişdir. Məsələn, *sakit, dost, nəsil, bəxtiyar, şeir, xəyal, ömür, ceyran, zülm, limon, bahar, çinar, şikəstə, məna, qələm, dəftər, sahil, nəmə, qüvvət, ülkər, vətən, ilham, insan* və s. sözlər bu qəbildəndir.

Şair sözün məna qruplarından məharətlə istifadə etmişdir. Məsələn, “*Sınamışam dostu, yarı*”, “*Yurdum-yuvam, məskənim-sən*”, “*Elim, günüm, obam sənsən*”, “*Şeir, sənət ocağısan*”, “*Hankı səmtə, hankı yana*” misralarında işlənmiş sinonim sözlər fikrin daha dəqiq ifadəsinə xidmət edir.

Şeirdə antonim sözlərin müxtəlif tipləri işlənmişdir. Məsələn, “*Mən bir uşaq, sən bir ana*”, “*Oğlun, qızın bəxtiyardır*”, “*Qara xallı ağ üzlərə*”, “*Mənzil uzaq, ömür yarı*”, “*Sıra dağlar, gen dərələr*”, “*Aranın, yaylağın sənin*”, “*Gah bu dağdan, gah o dağdan*” misralarında *mən-sən, uşaq-ana, oğlun-qızın, qara-ağ, uzaq-yarı, dağlar-dərələr, aranın-yaylağın, bu-o* sözlərini işlətməklə şair bədii təzadlar yaratmışdır.

Şair məcazlardan da sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Fikrin rəngarəng ifadəsi S.Vurğun yaradıcılığı üçün tipik və xarakterikdir. Məhz şairin əsərlərinin yüksək poetik təsir bağışlamasının bir səbəbi də budur. Məsələn, aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

“*Durna gözlü bulaqlardan*”;
 “*Anam, doğma vətənim-sən*”;
 “*Mən bir uşaq, sən bir ana*”;
 “*Hey uçsam da, yuvam sənsən*”;
 “*Saçlarıma dən düşəndə*”;

"Boğar aylar, illər məni";
 "Ağ örpəyin buludlardır";
 "Nələr çəkmiş başın sənin";
 "Ala gözlu gündüzlərə";
 "Xəyalım dolanır, gəzir";
 "Ey azad gün, azad insan";
 "Doyunca iç bu bahardan";
 "Könlüm keçir Qarabağdan";
 "Beşiyisən gözəllərin";
 "Sən günəşin qucağısan";
 "Şeir, sənət ocağısan;
 "Ölməz könül, ölməz əsər";
 "Əlin qələm, sənən dəftər";
 "Buruqların hayqıraraq";
 "Nərə salır boz çöllərə";
 "Nazlandıqca sərin külək";
 "Səhərlərin ülkər gözü";
 "Gülür torpaq, gülür insan";
 "Qoca Şərqi qapısısan".

Bəzən bir misrada eyni söz iki cür – həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənmişdir. Məsələn, "Ey azad gün, azad insan" misrasında "azad gün" dedikdə "azad" sözü məcazlaşır, "azad insan" dedikdə "azad" sözü həqiqi mənada başa düşülür. Yaxud "Gülür torpaq, gülür insan" misrasında "gülür torpaq" məcazi mənada, "gülür insan" həqiqi mənada işlənmişdir.

3) **Onomastik xüsusiyyətlər.** Şeirdə bir sıra onomastik vahidlər işlənmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: *Azərbaycan, bəhri-Xəzər, Muğan, Eldar, Astara, Lənkəran, Afrika, Hindistan, Qazax, Kəpəz dağı, Göy göl, Qarabağ, Nizamilər, Füzulilər, Bakı, Şərq.*

Göründüyü kimi, burada 17 onomastik vahid işlənmişdir. Bunları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur

ki, şair bu xüsusi sözləri şeirə təsadüfi, necə gəldi daxil etməmişdir. Hər bir onomastik vahiddən bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Şeirdə “Azərbaycan” toponimi yalnız sırf yer adı deyil, həm də “qoca Şərqi qapısı”, “şeyr, sənət ocağı”, “günəş ölkəsi”, “gözəl Vətən”, “günəşin qucağı”, “gözəllərin beşiyi” və s. kimi səciyyələndirilmişdir. Deməli, “Azərbaycan” toponimi bir sıra əlavə mənalarda işlənmişdir.

Şair “Bir tərəfin bəhri-Xəzər, Yaşılbaş sonalar gəzər” dedikdə Xəzər hidroniminin sadəcə adını çəkmir, onun yurdumuza, xüsusilə Bakıya bir gözəllik verdiyini xatırladır. Muğan, Eldar toponimləri şeirdə yurdumuzun qədim tarixinin timsalı kimi verilmişdir. Astara, Lənkəran toponimləri həm yurdumuzun subtropik iqlimə malik mənzərəli yer adları kimi, həm də ictimai bərabərsizlik və zülmə dolu olan Afrika və Hindistanla qarşılaşdırılan ölkə kimi, azad və xoşbəxt həyat sürən insanların məskəni kimi şeirə daxil olmuşdur. Şair Qazaxı köhlən atların məskəni, Qarabağı musiqinin beşiyi kimi səciyyələndirərək Qazax, Qarabağ toponimlərindən yerində istifadə etmişdir. Məşhur Azərbaycan müğənnisi Xan Şuşinski musiqimizin əsl ustası, bilicisi kimi “Havalansın Xanın səsi, Qarabağın şikəstəsi” misralarında yada salmışdır.

Nizami və Füzuli Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ölməz dühəlidir. Şair ömrü boyu onların yaradıcılıqlarından bəhrələnmişdir. Ona görə də S.Vurğun:

*Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər –*

misralarında konkret olaraq XII və XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Nizami və Füzulini deyil, ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərini nəzərdə tutur.

4) *Frazeoloji xüsusiyyətlər*. Şeirdə bir sıra frazeoloji məzmunlu vahidlər işlənmişdir. Bu vahidlərin çoxu S.Vurğunun özünə məxsusdur. Şairin yaratdığı xüsusi frazeoloji vahidlər şeirdə yüksək obrazlılıq kəsb edir. Məsələn, “durna gözlü bulaq”, “Ayrılıq məndən düşəndə”, “Səndən gen düşəndə”, “Yadlara açma əlini”, “Nərə salır boz çöllərə”, “ilham aldın”, “Saçlarıma dən düşəndə”, “Nələr çəkmiş başın sənin”, “ala gözlü gündüz”, “xəyalım dola-nar gəzər”, “ürək açan mənzərə”, “azad gün”, “doyunca iç bu bahardan”, “günəş ölkəsi”, “mənan dərin”, “aşıq deyər sərin-sərin”, “günəşin qucağı”, “şeyr, sənət ocağı”, “ölməz könül, ölməz əsər”, “əlin qələm, sinən dəftər”, “nazlandıqca sərin külək”, “səhərlərin ülkər gözü”, “gülür torpaq” və s. şairin bu şeirdə yaratdığı xüsusi ifadələr – frazeoloji vahidlərdir. Həmin frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi öz həqiqi mənalarından uzaqlaşaraq məcazlaşmış, bir qismi isə həqiqi mənada işlənmişdir. Məsələn, “durna gözlü bulaq” ifadəsində “durna” və “göz” sözləri məcazi, “bulaq” həqiqi mənada işlənmişdir. Durnanın gözü olduqca şəffaf və parlaq olur. Şair bulaq suyunun şəffaf və duruluğunu durna gözü ilə bənzədir. “Ala gözlü gündüz” ifadəsində “ala” və “göz” sözləri məcazi, “gündüz” həqiqi mənada işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlər şeiri ətə, qana gətirir, onun bədii dəyərini, emosionallığını daha da artırır.

5) *Qrammatik xüsusiyyətlər*. Şeirinin dilini morfoloji cəhətdən araşdırdıqda məlum olur ki, təxminən 340 qrammatik-morfoloji vahiddən 47 faizi (157-si) isim, 12 faizi (38-i) sifət, 0,8 faizi (3-ü) say, 11 faizi (35-i) əvəzlilik, 17 faizi (58-i) feil, 5 faizi (17-si) zərf, 8,5 faizi (30-u) köməkçi nitq hissəsidir. Şeirinin dilində isimlərdən istifadə meyli ilə yanaşı, isimləşmə də çox güclüdür. Çox vaxt başqa nitq hissələri də ismə məxsus qrammatik şakilçilər qəbul etmişdir. Məsələn, “Eşitmişəm

uzaqlardan” misrasında “uzaq” sifəti *-lar* cəm və *-dan* hal şəkilçilərini qəbul etmişdir. Misraların, cümlələrin əksəriyyəti feilsizdir; ismi xəbər üstünlük təşkil edir.

Sözlərin sıralanması cəhətdən də şeirin səciyyəvi qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Əksər cümlələrdə xəbər əvvəldə işlənmişdir. Məsələn:

*“Eşitmişəm uzaqlardan”,
 “Sınamışam dostu, yarı”,
 “Ayrılarımı könül candan”,
 “Odur ki, bağlıyam sana”,
 “Boğar aylar, illər məni”,
 “Bilinməyir yaşın sənin”,
 “Nələr çəkmiş başın sənin”,
 “Düşdün uğursuz dillərə” –*

və s. cümlə-misralar əslində belə olmalı idi:

*“Uzaqlardan eşitmişəm”,
 “Dostu-yarı sınamışam”,
 “Könül candan ayrılarımı”,
 “Odur ki sana bağlıyam”,
 “Aylar, illər məni boğar”,
 “Ellər məni qınamasın”,
 “Sənin yaşın bilinməyir”,
 “Sənin başın nələr çəkmiş”,
 “Uğursuz dillərə düşdün”.*

Aydın həqiqətdir ki, söz sırası bu cür qurulsaydı, əsərin şeirliyi, bədiiilik və ideya-estetik keyfiyyətləri son dərəcə zəifləyərdi.

b) Nəsr əsərlərinin linqvistik təhlili. Bütöv nəsr əsərlərinin kompleks şəkildə linqvistik təhlilində məq-

səd müəyyən bir dövrdə yaşamış yazıçının hər hansı bir əsəri əsasında ədəbi dilə münasibətini, fərdi dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən, leksik, frazeoloji, semantik və qrammatik cəhətdən dilə gətirdiyi yenilikləri aşkar etməkdən ibarətdir. Bu cəhətdən bütöv nəsr əsərinin dilinin linqvistik təhlili zəngin material verir. Dediklərimizi aydınlaşdırmaq üçün C.Məmmədquluzadənin “İki alma” hekayəsinin bütöv linqvistik təhlili maraqlı olar.

“Axşam vaxtları gəzməyə çıxanda, hərdənbir balaca oğlum da yanımcə aparıram. Bu dəfə də apardım.

Və hamıdan balaca oğlum ilə gəzməyə gedəndə, hərdənbir ittifaq düşür ki, ona yeməli şey də alıram ki, məndən razı qalsın. Bu dəfə də balaca oğlum dükanlarda düzülmüş naz-neməti görəndə məndən yeməli bir şey istədi. Mən o əqidədə deyiləm ki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır və lakin bunu da demirəm ki, heç bir vaxt almaq lazım deyil. Ancaq bu dəfə heç bir zad almaq istəmirdim; o səbəbə ki, cibimdə çox pulum yox idi. Və bir də istəmədim ki, uşağım hər dəfə bazara çıxanda dadamal öyrənsin.

Bir qədər dolandıq, sonra yolumuz dərya kənarına düşdü. Amma oğlum da bidamağ görürdüm. Çün təbiiyə öz qaydasınca, uşağın öz təbiəti – bu da öz qaydasında.

Və onunçun da çox inad etməmək babətindən dərya kənarında tabağa düzülmüş meyvələrdən iki şahıya iki dənə yaxşı qırmızı alma aldım və ikisini də verdim oğluma. Hərçənd oğlum almaları məndən aldı, amma gördüm ki, könülsüz aldı. Mən ondan bidamağlığının səbəbini soruşmadım; çünki səbəbi aşkar idi. Bazarda bir az bundan qabaq o məndən iki şey istədi, heç birini almadım; bir Carco qovunu istədi – almadım, sonra da nemsə qənnadı dükanının qabağından keçəndə şüşənin dalına düzülmüş rəngarəng konfet və şirniyyatdan istədi – almadım.

Oğlum o dərəcə məndən narazı imiş ki, mən almaları ona verəndən sonra da genə bir söz danışmaq istəmədi və mən ona verdiyim suallara meyilsiz cavab verirdi.

Dəxi onu belə qaşqabaqlı görəndə mən özüm də bidamağ oldum və Azərneft idarəsinin qabağında duran tramvay vaqonlarının birinə oğlumun qalxıxdım və özüm də mindim ki, gələk evimizə.

Vaqonda hələ bizim ikimizdən başqa heç kəs yox idi. Oğlum boyda bir yetim rus uşağı cır-cındır içində, üz-gözü qapqara, çirkli və iyrenc, gəldi durdu qabağımızda və məndən bir qəpik pul istədi.

Cibimdə ancaq bir abbası gümüş pul var idi. Mən uşağa bir söz demədim ki, keçib getsin. Bir neçə minik arvad və kişi vaqona girdilər və sağımızda, solumuzda yer tutdular. Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə də, dilənçiyə pul vermək lazımdı, ya lazım deyilmi məsələsi məni başladı məşğul etməyə; hər kəs nə deyir-desin, ancaq dilənçi uşağa heç bir şey verməmək mənim xoşuma gəlmədi. Buradan ona işarə etmirəm ki, mən heç bir dilənçiyə yox demərəm; çünki, ola bilər ki, bir para filosofların dilənçiyə pul vermək, onu bədbəxt etmək sifəti bəlkə mənə də sirayət edibdir. Ancaq sözün həqiqəti budur ki, bugünkü dilənçi uşağa bir qəpik verməməyim məni burada xarab etdi; o səbəbə xarab etdi ki, haman dilənçi uşaq yaşda mənim atalı və analı oğlum, əyni-başı təzə, qarnı tox, bu saat burada mənim sağ tərəfimdə məndən incimiş oturmuşdu ki, niyə mən ona konfet almadım, ancaq iki alma aldım.

Vaqonumuz hərəkət edib gedəndə akoşkanın dalından gördüm ki, haman dilənçi uşaq yerdə durub bir qırmızı almanı ağzına basıb gəmirtləyir. Qabaqca bir şey duymadım; amma haman dəqiqə yanımdakı oğlumun almaları yadıma düşdü və çöndüm uşağa tərəf. Oğlum gülə-gülə mənə yavaşca bunu dedi:

– Dədə, almanın birini verdim dilənçi uşağa.

Bir dənə qırmızı alma öz-özlüyündə bir şey deyil, onun qiyməti iki qəpikdir və yeyib qurtarandan sonra heç bir şeydir.

Amma mənəvi işlərdə bir almanın dəyəri, ola bilər, çox böyük olsun. O qədər yüngüllük və könül xoşluğu ki, burada iki qəpiklik almadan mənə gəlib çatdı, nəhayət dərəcədə idi.

Filosofiya aləminə gəldikdə, qeyriləri dilənçiyə küçədə ianə verməyi nə cür başa düşürlər-düşsünlər və insaniyyət mütəxəssisləri bu məsələni nə tövr həll edirlər-etsinlər, ancaq mənəm bu balaca oğlum iki almasının birini bir yetim uşağa verdi.

Və ola bilsin ki, oğlum da yekələndən sonra, bir para alimlərin "küçədə dilənçiyə ianə verməyiniz" nəsihətini eşidəndən sonra onları küçədə görəndə mənəm kimi üz çöndərəcəkdir. Ancaq hələ ki indi oğlum bu işləri başa düşmür və onunçun da iki almanın birini yetim uşağa verir".

1. Əsərin ideyası. Əsər uşaqların tərbiyəsi məsələsinə həsr olunmuşdur; mövzusu real həyat hadisəsi əsasında qələmə alınmışdır. "Dilənçi uşağa pul vermək onu tüfeyliliyə sövq etmək deməkdir" fikri, insan humanizmi əsərin ideyasını təşkil edir. Lakin yazıçı əsərdən çıxan bu ideyanı dolaylı yolla ifadə etmişdir.

2. Əsərin quruluşu və kompozisiyası. Hadisələrin inkişaf xəttini nəzərə alaraq hekayəni bir neçə hissəyə ayırmaq olar.

Birinci hissədə atanın oğlu ilə şəhərə gəzməyə çıxması, uşaq psixologiyasının təsviri verilir. Uşaqların gəzmək, ətraf mühitlə tanışlıq meyli, mağazada vitrində, yaxud bazarda gördüyü dadlı meyvə və ya konfetlərdən yemək istəyi təsvir edilir. Kiçik bir hekayədə yazıçı orijinal bir konflikt yaratmışdır. Bu konflikt ata ilə uşağın istəyi arasında baş verir. Uşaq atasından Carco qovunu və konfet almasını tələb edir. Lakin ata bunların əvəzində ona iki alma alır. Uşaq atadan narazı qalır: "Oğlum nə dərəcədə məndən narazı imiş ki, mən almaları ona verəndən sonra da genə bir söz danışmaq istəmədi və mənəm ona verdiyim suallara da çox meyilsiz cavab verdi".

İkinci hissədə müəllif oxucunu bir konfliktlə tanış edir. Ata tramvayda ona əl açıb pul istəyən yetim uşaqla atalı-analı böyüyən, əyni-başı təzə, qarnı tox olan öz uşağının vəziyyətini müqayisə edir. Dilənçi uşağın taleyi onu nə qədər düşündürsə də, “dilənçi uşağa pul vermək onu tüfeyliliyə sövq etmək deməkdir” qənaətinə gəlir.

Üçüncü hissədə hadisələr daha da inkişaf etdirilərək kulminasiya nöqtəsinə çatdırılır. Atanın tərəddüdləri oğlunun almanın birini dilənçi uşağa verməsi ilə başa çatır.

3. Nitqin quruluşu. Hekayə birinci şəxsin dili ilə, təhkiyə üsulu ilə nəql edilir. Burada müxtəlif dil hadisələri öz əksini tapmışdır.

a) Leksik xüsusiyyətlər. Hekayənin leksikasında ümumişlək sözlər əksəriyyəti təşkil edir. Lakin bunlarla bərabər, əsərdə bir sıra söz qrupları işlənmişdir. Bunların içərisində dialektizmlər xüsusi yer tutur. Bu, ədibin zəngin xalq dilindən faydalanmağı ilə əlaqədardır. Məsələn, “dadamal” (öyrəncəkli), “tabağa” (daxıl), “genə” (yenə), “akoşka” (pəncərə), “çöndüm” (döndüm) sözləri dialekt leksikasına məxsusdur. Köhnəlmiş sözlərdən “dərya”, “şahı” bugünkü ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Hekayənin dilində vulqar sözlər də işlənmişdir. Məsələn: “Vaqonumuz hərəkət edib gedəndə akoşkanın şüşəsinin dalından gördüm ki, haman dilənçi uşaq yerdə durub bir qırmızı almanı ağzına basıb gəmirtləyir” – cümləsində “almanı yeyir” əvəzinə “gəmirtləyir” sözü işlənmişdir.

Yaxud: “...oğlum da yekələndən sonra bir para alimlərin “küçədə dilənçiyə ianə verməyiniz” nəsihətini eşi-

dəndən sonra onları küçədə görəndə mənim kimi üz çöndərəcəkdir” cümləsində “oğlum böyüyəndə” əvəzinə “yekələndə” işlətməmişdir. Şübhəsiz, əsərdə bu tipli sözlərin işlənməsi xalq dilinin təsirindən gəlir.

Hekayədə ədib özünəməxsus bir sıra terminlər işlətməmişdir. Məsələn, “pedaqoq”, “psixoloq” əvəzinə “insaniyyət mütəxəssisləri”, “fəlsəfə elmi” əvəzinə “filosofiya aləmi”, “mənaəviyyatca” əvəzinə “mənaəvi işlərdə” və s.

Hekayənin dilində ədibin yaşadığı dövr üçün neologizm hesab edilən sözlər də vardır. Məsələn, “Azərneft”, “tramvay”, “vaqon”, “filosof”, “konfet” leksemləri bu tip sözlərdəndir. Bəzi söz və ifadələrin ədəbi dildəki qarşılığı vardır. Məsələn, “ittifaq düşür” (olur), “nəmsə” (alman), “bidamağ” (kefsiz), “xarab etdi” (kədərləndirdi) və s.

Bunlardan başqa, hekayənin dilini mənşəcə də təhlil etmək faydalı olardı.

b) Semantik xüsusiyyətlər. Yazıçı fikri daha dəqiq, qısa və bədii şəkildə ifadə etmək üçün sözlərin semantikasından məharətlə istifadə etmişdir. Məsələn: “Bu dəfə balaca oğlum dükanlarda düzülmüş nazü-neməti görəndə mənəndən yeməli bir şey istədi” cümləsi əvəzinə yazıçı dükanda olan ərzaq məhsullarının ya hamısının, ya da bir qisminin adını sadalaya bilərdi. Bu, şübhəsiz, hekayənin dilini ağırlaşdırardı. Ədib “nazü-nemət” ifadəsini işlətməklə gözlənilən ağırlığı aradan qaldırmışdır.

Hekayədəki “dadamal” sözü “ələ öyrənmiş” mənasında dialektlərdə işlənir. Məsələn: adamın əlindən çörək və ya başqa yemək alan quzuya “dadamal quzu” deyilir.

Yazıçı “dadamal” sözünün mənasını eyni ilə saxlamaqla hekayəyə daxil etmişdir: “Və bir də istəmədim ki, uşağım hər dəfə bazara çıxanda dadamal öyrənsin”.

Hekayənin dilindəki bu tipli sözlərin mənasını açmaq lazımdır.

c) Frazеoloji xüsusiyyətlər. Hekayənin dilində bir sıra frazeoloji ifadələr işlənmişdir. Məsələn: ittifaq düşür, razı qalsın, yolumuz düşdü, cavab verirdi, yer tutdular, fikrim getdi, xoşuma gəlmədi, yadıma düşdü, başa düşmür və s. Bu ifadələrin hər biri iki tərəfdən ibarətdir. Bunların hamısında birinci tərəf həqiqi, ikinci tərəf məcazi mənada işlənmiş və nəticədə frazeoloji ifadələr əmələ gəlmişdir.

ç) Qrammatik xüsusiyyətlər. C.Məmmədquluzadənin bütün əsərlərində olduğu kimi, bu kiçik hekayəsində də “və” bağlayıcısı tez-tez işlənir. Qrammatikada bitişdirici bağlayıcı kimi tanınan “və”, adətən, həmcins üzvlər, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənir. Hekayədə isə bəzən abzasın birinci cümləsi “və” bağlayıcısı ilə başlanır. Burada da yenə məqsəd əvvəlki cümlənin məzmunu ilə əlaqə yaratmaqdır. Ümumiyyətlə, bütövlükdə hekayənin dilində “və” bağlayıcısı 21 dəfə işlənmişdir. Bunlardan 4-ü cümlənin əvvəlində, qalanları isə həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındadır.

Bəzən bir cümlədə “və” iki dəfə – həm həmcins üzvlər, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənmişdir. Məsələn: “Dəxi onu belə qaşqabaqlı görəndə mən özüm də bidamağ oldum və Azərneft idarəsinin qabağın-

da duran tramvay vaqonlarının birinə oğlum qalxızdım və özüm də mindim ki, gələk evimizə”.

C.Məmmədquluzadənin bütün başqa bədii əsərlərində olduğu kimi, bu hekayədə də köməkçi nitq hissələri, xüsusilə qoşma və bağlayıcılar məhsuldar işlənilir.

Ədibin əsərlərinin özünəməxsus sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Bu hekayədə də həmin cəhət özünü göstərir. Əvvəla, cümlələrin əksəriyyətində cümlə üzvlərinin sırası ədəbi dil baxımından pozulur. Bu ondan irəli gəlir ki, ədibin bədii yaradıcılığında şifahi danışığa məxsus sintaktik xüsusiyyətlər əsas yer tutur. Məsələn, cümlələrdə tez-tez belə hissələrə rast gəlinir: “...mindik ki, gələk evimizə”, “...ikisini də verdim oğluma”, “...gəldi durdu qabağında”, “Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə...”, “...məni başladı məşğul etməyə”, “...çöndüm uşağa tərəf”, “Dədə, almanın birini verdim dilənçi uşağa”. Bu cümlələrdə, göründüyü kimi, xəbərlərin heç biri qrammatik norma baxımından öz yerində işlənməmişdir. Xəbərlərin bu cür işlənməsi ancaq şifahi danışığa məxsusdur.

Hekayənin dilində mürəkkəb cümlələr çox işlənilir. Məsələn, aşağıdakı cümləyə nəzər salaq: “Mən o əqidədə deyiləm ki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır və lakin bunu da demirəm ki, heç bir vaxt almaq lazım deyil”. Burada mənaca bir-birinin əksinə olan iki tabeli mürəkkəb cümlə bir vahid kimi birləşmişdir. Birinci cümlə: “Mən o əqidədə deyiləm ki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır”. Bu təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlədir. İkinci cümlə: “Bunu da

demirəm ki, heç vaxt almaq lazım deyil". Bu isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir, hər iki cümləni müqayisə etdikdə məlum olur ki, təyin budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsindən daha bitkin və dolğundur. Yazıçı onların arasında həm bitişdirmə "və", həm də ziddiyyət – qarşılaşdırma bildirən "lakin" bağlayıcısını işlətməklə zaman əlaqəli qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə qurmuşdur.

Ümumiyyətlə, hekayədə müxtəlif tipli sintaktik konstruksiyalara rast gəlinir.

Bütün cümlələri təhlil prosesində bu cür araşdırmaq-la sintaktik xüsusiyyətlərə dair zəngin məlumat almaq mümkündür.

Bir cəhəti də xatırlatmaq lazımdır ki, bütöv əsərlər üzrə bədii mətnin qrammatik cəhətdən linqvistik təhlilini verərkən morfoloji və sintaktik kateqoriyaların hamısını ax-tarmaq və təhlil etmək mümkün deyil və buna ehtiyac da yoxdur. Həmin mətnədə ancaq xarakterik qrammatik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq və təhlilə cəlb etmək lazımdır.

d) Dram əsərlərinin linqvistik təhlili. Bütöv dram əsərlərinin linqvistik təhlili başqa janrlara nisbətən çox-sahəlidir. Çünki burada bir-birindən fərqlənən müxtəlif təhlil obyektləri mövcuddur. Həmin obyektləri belə təsəvvür etmək olar: 1) remarkalar; 2) dialoqlar; 3) monoloqlar; 4) ad və familiyalar.

Şübhəsizdir ki, dram əsərlərinin bu tərkib hissələrinin hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Ona görə də onların hər birində dil hadisələrini eyni ardıcılıqla

və sistemlə izləmək vacib deyildir. Məsələn, dram əsərlərində işlənən ad və fəsilələri ən çox semantik aspektdə araşdırmaq əlverişlidir. Çünki dramaturq, adətən, səhnə əsəri üçün məzmunu uyğun ad seçir. Ona görə də həmin adların mənasını araşdırmaqla əsərin ideyasını, yazıcının obraza münasibətini müəyyənləşdirmək olar.

Remarkalar müəllifin öz nitqini əks etdirir. Dram əsərlərinin bu hissəsini təhlil edərkən ən çox leksik və sintaktik xüsusiyyətləri aşkar etmək faydalıdır.

Dialog və monoloqlarda güclü bədii təsvir və ifadə vasitələri, zəngin üslubi məqamlar, frazeoloji və semantik xüsusiyyətlər, fonetik və qrammatik hadisələr mövcud olur. Ona görə də dram əsərindəki dialog və monoloqları daha geniş planda linqvistik təhlilə cəlb etmək lazım gəlir. Nümunə üçün H.Cavidin "Ana" pyesinə nəzər salaq.

1. *Pyesin ideyası*. Əsər 1910-cu ildə yazılmışdır. Şair bu mənzum dramla ilk dəfə olaraq şeir dilini səhnəyə gətirmək təşəbbüsünü irəli atmışdır.

Mövzu Dağıstan həyatından alınmışdır. Səlmə əsərin baş qəhrəmanıdır. H.Cavid güclü xalq adət-ənənəsi hikmətinin təsiri altında bu ana surətini yaratmışdır. Oxucu hadisələrin gedişini maraqla izləyir və ananın hərəkətlərinə bəraət qazandırır. O öz oğlunun qatilinə evində sığınacaq verir. Onun qəlbində mərhəmət hissi oğlunun qatilindən intiqam almaq fikrini alt-üst edir. "Ancaq vicdansızları bəslər dünya" fikri ilə ana obrazının ziddiyyətli xarakteri üzə çıxır. Çünki cəmiyyəti ancaq vicdansız, qatil, alçaq, rəzil insanlar əhatə etmir. Bunlar cəmiyyətdə azlıq təşkil

edir. Yaxşı, ədalətli, vicdanlı, namuslu insanlar cəmiyyətin əsasını təşkil edir.

Hadisələrin son nəticəsi kimi səslənən xalq adət-ənənəsinə bağlılıq əsərin ideyasını əks etdirir.

2. *Əsərin kompozisiyası.* Pyes bir pərdədən ibarətdir və ananın – Səlmanın monoloqu ilə başlayır. Bu monoloq, bir növ, proloq xarakteri daşıyır. Ananın monoloqundan məlum olur ki, Səlmanın tək oğlu olan Qanpoladdan üç aydır məktub gəlmir. Ana oğlunun yolunu intizarla gözləyir. Sonra hadisələr açılır. Məlum olur ki, Qanpoladın nişanlısı İsməti Orxan adlı varlı şəxs də sevir. Lakin İsmət öz nişanlısı Qanpolada dönük çıxmayaraq Orxanı rədd edir. Bundan sonra Orxan dostları İzzət və Muradı başına yığaraq İsmətdən intiqam almaq hissi ilə yaşayır. Get-gedə konflikt kəskinləşir. İsmətin qardaşı Səlim bu konflikti daha da inkişaf etdirir. Nəhayət, Qanpoladın gəlişi xəbəri ananı son dərəcə sevindirir, Səlimə muştuluq verir. Lakin bu sevinci qəflətən müdhiş bir xəbər yox edir. Qanpolad evlərinə yaxınlaşarkən Orxan, İzzət və Murad ona hücum edirlər. Qanpolad Orxan və İzzəti öldürsə də, Murad onu güllə ilə vurur və hadisələrdən xəbərsiz ananın evinə sığır. Qanpoladın gəlmək xəbəri ilə ananı sevindirən Səlim bir az sonra onun güllə ilə vurulması xəbərini anaya çatdırır. Beləliklə, hadisələr sona çatır.

3. *Nitqin quruluşu.* Əsərin dili bir neçə tərkib hissəsindən ibarətdir. Remarkalar dramaturqun öz nitqini, dialog və monoloqlar isə surətlərin nitqini əks etdirir.

Buna görə də təhlil prosesində onların hər birini ayrıca araşdırmaq lazımdır.

a) *Remarkaların dili*. Pyesdəki remarkaların dilində alınma sözlər çox azdır. "Özü" əvəzinə "kəndisi", "əl" əvəzinə "umuz" və s. işlənmişdir. Remarkalarda sintaktik xüsusiyyətlər diqqəti daha çox cəlb edir. Burada cümlə üzvlərinin sırası ədəbi dil normalarına daha uyğundur. Surətlərin hal, vəziyyət və hərəkətlərini ifadə edən zərfliklərdən ibarət yarımçıq cümlələr çox işlənmişdir. Məsələn, "Sinirli və həyəcanlı bir səslə", "Gülər üzlə", "İsmətin gəldiyinə diqqət edərək", "Kəndi-kəndinə", "Qayət hiddətli", "İsmətə doğru", "Əlini ismətin umuzuna qoyaraq", "Geri çəkilərək", "Barmağındakı üzüyü göstərərək, hiddətlə", "Usanmış və sinirli bir halda", "Görünərək", "Çəkilərək", "İstehza ilə", "Xəncəri göstərərək", "Çıxıb yola baxaraq", "Azacıq çəkilərək", "Xəncəri yerindən alaraq" və s. Həmin yarımçıq cümlələri dialoqların köməyi ilə bütöv cümlələrə çevirmək olar. Məsələn, "Səlma sinirli və həyəcanlı bir səslə danışır", "İsmət gülər üzlə deyir", "Səlma İsmətin gəldiyinə diqqət edərək deyir", "İsmət kəndi-kəndinə danışır", "Orxan qayət hiddətli danışır", "Orxan İsmətə doğru qışqırır" və s.

Dramaturq bu cür yarımçıq cümlələr işlətməklə remarkaların dilinin ağırlaşmasına imkan verməmişdir. Həmin yarımçıq cümlələr əsərin məzmunu və ideyasının başa düşülməsində mühüm rol oynayır. Remarkalarda mövcud xəbərlər ən çox qeyri-qəti gələcək zamanda işlənir.

b) *Dialoqların dili*. Dialoqların dili, remarkalardan fərqli olaraq, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə çox zən-

gindir. Ziddiyyətlər, konfliktlər inkişaf etdikcə dramaturq sözlərin məcazi mənasından daha çox istifadə etmişdir. Məsələn:

“Ah, Qanpolad. Nuri-didəm, övladım”,
“Ey yerlərin, göylərin hökmdarı”.
“Gözüm yollarda, intizar içində”,
“Qız deyil, bir mələkdir”.
“Ulduzlar da bu halı seyrə gəlsin”,
“Alicənablıq boyuna biçilmiş”.
“Get, arslanım, get, sevindirsin məni”.
“Ah, bu qurşun nə? Ruhə dəhşət verir”
“Bütün dünya toplanıb gəlsə hərgiz” və s.

Pyesin dilində H.Cavid yaradıcılığı üçün xas olan alınma sözlər, xüsusilə türk dilindən alınmalar diqqəti cəlb edir. Dramaturq bu sözlərdən poetik vasitə kimi istifadə etmişdir. Həmin sözlər əsasən bunlardır: *böylə, şimdi, xayır, kəndi, pək, nasıl, iştə, saqın, nerdə, yavru, göy bəklə, yosma, qolay, əvət, həşmət, uyqu, ihtiraz, cocuq, süslü, yarım, həp, yap (maq), arxadaş, şu, öylə, qumaz* və s.

H.Cavid bəzən türk dilinin qrammatik quruluşundan da istifadə etmişdir. Buna görə də feillərdə ahəng qanunu pozulur. Məsələn, “gəlir” əvəzinə “gəliyor”, “bilmir” əvəzinə “bilmiyor” və s. Göründüyü kimi, burada Azərbaycan dilinə məxsus *-ır* indiki zaman şəkilçisi əvəzinə türk dilindəki *-yor* işlənmişdir.

Bundan başqa, bəzən mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri də türk dilinin qrammatik qəlibində işlənir.

Məsələn:

“Yalnız məftunim sana, ah, yalnız sən”...
“Yarın atlanıb bu köydən çıxalım”.
“İgid kimsə, qarşı çıxsın baxalım”,
“Nə sən qalarsın, nə də Qanpolad”.
“Get, nə yaparsın yap, çəkil get, durma”.
“Sən bir igitsin, sənə çox ar olsun”.
“Yoxsa bizim ölkəni tərək edirsən?”
“Seyr üçün başqa bir yurda gedirsən?” Və s.

Bu misralarda şəxs sonluqları türk dilinin qrammatik formasına uyğun işlənmişdir.

Bəzən feillərdə indiki zaman şəkilçisi ixtisara düşür ki, bu, türk dilinin qrammatik formasıdır.

Məsələn:

“Mən ayrılmam o yoxsul Qanpoladdan”,
“Mən yalan bilməm”.

Ümumiyyətlə, əsərin dilində Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun gəlməyən faktların hamısı təhlil prosesində aşkar edilməlidir.

c) *Monoloqların dili.* H.Cavid qüdrətli bədii monoloqlar ustasıdır. Monoloqlarda surətin daxili aləmini, sarsıntılarını, həyata, cəmiyyətə münasibətini, dünyagörüşünü verməyə çalışmışdır. Lakin ilk mənzum pyes olan “Ana” əsərində monoloqlar hələ deyilən səviyyəyə yüksəlməmişdir.

Əsərdə Səlmanın (ananın), İsmətin, Orxanın, Muradın monoloqları vardır. Səlmanın monoloqlarında işlənən “Allah”, “ya Rəbb”, “İlahi” və s. dini sözlərdən məlum olur ki, ana dındardır.

Monoloqlarda surətlərin daxili hiss və həyəcanları, sarsıntıları nidaların köməyilə ifadə olunmuşdur. Məsələn, *ah, of, ey, heyhat, aman, ya Rəbb, eyvah, uf* və s. nidalar monoloqlarda emosionallığı artırır. Monoloqların dilində nida və sual cümlələri üstünlük təşkil edir.

Dramaturq qrammatik tərkiblərlə monoloqun bədiiliyini gücləndirməyə nail olmuşdur.

Nümunə üçün Səlmanın son monoloqunu nəzərdən keçirək.

Səlma – (Muradın getdiyi tərəfə doğru hiddətli və həyəcanlı bir səslə);

*Get, namərd qonaq, get, alçaq mütləci,
Get, miskin hərif, get, cəllad, yırtıcı,
Get, vicdansız. Kəndini qurtar, yaşa,
Ancaq vicdansızları bəslər dünya.*

(Daha sinirli və qızğın)

*Get, gözüm görməsin. Uzaqlaş, dəf ol,
Nə haqsızlıq etdinsə, Allahdan bul,
Get, çəkil get. Dinsiz, allahsız xain,
Murdar izin bu torpaqdan silinsin.
Oğlumu söndürdün; yandırdın məni,
Get, kamə irdirməsin Allah səni.*

(Göyə doğru titrəyərək)

*Mərhəmət! Ya Rəbb, mərhəmət, inayət,
Təhəmmül ver, qalmamış məndə taqət.
Ah, qəlbim az qalır partlasın, Allah!*

(Cənazəyə doğru qoşaraq çılğınca)

*Allah, nə bədbəxt ana oldum... Eyvah!
Həsəti könlündə can verən övlad.
Ah, qəhrəman oğul, nakam Qanpolad!*

Burada əmr şəklində olan feillərin dalbadal işlənməsi ananın qəzəb və nifrətini birə-on artırır.

Təhlil prosesində monoloqların dilini leksik, semantik və frazeoloji cəhətdən də araşdırmaq lazımdır.

ç) *Antroponimlərin təhlili.* Əsərin mövzusu Dağıstan həyatından götürüldüyündən burada işlənən şəxs adları da həmin ərazidə geniş yayılmış adlardır.

İsmət əsərdə müsbət surət kimi verilmişdir. Dramaturq həmin surətin daxili, mənəvi aləminə uyğun ad seçmişdir. İsməti, namusu hər şeydən üstün tutan bu qız oxucunun gözləri qarşısında həqiqətən ismət, namus mücəssəməsi kimi yüksəlir. Orxan ona nə qədər hədə-qorxu gəlsə də, var-dövlət andırırsa da, bunların heç biri İsmətə təsir etmir. O, axıra qədər nişanlısına sadıq qalır.

Qanpolad quruluşca mürəkkəb sözdür. Həmin sözün tərkibi “qan” və “polad” sözlərindən ibarətdir. Dramaturq

bu adı, bəlkə də, surətin həyatına, taleyinə uyğun seçmişdir. Oxucu Qanpoladla üzbəüz rastlaşmasa da, Səlmanın, İsmətin, Səlimin nitqlərindən onun haqqında müəyyən təsəvvür əldə edir.

Dramaturq bu cür adları xalqdan alıb işlətmişdir. Səlima, İsmət, Səlim, Orxan, İzzət, Murad sadə quruluşa malik adlardır.

Təhlil prosesində monoloqların frazeoloji tərkibinə, morfoloji quruluşuna və nəzərə çarpan sintaktik xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirmək lazımdır.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I BÖLMƏ. MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ: PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR	7
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAF VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN PERSPEKTİVLƏRİ.....	8
1.01. Elm və onun bəzi cəhətləri	8
1. Elmin yaranması və onun əsasları	9
2. Elmlərin təsnifi.....	11
3. İctimai elmlərin bölgüsü	17
4. Mütəxəssisin seçdiyi elm sahəsinin mövqeyini bilməsi zəruriliyi	19
1.02. Dilçiliyin inkişaf tarixinin izlənilməsi	19
1. Dilçilik tarixinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti	20
2. Dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsinin bəzi tələbləri	20
A. Ümumi dilçiliyin dövrləşdirilməsi	22
B. Türkoloji dilçiliyin dövrləşdirilməsi.....	24
1.03. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı	26
1. Azərbaycan dilçiliyinin yaranması	26
2. Azərbaycan dilçiliyi tarixinin öyrənilməsi.....	27
3. Azərbaycan dilçiliyi tarixinin dövrləşdirilməsi	29
4. Müasir Azərbaycan dilçiliyində baş verən durğunluğun bəzi səbəbləri	31
5. Azərbaycan dilçiliyinin XXI əsr problemləri.....	35
II FƏSİL. NƏZƏRİ DİLÇİLİK İSTİQAMƏTİNDƏ	38
2.01. Azərbaycan dili və Altay dilləri ailəsi.....	38
1. Türk dilləri qrupunun Altay dilləri ailəsində mövqeyi	38
2. Azərbaycan dilinin müasir türk dilləri sirasında yeri	43

2.02.	Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi.....	47
	1. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi.....	48
	2. Azərbaycan dilinin inkişaf istiqamətləri tarixi.....	48
	3. Qədim və müasir Azərbaycan dili tarixi.....	49
	4. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi.....	51
2.03.	Dilçilik şöbələrinin müəyyənləşdirilməsi.....	52
2.04.	Azərbaycan dili fonetik sisteminin tədqiqi.....	54
	1. Danışiq üzləri haqda.....	54
	2. Fonemlərin tədqiqi bərdə.....	56
2.05.	Azərbaycan dili lüğət tərkibinin araşdırılması.....	56
	1. Dilin lüğət tərkibi anlayışı.....	57
	2. Termin və terminologiya məsələləri.....	59
	1) Terminlərə müntəzəm tarixi nəzarət.....	60
	2) Bəzi terminlərin dəqiqləşdirilməsi.....	61
	3) Yeni terminlərin yaradılması.....	64
	4) Terminoloji rubrika yaratmaq zəruriliyi.....	65
2.06.	Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi	67
	1. Budaq morfevlərin əhatəli tədqiqinin zəruriliyi.....	67
	2. Nitq hissələrinin quruluşca növlərinin dəqiqləşdirilməsi	67
	3. Nitq hissələri təsnifinin tamamlanması.....	69
2.07.	Funksional üslublar və onların təsnifi	71
	Yazıyaqədərki dövrlərdə funksional üslublar	74
	Yazı ənənəsinin yaranmasından sonrakı dövrlərdə funksional üslublar	75
	Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları	77
	1. Ədəbi danışiq üslubu	78
	2. Bədii üslub.....	81
	3. Elmi üslub.....	85
	4. Publisistik üslub.....	88
	5. Rəsmi üslub.....	90
	6. Epistolıyar üslub.....	92
III FƏSİL.	TƏTBİQİ DİLÇİLİK İSTİQAMƏTİNDƏ	94
	3.01. Qrafika – yazı problemləri	94

1. Azərbaycan yazısı tarixinin fundamental tədqiqi	95
2. Əlifba məsələləri	99
a. Müasir Azərbaycan əlifbasının təkmilləşdirilməsi	100
b. Ümumtürk əlifbası haqqında	104
3.02. Orfoqrafiya problemləri	107
1. Azərbaycan orfoqrafiyasının tarixindən	108
2. Müasir Azərbaycan orfoqrafiyasında vəziyyət	110
3. Apeyativ vahidlərin yazılış qaydalarına dair	111
4. Onomastik vahidlərin yazılış qaydalarına aid	112
5. Alınma söz və ünsürlərin yazılış qaydalarına dair	113
6. Qrammatik və digər ünsürlərin yazılış qaydalarına dair	116
7. Orfoqrafiya sahəsində vəzifələr.....	116
3.03. Orfoepiya problemləri	121
1. Orfoepik qaydalar ədəbi tələffüzün əsas komponenti kimi	122
2. Alınma lüğəvi vahidlərin azəricələşdirilməsi zəruriliyi	126
3. Orfoepiya sahəsində vəzifələr	127
3.04. Leksikoqrafiya problemləri	128
1. "Azərbaycan dilinin böyük leksik lüğəti"nin hazırlanması	129
2. "Azərbaycan dilinin böyük frazeoloji lüğəti"nin yaradılması	129
3. "Azərbaycan dilinin böyük onomastik lüğəti"nin yaradılması	130
4. Terminoloji lüğətlərin tərtibinə dair	131
5. "Müasir Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti"nin yaradılması	132
6. Mahmud Qaşqarlının "Divani-lüğət-it-türk" əsərinin Azərbaycan dilində nəşri zəruriliyi.....	132
7. Azərbaycan dili ilə bağlı qədim lüğətlərin – əsərlərin nəşri zəruriliyi	134

8. "Azərbaycan dilçiləri ensiklopediyası"nın hazırlanması	135
3.05. Linqvotərcüməşünaslıq problemləri	136
1. İnsan tərcüməsi	136
2. Maşın tərcüməsi	137
3.06. Biblioqrafiyayaradma problemləri	138
1. Dilçilik elminə dair ümumi biblioqrafiyalar və onların növləri	138
2. Dilçilərə aid fərdi biblioqrafiyalar	141
IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLÇİ KADRLARININ HAZIRLANMASI PROBLEMİ	143
4.01. Azərbaycan dilçi kadrlarının inkişaf dinamikası	143
4.02. Azərbaycan dilçi kadrlarının hazırlanmasına dair vəzifələr	146
1. İstedadlı gənclər seçilməsi	146
2. Gənclərin elmi tədqiqata alişdırılması	147
3. Gənclərin dövrə müvafiq tərbiyə olunması	148
1) Dilçi məsuliyyəti	148
2) Dilçi tələbkarlığı	148
3) Dilçi dözüümü	149
4) Dilçi kadrlara qayğı	149
V FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ	151
5.01. Elmin təşkili və onun əhəmiyyəti	151
5.02. Dilçilik cəmiyyətləri	152
1. Azərbaycan dilçiləri cəmiyyətinin yaradılması zəruriliyi	152
2. Azərbaycan Onomastika Cəmiyyəti və onun fəaliyyəti	153
5.03. Dilçilik əlaqələri	154
1. Ölkədaxili elmi əlaqələr	154
1) Dilçilik üzrə Elmi Əlaqələndirmə Şurası	154
2) Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi	155
2. Ölkəxarici elmi əlaqələr	155
1) Türkdilli dövlətlərin elmi mərkəzləri ilə əlaqə	156

2) Əcnəbi dövlətlərin elmi mərkəzləri ilə əlaqə.....	156
5.04. Dilçilik konfrans və seminarları	157
5.05. Dilçilik müzakirə məclisləri	158
5.06. Dilçilik teleradio verilişləri	158
5.07. Dilçilik mətbuat rubrikası	159

II BÖLMƏ. ONOMASTİKA PROBLEMLƏRİ:
ANTROPONİMİKA ARAŞDIRMALARI161

I FƏSİL. AZƏRBAYCANLI ŞƏXS ADLARI VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 162

1.01. Şəxs adları haqqında	163
1.02. Şəxs adlarının quruluşca növləri	164
1.03. Səciyyəvi adlar	165
1.04. Azərbaycanlı şəxs adlarının gürcü dilinə keçməsi	166

II FƏSİL. İNSANIN HƏYATINDA ŞƏXS ADININ ROLU 167

2.01. Şəxs adı insanı fərqləndirən əlamətdir	168
2.02. Şəxs adlarının xüsusiyyətləri	170
2.03. Şəxs adları sistemi	172
2.04. Azərbaycanlı adlarının yaranması	173
2.05. Azərbaycanlı adlarının mənşəcə tərkibi	180
2.06. Adların quruluşca növləri	183
2.07. Şəxs adlarının mənası	184
2.08. Ad seçmə və ad vermə ənənələri	189
2.09. Adların qafiyələndirilməsi	196
2.10. Doğum gününün qeyd olunması ənənəsi	198
2.11. Adın qorunması	200
2.12. Şəxs adlarının yazılışı və deyilişi	201

III BÖLMƏ. ÜMUMİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ:	
	– QAFQAZIN DİL MƏNZƏRƏSİ
	– QAFQAZ DİL İTTİFAQI 207
I FƏSİL.	I. QAFQAZDA İŞLƏNƏN DİLLƏR 208
	1.01. Qafqaz diyarı 208
	1.02. Qafqaz tononimləri 210
	1.03. Qafqazın makro və mikro tononimləri 211
	1.04. "Qafqaz" toponiminin etimologiyası 212
	1.05. Qafqazda ictimai-sosial tərkiblər 213
	1.06. Hazırda Qafqazdakı dillər 215
II FƏSİL.	QAFQAZ DİLLƏRİ AİLƏSİ 217
	2.01. Kartvel (iber) dilləri qrupu 218
	2.02. Abxaz-adıgey dilləri qrupu 219
	2.03. Nax dilləri qrupu 219
	2.04. Dağıstan dilləri qrupu 219
III FƏSİL.	ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİNƏ MƏXSUS DİLLƏR 221
	3.01. Azərbaycan dili 221
	3.02. Qaraçay-malkar dili 225
	3.03. Qumuq dili 231
	3.04. Noqay dili 237
	3.05. Digər türk dilləri 244
IV FƏSİL.	HİND-AVROPA DİLLƏRİ AİLƏSİNƏ
	MƏXSUS DİLLƏR 245
	4.01. Kürd dili 245
	4.02. Osetin dili 247
	4.03. Talış dili 248
	4.04. Tat dili 249
	4.05. Lahıc dili 251
	4.06. Erməni dili 253
	4.07. Digər hind-Avropa dilləri 254
V FƏSİL.	SAMI-HAMİ DİLLƏRİ AİLƏSİNƏ MƏXSUS
	DİLLƏR 255
	5.01. Ərəb dili 255
	5.02. Yəhudi dili 255

IV BÖLMƏ. İNSAN VƏ NİTQ PROBLEMİ.	
NİTQİN QEYRİ-İRSİLİYİ.	
NİTQİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ NİTQ MÜHİTİNİN ROLU	257
I FƏSİL. İNSANIN DANIŞMAĞA ALIŞMASINDA DİL MÜHİTİNİN ROLU	258
1.01. İnsan övladının heyvanlar arasına düşmə səbəbləri	258
1.02. Oğlan uşağı ayı tərbiyəsində	259
1.03. Vəhşi qoyun qayğısı görmüş oğlan	260
1.04. Canavarlar ailəsində yaşamış qızlar	260
1. Qızlara insan kimi yeriməyi öyrətmək	263
2. İnsan kimi yeməyi və içməyi öyrətmək.....	264
3. Heyvani həyat tərzini tərgitdirmək	264
4. İnsan cəmiyyətinə alışdırmaq	265
5. Geyim mədəniyyətinə uyğunlaşdırmaq	266
6. Düşünmək bacarığı aşılamaq	266
7. Nitq – danışmaq öyrətmək	267
II FƏSİL. İNSAN VƏ NİTQ MÜHİTİ	269
2.01. Nitq və irs məsələləri	269
2.02. Nitq mənimsəməkdə şərait və mühitin həllediciliyi	270
2.03. Nitq inkişafının ləngimə səbəbləri	270
V BÖLMƏ. BƏDİİ MƏTNİN DİL PROBLEMİ: BƏDİİ MƏTNİN ƏLAMƏTLƏRİ, BƏDİİ MƏTN DİLİNİN TƏHLİLİ	271
I FƏSİL. BƏDİİ MƏTNİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ	272
1.01. Bədii əsərdə dilin rolu	272
1.02. Bədii əsərlərin dili	274
1.03. Şeir dilinin əlamətdar cəhətləri	283
1.04. Nəsr dilinin xüsusiyyətləri	288

1.05.	Bədii əsər ümumxalq dilinin xüsusiyyətlərini öyrənməkdə mütəbər mənəbə kimi	291
II FƏSİL.	LİNQVİSTİK TƏHLİL	294
2.01.	Linqvistik təhlil və onun əhəmiyyəti	294
2.02.	Linqvistik təhlilin ədəbiyyatşünaslıq təhlili ilə qarşılıqlı münasibəti	297
2.03.	Dilin bütün sisteminə aid linqvistik təhlil aparılması	299
III FƏSİL.	LİNQVİSTİK TƏHLİLİN KONKRET PRİNŞİPLƏRİ	301
3.01.	Tarixilik prinsipi	301
3.02.	Ardıcılıq prinsipi	302
3.03.	Dəqiqlik prinsipi	303
3.04.	Əsərin ideya və məzmunu ilə onun dilinin vəhdətdə götürülməsi prinsipi	304
3.05.	Mətnin janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi	306
3.06.	Mətnə dil faktının ümumxalq və ya yazıçıya aid olduğunu müəyyən etmək prinsipi	308
IV FƏSİL.	LİNQVİSTİK TƏHLİLİN ÜSUL VƏ METODLARI	309
4.01.	Bədii mətnin təhlilində konkret dilçilik metodlarından istifadə edilməsi	309
4.02.	Linqvistik elmi müşahidə üsulu	311
4.03.	Üslubi eksperiment üsulu	311
4.04.	Əsərin variantlarını müqayisə etmək üsulu	312
4.05.	Yazıçının dil haqqında mülahizələrinin nəzərə alınması üsulu	316
4.06.	Nəzəri lüğətlərə istinad etmək üsulu	317
V FƏSİL.	LİNQVİSTİK TƏHLİLİN TEXNİKASI	318
5.01.	Mətnin oxunmasının təşkili	319
5.02.	Linqvistik və mədəni-tarixi kommentariya vermək	321
5.03.	Əsərin ideya-məzmunu haqqında məlumat verilməsi	324

5.04.	Kompozisiyanın təhlili	327
5.05.	Nitq quruluşunun təhlili	328
5.06.	Fərdi və frontal təhlildən istifadə olunması.....	334
VI FƏSİL.	BƏDİİ MƏTNİN LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ	337
6.01.	Bədii əsərin müəyyən hissəsinin təhlili	337
6.02.	Bütöv əsərin kompleks təhlili	344

Afad Qurbanov
Azərbaycan dilçiliyi problemləri
I cild

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 24 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab "İmak" (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

